

**«Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті» атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**
(27-28 қыркүйек, 2017 жыл)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының
докторы, профессор Өмірхан Әбдиманұлы

Ғылыми редакторлар:

Бисенғали З. – Ғ.Қ., Темірболат А. Б., Солтанаева Е. М.

«Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (27-28 қыркүйек, 2017 жыл). – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 204 б.

ISBN 978-601-04-3391-5

Жинаққа Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде 1997 жылдан бері жыл сайын дәстүрлі түрде өткізілетін «М.Әуезов және әлем әдебиеті» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары енді. Конференцияда жасалған баяндамалар негізінен М.Әуезов шығармашылығының сыр-сипатын, оның жоғарғы және орта мектепте оқытылу жайын, әдебиетті оқыту әдістемесін, қазіргі әдебиеттанудың өзекті мәселелерін қозғайды.

Ғылыми жиын материалдары студенттер мен магистранттарға, іздеушілер мен жас қаламгерлерге, қалың көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-04-3391-5

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-секция
Әуезовтің әдеби және ғылыми мұрасы

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология және әлем тілдері
факультетінің деканы,
филология ғылымдарының докторы,
профессор
Өмірхан Әбдиманұы**

СӨЗ ӨНЕРІН ҚҰДІРЕТ ТҮТҚАН ҒҰМЫР

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің классигі, академик-жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов – қазақ әдебиетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан ұлы тұлға болуымен бірге, қазақ әдебиеті тарихын зерттеуді жолға қойған ғұлама ғалым, жоғары мектеп шәкірттеріне дәріс оқыған ұлағатты ұстаз. Ол 1943 жылдан өмірінің соңына дейін Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры ретінде ұстаздық қызмет етіп, жазушылықпен бірге ұстаз-ғалым ретінде жас ұрпақты тәрбиелеуге зор еңбек сіңірді. Ауыз әдебиеті, әдебиет тарихына қатысты ғылыми маңызы жоғары көптеген еңбектер жазды. КСРО халықтары әдебиетінен, «Қазақ фольклоры», «Абайтану» пәндерінен дәріс оқып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жоғары мектепке арналған «Қазақ әдебиетінің тарихы (Фольклор)» 1том (1950), академик-жазушы С. Мұқановпен бірігіп «Қазақ совет әдебиетінің очеркі» (1957) кітабын шығарды. Орта мектепке арналған оқулықтар жазуға қатысты. Жоғарыда аталған өзі оқыған пәндердің оқу жоспарларын жасап, осынау жалпы курстар мен арнаулы курстарды оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесін жасап шықты. Сонымен бірге қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу мен Абайтанудың ғылыми мектебін қалыптастырды.

Мұхтар Омарханұлы Әуезов 1897 жылы 28 қыркүйекте қазіргі Семей облысының Абай ауданында (бұрынғы Шыңғыс болысы) дүниеге келген. Оның атасы Әуез – ақын Абаймен сыйлас, дос-жаран болған адам. Бала Мұхтар атасы Әуездің тәрбиесінде өсіп, сауатын Абайдың қолжазба өлеңдерін оқып, жаттаумен ашқан. Мұхтар – сөз өнерінің күдіретін Абай поэзиясы арқылы ұғынған талант иесі.

Алдымен ауыл мектебінен оқыған Мұхтар, оқуын Семейдегі мұсылман медресесінде жалғастырады. 1908 жылы 11 жасында Семейдегі 5 сыныптық орыс гимназиясына оқуға түседі. Одан соң төрт жылдық мұғалімдер семинариясын бітіреді. Сол жылдары зерек ойлы талапты жас оқуын жақсы оқып, тиянақты білім алуымен қатар орыс, батыс әдебиетін қызыға оқып, мейрін қандыра сусындап, әдебиеттің көркемдік әлеміне тұщына бойлап, өзі де әдеби шығармашылыққа алғашқы талпыныстар жасайды.

1918 жылы ол кейінгі қазақ әдебиетінің классиктерінің бірі Ж. Аймауытовпен бірге «Абай» журналының жарық көруіне елеулі еңбек сіңіреді. Болашақ қазақ әдебиеті классигінің баспасөз бетін көрген тұңғыш «туындысы» «Сарыарқа» газетінде жарық көрген «Адамдық негізі – әйел» атты мақала болса, алғашқы көлемді көркем шығармасы – 1917 жылы жазылған «Еңлік-Кебек» пьесасы. 1922 жылы ол бұл шығарманың драматургиялық көркемдік болмысын жетілдіре өңдеп, жаңадан қайта жазып шықты.

Мұхтар Әуезов 1920 жылы Семейдегі «Қазақ тілі» газетінің жауапты редакторы болады. Сол жылы басты мақсаты руханияттық-ағартушылық, әдеби-мәдени іс-шараларды ұйымдастыру болп табылатын «Ес аймақ» қоғамын құрады. Осы «Ес аймақ» қоғамының көркемөнерпаздар үйірмесінің мүшелері Мұханның «Ел ағасы», «Бәйбіше-тоқал», «Еңлік-Кебек» сынды шығармаларының алғашқы қойылымын жүзеге асырушылар.

М. Әуезов 1922 жылы Ташкент мемлекеттік университетінде тыңдаушы болады. 1923 жылы Санкт-Петербург университетіне ауысып, оның филология факультетін 1928 жылы бітіреді. Одан соң, 1930 жылы Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университеті Шығыс факультетінің аспирантурасын бітіреді.

1930 жылы 17 қыркүйекте алашшыл ұлтшылылар ұйымының мүшесі деген айып тағылып, қамауға алынған М. Әуезов Ташкентте ұсталып, Алматы түрмесіне қамалады. 1932 жылы 10

мамырда ашық хат жазып, «қателігін» мойындаған жазушы 22 мамырда түрмеден босатылады.

1920-30 жылдар аралығында жас жазушының қаламы қанаттанып, шығармашылық шабыты қуаттана түседі. Жиырма-сыншы жылдары ол көптеген мақалалар жазып, әңгіме және драмалық шығармаларымен таныла бастайды. Оның «Қорғансыздың күні», «Қыр суреттері», «Қыр әңгімелері», «Үйлену», «Сөніп-жану» т.б. әңгімелері 20 жылдарда жазылып, «Сыбанның моласында», «Текшенің бауырайында», «Заман еркесі», «Кім кінәлі» әңгімелері Ташкенттегі «Шолпан», «Сана» журналдарында жарық көреді. Сол жылдары М. Әуезов Семейде «Таң» журналын шығарушылардың бірі болады. Осы журналда жазушының «Жетім», «Барымта», «Кінәшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», «Ескілік көлеңкесінде» әңгімелері жарияланады.

Оның қазақ әдебиетіндегі соны құбылыс іспетті, озық үлгідегі туындылары ретінде танылатын «Қорғансыздың күні» әңгімесі, «Қараш-қараш оқиғасы» повесі осы жылдары жеке кітап боп басылып шығады. 1930 жылдардан кейінгі қазақ драма театрының әдеби бөлімін басқарған тұстарда «Еңілік-Кебек» пьесасынан кейінгі «Бәйбіше-тоқал», «Қарагөз», тәрізді драмалық шығармалары театр репертуарынан тұрақты орын алды. М. Әуезов драматургиялық шығармаларында «Қарагөз» трагедиясының орны бөлек. Ол – 1926 жылы қазақ театры ашылар тұста драмалық шығармаларға жарияланған бәйгіде бірінші орын алған туынды.

XX ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап М. Әуезов бірыңғай кәсіби жазушылықпен айналысып, шығармашылық еңбекке түбегейлі бет бұрады. Ел аралап, жер көріп, ел тарихына, ұлт тағдырына қатысты көптеген зерттеулер жүргізіп, оны өзінің жазушылық еңбегіне шығармашылықпен пайдаланады. Орыс және батыс классикалық әдебиетін зерделей қарастырып, әдеби зерттеулермен айналыса бастайды. Жазушы 1928 жылдың басында «Қилы заман» романын жазып бітіреді. Роман сол жылы Қызылордағы баспадан жарық көреді. Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің тарихи шындығы көркем бейнеленген бұл шығарма сол тұста қатты сынға ұшырап, әдеби шығармашылықтың «ақтандағына» айналған-ды. «Қилы заман» содан дәл 44 жылдан кейін қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың қолдауымен, 1972 жылы Мәскеудегі «Новый мир» баспасынан жарық көрді.

30-жылдар М.Әуезов шығармашылығында драматургия жанры үшін жемісті жылдар болды. Олардың ішінде «Түнгі сарын», «Айман-Шолпан», «Тартыс», «Гастүлек», «Қобыланды», «Хан Кене» сынды озық драматургиялық шығармалар бар. Бұл саладағы биік табысқа жетудің негізі жазушының әлем драматургиясын жетік білуінен еді. Ол аударған В.Шекспирдің «Отеллосы» мен «Асауға тұсауы», Н.Гогольдың «Ревизоры», т.б. ең шебер аудармалар ретінде бағаланды. Олар өз кезінде М.Әуезовтың драматург ретінде қалыптасуына зор әсерін тигізгені шындық.

1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Татьянаның сахарадағы әні» атты әңгімесін жариялаудан кейін, М.Әуезов шығармасындағы Абай дәуірі басталады. Алдымен «Абай» трагедиясы жазылды. Онан соң 15 жыл жазған 4 кітаптан тұратын әлемге әйгілі «Абай жолы» дүниеге келді. «Абай» романына 1949 жылы Сталиндік сыйлық, «Абай жол» эпопеясына 1959 жылы Лениндік сыйлық берілді. Бұл 4 томдық роман-эпопея Қазақ әдебиетінің әлем мойындаған үлкен жеңісі. М.Әуезов 1961 дүниеден озды.

Мұхтар Әуезовтың алғашқы әңгімесі – «Қорғансыздың күні». «Қорғансыздың күні» әңгімесінде зорлықшыл Ақан болыс пен оның атқосшысы Қалтайдың күндерін әрең көріп отырған жетім-жесірге көрсеткен қорлығы мен зорлығы шынайы суреттеледі. Жас қыз Ғазизаға жасалған жан түршігерлік хайуанға тән іс-әрекет уақыт, қоғам шындығының нақты айғағы іспетті көркемдік шешім арқылы ашылған. Замана құрбанына айналған қорғансыздар тақырыбы оның өзге де шығармаларына арқау болды. «Жуандық», «Ескілік көлеңкесі», «Жетім», «Кім кінәлі», т.б. әңгімелерінде қорғансыз жандар тағдыры суреттеледі. М.Әуезов теңсіздікті, әділетсіздікті басты кейіпкерлердің әрекетін, мінез-құлқын көрсету арқылы ғана емес, ішкі жан дүниесіне, психологиялық әлеміне терең бойлау арқылы көркем бейнелей алды.

20-30 жылдары М.Әуезов «Қараш-қараш», «Көксерек», «Қилы заман» повестерін жазды. «Қараш-қараш оқиғасындағы» басты кейіпкер Бақтығұлдың іс-әрекеті, жазушының қорғансыз кейіпкерлерінен мүлде бөлек. Бұрынғы әңгімелердегі қорғансыздар тағдырға көнген, мойын ұсынған жандар болса, Бақтығұл – қарсылықшыл тұлға. Оның мінезі тағдырдың қиындығына қарсы шыққан күрес кезінде қалыптасады. Сәт, Сәлмен сияқты байлардан қорлық көріп, Жарасбай байдан пана таппақ болған

Бақтығұл өз қателігін кейін түсінеді. Өйткені олардың бәрі қиянатшыл қоғамның өкілдері еді. Оларды толғандыратын өз малының, өз жанының қамы. Өзге дүние өртеніп кетсе де оларға бәрі бір. Өзгеге жанашырлық көрсету – оларға жат құбылыс. Әуелде сырты күлген Жарасбайдың рақымына сеніп қалған Бақтығұл өзін барымташы ретінде ұстаған иесінің сатқындығын көреді. Оның шын бейнесін таниды. Ашынған Бақтығұл Жарасбайды атып өлтіріп, кегін алады. Бұл жәй ғана жауыздыққа жауыздық емес, әділеттік жолындағы күреске ұмтылыс, соны танытатын іс-әрекет. Күрес жалғасының белгісі – Бақтығұлмен түрмеде бірге жатқан кішкентай баласы Сейіт. Жазушы оны былай білдіреді: «Оқуға ұғымды, ерекше талапты момын қара бала болашақ заманның белгісіз бір жарығына осы абақты ішінде сенген көңілімен күн санап ержетіп келеді».

М.Әуезовтің болған оқиға негізінде жазылған «Қараш-қараш оқиғасы» шығармасы – өмір шындығынан көркемдік шындық туғызатын туынды. Осыған ілесе жазылған «Қилы заман» повесінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тақырып етіп алынған. Онда Жетісу өңірінде өткен 1916 жылғы халық көтерілісі шынайылықпен көркем сипатталған.

Осы жылдары М.Әуезов көлемі шағын «Көксерек» повесін жазды. Символдық мәні бар бұл туындысында жазушы адам мен табиғат арасындағы байланыстың болмысына бойлап, сан қатпарлы ғажабы мол құбылыстың құпиясын ашуды мақсат тұтады. Адам мен табиғат арасындағы өзара қарым-қатынас адамгершіліктің жұмбақ иірімдерін психологиялық дәлдікпен шешуге мүмкіндік туғызады. Бұл қазақ әдебиетіндегі тың тақырып еді. Қоғам қатыгездігі мен адам қатыгездігі мұнда өзгеше бір символдық мәнге ие болған. Бала Құрмаш пен Көксерек тағдырындағы ұқсастық осыны меңзейді. Мейірім мен қатыгездік күресі шығарманың негізгі арқауы. Дала тағысы Көксерек қатыгездікке қатыгездікпен жауап береді. Мұнда Дж. Лондонның «Ақ азу» атты шығармасының сарыны бар. Бірақ «Көксерек» – таза қазақ өмір-танымын танытатын шығарма. Және ол өмір шындығынан ойып алынып, аса ірі білгірлік танымынан туған, асқан шеберлікпен, көркем суреткерлікпен жазылған.

«Көксерек» – М.Әуезов шығармашылық болмысының терең, суреткерлік табиғатының жұмбақ сырлы, көркемдік әлемінің мол қатпарлы екендігінің нақты айғағы.

М.Әуезов барлығы 32 пьесса жазған. Олардың ішінен екі шығарманы ерекше атауға болады. М.Әуезовтің драматург ретіндегі дарынын танытқан да, оның классикалық дүниесі ретінде мәңгілік мұрасы болып сақталатын да – «Еңлік-Кебек». «Еңлік-Кебек» – қазақ драматургиясының маңдай алды туындысы.

«Еңлік-Кебек» Семей өңіріндегі Шыңғыстауда XVIII ғасырда орын алған тарихи оқиға негізінде жазылған. Кебек пен Еңлік бір-бірін сүйеді. Бірақ Еңлікті бұрын басқа біреуге атастырып қойған. Екі жас Шыңғыстауға қашып паналайды. Ру басшылары оларды іздеп табады. Екі жасты ат құйрығына байлап өлтіреді. Артында кішкене сәби қалады. Бұл – тарихи шындық. Пьессада осы оқиға негізге алынады.

Бірін-бірі сүйген екі жастың еркіндік іс-әрекетін жақтырмаған екі рудың билеушілері олардың тағдырын дауға салады. Билер ата салтты бұзған екі жасты өлім жазасына кеседі. Автордың көркемдік қиялынан туған кейіпкерлер – сұлу қызға ессіз ғашық аңғал батыр Есен, Еңлік тілектесі – қойшы бала Жамал және т.б. Олардың әрқайсысы өз орнын тауып тұрған образдар. Бірі елдің ер Кебекке және ар намысын жоғары ұстаған Еңлікке деген жанашырлығы, енді бірі оларға деген қарсылығы арқылы өздерін-өздері айқындап отырады. XX ғасырдың басында пайда болып, әлі орныға қоймаған жанрда жазылған бұл шығарма – М.Әуезовтің тыңға түрен салған шығармашылық ізденісі.

Ескі әдет-ғұрыптың құрбаны Қарагөз тағдыры – драматургтің «Қарагөз» трагедиясына арқау болған. Сонымен бірге шығармада өнер адамының еркін өмір сүре алмай, арманда өткен тағдыры, кер заманның әділетсіздігімен арпалысы көрестілген. Пьесадағы сүйгеніне қосыла алмай, дертке шалдыққан Қарагөз, өнеріне өріс таппай, сүйгенінен айрылған Сырым трагедиясы кімді болсын бей-жай қалдыра алмайды. Көркем тіл, жан тербетер нәзік лиризм пьесаның өн бойына өзгеше жылылық береді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – әлемдік сөз өнеріне қосылған асыл мұра. Өзінің шығармашылық ғұмырының ширек ғасырын арнаған бұл ұлы туындысын жазушы көп ізденіс, терең зерттеу, ұзақ дайындықтан кейін жазды. Яғни М.Әуезов Абайға бүкіл ғұмырын арнады десе болғандай. Қазақтың ұлы ғалымы Қаныш Сәтбаевтың сөзімен айтқанда, «жарты ғасырлық қазақ өмірінің энциклопедиясын жасап шықты» деуге болады.

Роман-эпопея Абай жайлы болғанымен, ол бүкіл қазақ қоғамының жарты ғасырлық даму жолымен бірлікте алынып көрсетіледі. Кең құлашты суреткер Абайдың өсу жолы арқылы ұлтымыздың рухани өсу жолын көз алдымыздан өткізеді. Абайдың азамат, ақын, ел тұтқасы биігіне көтерілуі қоғамның дамуымен қатар өріледі. Төрт томдық эпопеяның әр тарауы Абай өмірінің әр кезеңін суреттейді. Жас Абай, ақын Абай, аға Абай, дана Абай! Міне, Абай образы осылай күрделене түседі.

Бірінші кітап бала Абай, жас Абайдың адамдық, адамгершілік, ақындық негізінің қалануын ашады. Ол – өскен орта, ұлттық тәрбие, өмірдің ащы-тұщысын көргенінен, көңіліне түйгендерінен қалыптасады. Елге билігін жүзеге асыруда қатыгездік танытатын әке қаталдығын өз жүрегінен алыстатуы, әже мен ана мейірімінің шуағы, Тоғжан сезімінің бүкіл ғұмырына дәру болар тазалығы – бәрі-бәрі тоғыса келіп, Абайды, азамат, ақын ретінде қалыптасуға алып келеді.

Екінші кітапта біз ақын Абайды, өз поэзиясымен адамгершілік рухын себуге арнаған азамат Абайды танимыз. Бұған айрықша әсер еткен өз халқын терең тануы және өзге жұртта бар озық үлгіден үйрене отырып, оны өнеге етіп шашуы.

Үшінші, төртінші кітаптардан қоршаған ортаның келеңсіздігімен, адамдықты алға қойған ұлы мұратына кедергі келтірмек болған дұшпандарымен күрескен қайраткер, ақын, дана Абайды танимыз. Абай – дәуір тұлғасы, оның өмір жолы – дәуір айнасы. XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ қоғамының бүкіл тыныс-тіршілігі ұлы данышпанның өмірімен өзектес алып көрсетіледі. Оның танымы, терең ой-пікірі, ұлтын өрге сүйреген сана-сезімі, көңіл-күйі дәуір келбетімен ұштастырыла суреттеледі. Азамат Абай – ұлт даналығының, ақын Абай – ұлт рухының жемісі. Осының бәрін ірлікте алып, көркемдік келісімін тапқан Мұхтар Әуезов – мәңгілікке жалғасқан рухани биіктік өлшемі.

«Абай жолында» сан алуан образдардың бай галереясы жасалған. Қазақ қоғамының XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген түрлі әлеуметтік топтардан шыққан типтік бейнелер мен түрлі характерлер бар мұнда.

Романның басты кейіпкері, орталық тұлға – ұлы Абай. Абай өмір жолы күнделікті тіршілікпен, шектеліп қала алмайды. Ол жол – өсу, даму жолдары. Ойшыл ақынның ой-сана өрісінің өсу жолы. Ол жалаң ғана баяндалып қоймай, кейіпкердің жан дүниесіне, ішкі сезім иірімдеріне, мінез-құлық астарына бойлау

арқылы ақынның көркем образы жасалады. Ақын болғандықтан да, романда Абайдың ішкі толғанысы, көңіл күйі, шабытты шақтағы тебіренісі кеңірек көрініс табады.

Абай танымы – өзгеше таным. Ол айналадағы қоғамдық өмірге, құбылмалы өмір құбылыстарына ақындық сезіммен қарайды, азаматтық көзбен таниды. Сондықтан да ол қашанда халықпен бірге. Ұлтының бүкіл қайғы-мұны мен қасіреті Абай жүрегіне батады. Ақынды толғантқан жай – халқын отар халдегі қасіреттен құтқару жолы. Абайдың ұлылық тұлғасы осыдан бастау алады.

Халықтың Абайға деген сүйіспеншілігі нақты көрсетіледі. Оның досы Ербол, қарт Дәркембай, өжет Базаралы – Абай қадір тұтқан халық өкілі. Олар Абай тұлғасымен әр қиырдан тоғысады. Ербол – Абайдың жастан өскен досы, ақылшысы, сырласы. «Мұндасарға бұл қазақтан жан таппаған» Абайдың қарапайым халықтан тапқан данагөйі – Дәркембай. Бұлар Абайдың халқымен тығыз байланысының, халық қамқоры ретіндегі азаматтығының куәсі.

Абайдың ел азаматына еткен ықпалы Базаралы сияқты батыр мінез азаматтарға еткен әсері арқылы анықталады. Дала көкжалы бойындағы, мінез-құлқындағы артық-кем тұсты жөнге салушы, ақыл-кеңес беруші Абай. Сол арқылы оның данагөйлік қыры ашыла түседі.

Шығарманың көп бөлігінде Абайдың ақын болып қалыптасуы суреттеледі. Абай ақындығының өнеге алар, өріс кеңейтер үш тұғырлы тірегі – ұлттық сөз өнерінің, шығыс поэзиясының, орыс-батыс әдебиетінің әсері терең ашылады. Романда Абайдың ақындығы мен сазгерлігі, азаматтығы мен күрескер қайраткерлігі біте қайнасып, біртұтас бүтіндік тапқан. Абай тұлғасының дем берер қуаты – ақынның сенер үміті – халық.

Романда кездесетін өзге де образдар мен бейнелер өзіне тән ерекшеліктерімен көрінеді. Ол туралы Ғабит Мүсірепов былай дейді: «Сүйіндік – жалтақ, Байдалы табанды, қырыс адам. Бөжей сыр бермес. Қаратай – жеңген топтың қасында. Майбасар, Жұмағұл, Тәкежан, Қамысбайлар – патша үкіметінің жасаған болыстығының маңында болатын мансапқорлар. Зере – ел анасы, Ұлжан – соның жалғасы. Бұлардың бәрінің жиынтығы, сақасы сияқты Құнанбай – сонша сұм, сонша аруақты, сонша бір кесек образ. Құнанбай – елдің ескі ойы болса, Абай елдің алысты болжай алған, ілгері сүйреген ойы». Бұны өте дәл айтылған, әр кейіпкердің қысқа сипаттамасы деуге болады.

Романдағы шебер жасалған аса күрделі образдың бірі – Құнанбай бейнесі. Ол – өмір танымы мол, дала саясатының әдіс-айласын терең меңгерген, билік тізгінін қолдан шығармау үшін нендей қатыгездікке болса да бара алатын, айлакер де қатал жан. Құнанбай – тағдыр соққысын тайсалмай қарсы алатын батыл да батыр бейне. Ол заманының өтіп бара жатқанын жақсы біледі, біле тұра, ашына айқасқа шығады. Елді құнанбайша билесін деп билікті Абайға ұстатпақ ниеті – Құнанбайдың әріден ойлайтын ақылды адам екендігінің белгісі.

Құнанбай жолының жеңілуі – Абай жолының нұрлылығын танытады. Романда Құнанбайдың құлдырау, Абайдың өрлеу жолы толық ашылған. Мұны кезінде Ғ.Мүсірепов дәл басып тауып айтқан еді: («Қайтқанда», «Қат-қабатта», «Шытырманда», «Бел-белесте», «Өрде», «Қияда» деген әр бөлімнің аттарын бір-біріне жалғап, бір саты етсең, өрге шығып келе жатқан Абайдың жолы, сонымен бірге аяғынан басына қарай оқысаң, бұл жоғарыдан ылдилап келе жатқан Құнанбайдың жолы болып шығады. Сонда Абайдың жолы – «қайтқанда, қат-қабатта, шытырманда, бел-белесте, өрде, қиядаң болып шығады да, Құнанбайдың жолы – «қияда, өрде, бел-белесте, шытырманда, қат-қабатта, қайтқанда болады. Бірі – көтерілу, бірі – түсу, төмендеу жолы, үшіншіден, бұл – Құнанбай тобының да, Абай тобының да жолы».

Роман-эпопея өз бойына роман жанрының барлық қасиетін үйлестірген өте көлемді шығарма. Мұнда психологиялық, әлеуметтік, философиялық, т.б. роман жанрының белгілері көрініс тапқан. Роман кейіпкерлері – көп қырлы. Мазмұны – кең көлемді.

Романның тілі де аса бай. Дәуір тынысын нақты жеткізу мақсатында автор бай тілдік материалды қолданысқа енгізген. Ағып тұрған шешендік те, жоғары пафостағы өрт-жалын монолог та, ұстайтын жерін аңдып баққан сөз сайыс та мұнда жетерлік.

Әр кейіпкердің, әр топтың өзіндік сөйлеу мәнері, сөз саптасы ерекшеленіп-ақ тұрады. Құнанбай тобының сөзі – тақпақты үрдістегі, өткір тартысқа бейім, сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі шешендік үлгідегі сөз. Ал Дәрмен, Мағауия, Кәкітай сынды жастардың өрелі мәндегі, жоғары мәдениетке бейімделген сөйлеу мәнері жаңашыл лебімен ерекшеленеді. Бұл – Абай мектебінен нәр алған тағылым жемісі. Романда адамның көңіл-күйімен астасқан табиғаттың естен кетпес керемет те әсем суреті

молынан орын алған. Бұл жазушының суреткерлік шеберлігінің құдіретінен жаралған сұлу өрнектер.

Жалпы, «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиеттің де үздік туындысы. Ол қашанда, қай кезеңде болсын классикалық шығарма болып қала береді.

Ұлы жазушының шығармашылық өмір жолын түйіндей келе айтарымыз, Мұхтар Омарханұлы Әуезов – өз шығармаларының көркемдік әлемімен қазақ әдебиетінің «алтын ғасырына» баланған тұтас дәуір сөз өнерінің құдіретін асқақтатқан творчестволық тұлға. Ал оның шығармашылық мұрасы – қазақ әдебиетін әлемдік руханият кеңістігінің төріне оздырған ұлы туындылар.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ректорының кеңесшісі,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі,
филология ғылымдарының докторы,
профессор Бауыржан Жақып**

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ» ЖУРНАЛЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

Семей қаласында 1918-1919 жылдары Уақ қарыз серіктігінің қаржысымен шыққан “Абай” қоғамдық – әдеби журналында да Мұхтар Әуезовтің бірталай публицистік мақалалары басылды. Бұл журналды шығарушы тұңғыш бастамашылар – Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов болды. Профессор Б.Кенжебаев басылым туралы: “Абай” – журналы 1918 жылы февраль айынан сол жылдың октябрь айына дейін Алаш (Семей) қаласында шығып тұрды. Барлығы 11 саны шықты. Алашордашылардың орталық журналы болды” – деген пікір айтты. Кейіннен бұл басылымның 12-ші нөмірі де табылды. “Абай” журналының ұстанған бағыты – басылымның алғашқы нөмірінде жарияланған “Журнал туралы” бас мақаладан айқын білінеді. Оны жазған журнал редакторы Жүсіпбек Аймауытұлы былай дейді:

“...Журналдың атын ” Абай” қойғандық – қазақтың баласына ат қойғаны сықылды. “Журналымыз Абайдай болсыншы” деп еліктеген емес. Абайды құрметтеп, атын тарих жүзінде көркейтп, нығайтпақ.

Журналдың атын “Абай” қойған соң, әдеби жолын ғана тұтыну керек еді дер біреу. Оған айтатынымыз: Абай жалғыз ғана ақын (литератор) болды деуге болмайды. Әдебиетімізге де негіз салған Абай, адамшылық, тәрбие, ғылым, өнеркәсіп деген сөздерді терең ойлап, тексерген де Абай, қазақтың тұрмысын, өмірін, мінезін айқын суреттеп, кемшілігін көрсеткен де Абай. Солай болған соң журналды Абайға арнағандық, Абайды қай жөннен болсын ұстаз қылып, бетке ұстап, жастар шәкірт болып, соңынан жүруге талаптанғандығын көрсетеді.

міне, осылар сияқты тіршілікке керекті терең мәселелерге орын бергелі журнал ғылыми, әдеби һәм шаруашылық жолын тұтынды”.

Осыдан-ақ “Абай” журналының қазақ тарихында ілгерілеушілік роль атқарғандығын аңғару қиын емес.

М.Әуезовтің 1930 жылдарға дейінгі мақалаларының ешбірінің қолжазбасы жазушы архивінде сақталмаған, әлі күнге дерексіз. Ал сол кездегі мерзімді басылымдар беттерінде жарияланған шығармаларын кейбір сыншылар қателік ретінде дабырайтып көрсетті. Солардың бір тобы “Абай” журналында жарияланған мақалалар еді. Оларға бүгінгі күн талабы тұрғысынан баға беріп, қайта қарау біздің борышымыз. А.Нұрқатов: “Соңғы кезге дейін Әуезовтың алғашқы кездегі шығармалары түгелдей жоққа шығарылып, оның реалистік бірсыпыра нәрселер жазғаны ескерілмей келді. Сөйтіп 30-жылдардан бастап кесек те көркем шығармалар берген жазушының оған дейінгі күрделі де қайшылықты творчестволық эволюциясы ашылмады”, – десе, әдебиет зерттеушісі, ғалым Т.Нұртазин: “М.Әуезов – зор талант. Сондықтан ол 20-жылдардағы әдеби еңбектерімен сол тұстағы өмір шындығының маңызды сипаттарын бейнелейді, соның нәтижесінде шығармалары жас әдебиетіміздің қазынасына қор болып енді”, – деген тұжырымға тоқтайды. Бұдан шығатын қорытынды – М.Әуезовтің жүріп өткен жолының алғашқы кезеңіндегі публицистикалық мақалаларында көтерілген проблемалар мен қозғалған ойлар қаламгердің тұтас шығармашылық эволюциясын ашуға үлес болып қосылатындығы сөзсіз.

Журналдың бірінші санында басылған “Ғылым” атты мақаласында Әуезов қазақ ішіндегі оқырмандарды былай қойғанда, оқыған азаматтардың өзі ғылым жолын терең түсінбей жүргендігіне налиды. Олардың “нәфсілік” керегінен ұзай алмай, ешкімнің ірілігін көтермесем, өзім ірі болсам”, – деген секілді өзімшілдік психология шеңберінен аса алмайтындығына қынжылады. “Ақылдың терең көзімен қараған адам, осынша ақылға қожа болған адам, бұл хайуани мақсаттан алыстап кетсе керек” – деп үміттенеді. Тайыз ойлар мен жат қылықтардан арылудың жолын іздейді. “Өмірдің тізесі өткен сайын адам күннен-күнге түр тауып, дүниенің (жаратылыстың) әр түрлі сырын ашқан, сол сырлардың қорытындысынан шыққан осы ғылымдар”, – деп адамзатты даму, ілгерілеу жолына түсірген ғылым екендігін ескеріп, қазақ халқын ғылым жолына түсуге үндейді.

Дүниежүзілік білім жетістіктерін санамалап, саралай келе, адамзатты ғылым жарқын болашаққа бастайтындығына сенім білдіреді. Бұл ойларын: “...мұншаны тапқан көркем ақыл, көсем ғылым осы араға келіп тоқтап қалмай, адамшылықтың иманжүзді жарық күнінің астына апарып, бар адам баласын бұрынғы қаскүнемдік, қанішерлік, жауыздығын тастатып, бір сүйіспеншілік, бір туысқандық жүрекпен табыстырса керек деп білемін”, – деген тұйынмен сабақтайды.

“Абай” журналының екінші санында жарық көрген “Мәдениетке қай кәсіп жуық” мақаласында да халқымыздың болашағы, оның кәсіби тыныс-тіршілігі туралы толғамды ой айтуға, бағыт-бағдар беруге, философиялық ой түюге талпынады. Мұндағы Әуезовтің кейбір пікір, тұжырымдары әйгілі Ф.Энгельстің “Табиғат диалектикасы” еңбегінде айтылған ойларымен үндесіп жататындығын атап өту керек.

Ф.Энгельс адам баласының қабілеттерінің өсіп-жетілуіне өмір қажеттілігінің, еңбектің тигізген зор әсерін:

“Благодаря совместной деятельности руки, органов речи и мозга не только у каждого в отдельности, но также и в обществе, люди приобрели способность выполнять все более сложные операции, ставить себе все более высокие цели и достигать их. Самый труд становился от поколения к поколению разно-образным, более совершенным, более многосторонним. К охоте и скотоводству прибавилось земледелие, затем прядение и ткачество, обработка металлов, гончарное ремесло, судоходство. Наряду с торговлей и

ремеслами появились, наконец искусство и наука, из племен развились нации и государства”, – деп көрсетеді.

Ал М.Әуезов өз публицистік мақаласында: “Бұл күнде адам баласы тұтынып жүрген кәсіп көп. Бұл кәсіптердің ішінде адам баласы алғашқы дүние майданына шығып аштан өлмеуге құрал қылған кәсіп айлалары да бар. Бұл айтқанға қарағанда, ол кәсіптер адам баласының ұзынырақтағы тарихымен қол ұстасып келе жатқандар...”

Осы күнгі адам баласы тұтынып жүрген кәсіптер мынау: отырықшы болып егін еккен, мал баққан, аңшылық, балықшылық, кен қазу, фабрикалар, сауда әм басқалар...” – деген ойлар айтады. Бірақ М.Әуезов бұл мақаласын жазған кезде Ф.Энгельстің “Табиғат диалектикасымен” таныс болмағандығын кесіп айтуға болады. Өйткені Энгельстің көзі тірісінде “Табиғат диалектикасы” деген еңбегі жарық көрмеген. Бұл еңбек неміс социал-демократтарының архивінде отыз жылдай сақталып барып, 1925 жылы неміс және орыс тілдерінде, Маркс-Энгельс институтының шығаруымен баспа бетін көреді. Яғни Әуезовтің аталған мақаласы “Абай” журналында басылған соң жеті жылдан кейін шыққан. Мұның өзі Мұхаңның Энгельс сияқты қоғамдық ғылымдар алыбы ойларымен астасып жатқан өзіндік пікір-тұжырымдарға еркін қалам тербегендігін, саяси ой-өрісінің жоғары деңгейде болғандығын дәлелдейді.

Мақалада адамзат тірлігіндегі кәсіптердің ерекшелігі, ол кәсіппен айналысатын адамдардың мінез-құлқы, болмыс-бітімі, нақты мысалдар негізінде әңгімеленіп қана қоймайды, қазақ жұртшылығының тағдыр-талайы, болашағы туралы ойлар да ортаға салынады. Автор өз ұлтының келешегіне үлкен үмітпен қарайды.

“Ақыры бұл кәсіптердің бәрін қарап келгенде мінезге, мәдениеттің күшеюіне біздің кәсібімізден қолайсыз кәсіп жоқ. Мұның біздің сүйегімізге сіңірген бірталай мінез таңбасы көп жерге барады.

Енді таңбаны кетірсе не өзгерген отырықшылық секілді кәсіп түрі жоғалтады. Не шайқас жоғалтады. Олай болса, әлде уақыт толқынымен денедегі арам еттің арасына тарап, жоғалып кеткен жауынгерлік, қайраттылық қаны қайта жүрекке жайылып, қазақ жұртын бір ойға жетелер”, – деп аяқтайды. Мал бағу кәсібінің

бойға сіңірген жат мінездері ретінде табансыздықты, еріншектікті, ұсақтықты атайды. Осы керітартпа қылықтардан қазақ жастарының арылу керектігін баса атайды.

Журналдың осы нөмірінде 3-5 беттерде жарияланған “Қазақ ішіндегі партия неден?” атты мақаланың негізгі идеясы – халықты жат мінез-құлықтан арылтудың жолын іздеу, жікшілдіктен құтылуға шақыру.

Осы кезеңдегі М.Әуезовтің ғылыми-мәдени ізденісінен туған “Философия жайынан” атты мақаласы “Абай” журналының үшінші санында жарық көрді. Бұл мақала қазақ тілінде философия саласында тұңғыш рет жазылған еңбек ретінде өз бағасын алған.

Мұнда: “Философияның құралы – толғауы терең ой. Іздейтіні – бүкіл дүниенің ең әуелгі сыры, негізгі хақиқаты.

“Философияның басы таңдау”, – дейді Аристотель. Танданудан барып адам бір нәрсені тексере ойлайды. Тексерген соң шыннан бұлдырды айырады. Бұлай болғанда философия әр нәрсені тереңдеп ойлау болады”, – деп автор өзіндік тұжырым жасайды. Одан әрі ежелгі заманнан-ақ адамзат тарихында ойшылдардың болғандығын, олардың “халыққа шешен тілмен кемшіліктерін суреттеп үгіттегенін”, “сол ойшылдардың бәрінің сондағы тұтынып жүрген жолдары, айтып жүрген сөздері философия ғылымы болғандығын” баяндайды. Сондай-ақ философияның басқа да ғылым түрлеріне қатысын, оның қоғам өмірінде алатын орнын, зерттеу объектісін дұрыс түсіндіруге тырысады. “XVIII ғасырдың орта шенінде шыққан Германияның философы Кант” болды деп, оның ойшылдығына танданудың табы да байқалады. Философия ғылымдарының докторы Қ.Бейсембиев “Прогрессивно-демократическая и марксистская мысль в Казахстане начала XX века” атты монографиясында Әуезовтің бұл мақаласының кейбір тұстары идеалистік бағытта жазылған деген пікір айтады. Қ.Бейсембиев сынға алған: “Философияны адамның “кең ақылы, терең хиялы” шығарған, оның құралы толғауы терең ой”, – деген публицист ойларынан асып бара жатқан идеалистік көзқарас нышаны көрінбейді. Қайта қазақ қауымы арасында алғашқылардың бірі болып философия ғылымы мен оның зерттеу объектісі жайлы, ғылымның басқа түрлерімен өміршең байланысы туралы қоғамдық ой қалыптастыруға

ықпал еткені үшін Әуезов – публицистің қадам алысын тек құптауға, оң бағалауға болар еді.

Әсіресе: “...философия адам баласының жан тәрбиесінің, адамшылығының бірінші – өрлейтін басқышы, екінші – көркі. Бұл терең ойдың адам баласына жолбасшылық істей бастағанына үш мың жылдай болды”, – дей отырып, автор адамзат тарихындағы философия ғылымының алатын орнын дәйекті дәлелдермен, нақтылы деректермен айқындап береді. Осы мақалада жазылған көптеген жайлар жас Мұхтардың көп оқып-ізденгендігін көрсетеді. Сондай-ақ философия туралы келтірілген кейбір деректер сол кездегі қазақ қауымының түсінік көкжиегін кеңейткендігін анық аңғаруға болады.

“Философия ғылымының тарау-тарауларының бәрінің мақсатын қорытып, қысқартып әкелгендегі жетпегі екі түрлі ғана мақсаты. Бірінші мақсаты – адамның ішкі қалпын анықтап біліп, ақыл ауданын кеңейту (познание), екінші мақсаты дүниедегі барлықты білу (бытьё) (болмысты зерттеу – Б.Ж.). Бірінші бөлікке кіретін философияның тараулары: 1. Адамның жанының сипаттарын, мінезін оқитын ғылым (психология); 2. Көңілдегі ойлаған ойдың қалпын, мүсінін сынап отыратын ғылым (логика); 3. Философияның тарихы; 4. Әлгі айтқан ғылымдардан шығады (гносеология). Адамның білімі қайдан туды. Білімнің қандай екенін айырады. Екінші бөлекке кіретін дүниедегі барлықты әр жағынан қарастырып отыратын ең ауыр ғылым (метафизика). Бұл өзі бірнеше түрге бөлінеді: онтология; рациональная теология; рациональная космология; рациональная психология”, – автор осылайша философия хақында жан-жақты мағына береді, оның тарауларының мән-маңызын жете түсіндіреді. Фалес, Декарт, Бэкон, Кант сияқты философтардың ойшылдығынан мысалдар келтіреді. Мақалада айтылған тың мағлұматтардың оқу жолында ізденген жастар үшін өте қажетті болғандығы өз-өзінен түсінікті жайт.

“Екеу” бүркеншік есімімен жарияланған мақалалардың бірі – “Абайдан соңғы ақындар” деп аталады. Шығарманың жазылу стилінен, айтар ойынан Мұханның қолтаңбасы айқын сезіледі. Мұнда айтылған кейбір ойлар – Әуезовтің “Шолпан” журналында жарық көрген “Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі” тарихи-талдау очеркіндегі тұжырымдармен іштей қабысып жатқандығын аңғару қиын емес.

Мақаладағы: “Қазір бізде өлең жазушылар көбеюіне себеп болып отырған нәрсе бір “оянудың” барлығы, бұл оянуға бірінші – Абай, екінші – “Қазақ” газеті, үшінші – жалпы жұрттың ғылымға бет алуы”, – деген жолдар соның айғағы. Одан әрі де Абай поэзиясының, “Қазақ” газетінің ұлтымыз дамуына қосқан үлесіне тереңірек тоқталады. Абайдан кейінгі ақындар ішінде ең алдымен Мағжан есімі аталады. Осы үрдіс “Шолпан” журналындағы мақалада толығымен сақталған.

Сол кездегі қазақ поэзиясын жүйелі түрде талдап, салиқалы ойлар айтуы – жас Мұхтардың сарабал сан анесі екенін дәлелдейді. Мәселен, ақындарды жазу мәнеріне, қамтитын тақырыптарына қарай үш топқа жіктеп, бөлуі көп жайтты аңғартады. Авторлардың айтуынша: “Сезімге әсер берерлік суретті өлеңдер көбінесе Мағжан, Міржақып, кейде Сұлтанмахмұт һәм Ахмет Мәметовтікі... Бұлар сыршыл (лирик) ақындар.

Екінші жіктің өлеңдері: Ахмет Байтұрсынов, Сәбит Дөнентаев, Шәкәрім, Бекет Өтетілеуов, Бұлардың өлеңдері сырты төгілген, сұлу, тілі кестелі, анық халықтың ұғымына, оқуына жеңіл, тәнті. Бұлардың өлеңінің сезім мен қиялға тәрбие әсері аз, ақылға азығы бар, бұлар халықтық (народник) ақындар...

Осы күнде сәні кетіп бара жатқан үшінші бір жік бар. Бұл жіктің ақыны, ескі өлең, жыр, тақпақтарға еліктеп, жеке жортақтап, құба жонданып келетін Ғұмар Қарашев”.

Мақалада әрбір аталған ақынның тіл, стиль ерекшелігіне, тақырып ауқымына, айтар идеясына талдау жасалады. Ал шығарманың соңында айтылатын: “Әдебиетімізге жақсы өлең, шын ақынның сөзі көрік беріп, күшейте алады. Әдебиет бақалшының қоржыны емес, қотанда жатқан қықым-сиқымды балалар алдап сатып шыға беретін. Әдебиетке қызмет қылуды әркім-ақ тілейтін шығар. Бірақ қолдан келмейтін нәрсемен қызмет қыл деп әдебиет қыстамайды”, – деген түйінді тұжырым бүгінгі күнде де өз мәнін жойған жоқ. “Айтарың болмаса, әдебиетке келме” қағидасы жоғарыдағы Әуезов тұжырымымен үндесіп-ақ тұр.

“Абай” журналының 6-санында М.Әуезов қол қойған “Бірінші жалпы жастар съезі” (3-4 беттер), “Жастар ұйымдарына ашық хат” (4-5 беттер) деген екі материалы жарияланған. Бұл екеуі де автордың тікелей қатысуымен 1918 жылы 5-ші мамырда Омбы қаласында өткен Жалпы қазақ жастарының съезі туралы есеп жанрында жазылған.

“...Жиналыстың мазмұны мен оның маңызына қарай есеп әртүрлі беріледі. Бірде жиналыс қайда, қашан өткен, не мәселе қаралғаны, жиналыста қандай шешім қабылданғаны қысқаша хабарланса, енді бірде баяндама және қаралған мәселе бойынша сөйлеушілердің сөздері бір арнаға салынып, қорытылып беріледі”, – деген теориялық қағиданы еске алсақ, Әуезовтің аталған екі материалы бір-бірінен бөліп алып қарауға болмайтын біртұтас газет есебінің жүгін көтеріп тұр. Алғашқы хабарламада съездің қайда, қашан болғандығы, қандай мәселелер қарағандығы баяндалса, екіншісінде қысқаша мазмұны оқырманға жеткізіледі.

Омбыда болған съезде Алаш үкіметінің ұстанған саясатын қолдайтын “Жас азамат” ұйымы құрылады. Бұл туралы Сәкен Сейфуллин “Тар жол, тайғақ кешу” романында мынадай деректер келтіреді:

“...съездің көпшілігінің қаулысы бойынша, енді барлық жастар ұйымдарының бұрынғы аттарын қалдырып, жалпы бір атпен “Жас азамат” деуге қаулы қылған. “Жас азаматтың” басқармасын, (ЦК-сын) сайлаған. Басқармасының төрағалығына Мұрзаұлын, мүшелігіне Смағұл Садуақасұлын, Мұратбек Сейітұлын, Гуля Досымбекованы, Әбдірахман Байділдаұлын сайлаған. “Жас азамат” ұйымының тілі қылып “Жас азамат” атты газет шығармақ болған. Газеттерін Қызылжарда жабылып қалған Көлбайдың газетінің “Үш жүздің” орнына шығармақ болған. Шығарушылыққа Кеменгерұлын сайлаған...”

Ол кезде қазақ зиялыларының алдында Алашорда саясатын жалғастырып жүргізетін, демеу беретін жастарды тәрбиелеу міндеті тұрған болатын. Көкірегінде намыс оты бар, жігерлі жастардың басын қосып, ортақ ұйым құру туралы ой аға толқын қазақ оқығандарынан шыққан еді. Мәселен, 1917 жылы Алаш көсемі Әлихан Бөкейханов Орынбордан Омбыға, Семейге арнайы барып, жастармен саяси ахуал, ұлт болашағы жайында ой бөліседі.

Съезд туралы “Жас азаматтың” көш басшыларының бірі Смағұл Садуақасұлы былай деп жазыпты: “18-жылы Омбыда жалпы қазақ-қырғыз жастарының жиылысы шақырылды. Бұл жиылыста қазақ-қырғыз жастарының ұйымдарының бәрі бірігіп, “Жас азамат” деп ат қойып, кіндік комитет “сайлады”.

С.Сейфуллиннің “барлық жастар ұйымдарының” деп отырғаны да, С.Садуақасұлының “қазақ-қырғыз жастарының

ұйымдарының бәрі” дегені де – сол кезде қазақ даласының ірі елді мекендерінде құрылып, жұмыс істеп жатқан ұзын саны жиырма бір (С.Сәдуақасұлы дерегі) ұлттық жастар ұйымдары еді. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу тәжірибесінде олардың белгілері мыналар: “Бірлік”, “Демократияшыл оқушылар одағы” (Омбы), “Еркін дала”, “Игілік” (Орынбор), “Жанар”, “Оқытушылар ұйымы” (Семей), “Талап”, “Ұйым”, “Ғылым”, “Қызмет”, “Ерік” (Семей облысының Шыңғыс болысы, Екібастұз бен Баянауылда), “Жас қазақ” (Ақмола мен Оралда), “Қамқор” (Торғай), “Үміт” (Троицк), “Талап” (Қызылжар), “Ынтымақ” (Атбасар), “Жас жүрек” (Спаскі), “Қазақ жәрдемі” (Зайсан), “Жастар ұйымшысы” (Орда), “Қазақ жастарының төңкерісшіл одағы” (Мерке). Съезге осы ұйымдардың әрқайсысынан екі өкіл шақырылады.

Мұхтар Әуезов Омбыдағы жастар съезіне Семейдегі “Жанар” ұйымының атынан қатысып, жиылысқа төрағалық етеді. Оған Әуезовтің әдеби-мемориалдық мұражайындағы бір өмірбаяны дәлел бола алады: “В 1918 г. будучи представителем культурно-просветительского молодежного кружка “Жанар”, я участвовал на совещании казахской молодежи, представителей 10-12 кружков, в г. Омске.

Я председательствовал на этом совещании, но не вошел в состав избранного комитета, уехал к себе в Семипалатинск. Программа молодежной организации “Жас азамат”, объединивший представленные кружки, была в основе сходной с программой националистической партии Алаш-Орды”.

Жоғарыда біз тоқталған Әуезовтің есебі сол сапардан кейін жазылып, жария болған. Съездің қаулысының қысқаша жобасын баяндай келіп, автор:

“Бұл болып өткен съездегі қаулы бар ұйымдарға уақытша салынған жол деп саналады; бірақ бұл қаулының жөн-терісін салғастырып, қисығын түзеу жастардың жалпы съезінің ықтиярында”, – деген тұжырым жасайды.

Келтірілген деректер, журналда басылған материалдың мазмұны – Әуезовтің шашыраңқы жастар үйірмелерінің басын қосқан, орталық “Жас азамат” ұйымын құрушылардың бірі болғандығын айғақтайды. Жазушыны Алашорда ісіне қатысты етіп айыптаған жылдардағы тағылған кінәнің бірі –Мұханның Омбыдағы жастар съезіне қатысуы еді.

Съезден кейін “Жас азамат” ұйымының “Жас азамат” атты газеті 1918 жылғы шілденің 30-нан бастап Қызылжар қаласында шыға бастайды. “Қазак” пен “Сарыарқаға” іні іспеттес бұл басылым тікелей жас алашшылардың күшімен жарық көрді. О бастан-ақ газет қандай саяси бағыт ұстанатынын, нені нысанаға алатынын ашық айтты. Оған дәлел – бірінші нөмірінде жарық көрген “Жас тілек” атты редакциялық бас мақала.

“...Келешектің қараңғылығы, саяси Һауаның күн сайын құбылуы, қалың өрттей, кеселді дерттей, апаты күшті күндердің тууы, дүниеде болу – болмауы, әлдінің майданға қойылуы, ұлттың өмірлік хұқықтары аяқ астына тапталып, зорлықтың қан соруы “Жас азаматтың” үстіне ауыр жүк салып отыр. Қоғамдасып, қолтықтасып, күш беріп, ауыр жүкті тиісті орнына жеткізу – жастардың бас міндеті, үлкен борышы. “Жас азаматтың” алтын идеалы, әулие мақсұты, негізгі жолы – ұлт бостандығы, ұлт теңдігі...”

...Жастар!.. Алда жүрген алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өрнек алыңыздар.

Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар. Күнді-түн, жақынды – жат, пайданы – зиян деп жүрген, толық саяси хұхықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді, ойлаңдар. Жасасын Алаштың жаужүрек ұлтшыл жастары!” Жастық намысқа жол ашқан қазақтың арыстай ардақты азаматтарының жанайқайын естіп қана қоймаймыз, сол кездегі саяси ахуалдың ауанын да аңғарамыз.

“Жас азаматтың бізге қазір он сегіз саны мәлім болып отыр. Нақтырақ айтсақ, 1-нөмірінен 22-нөміріне дейінгі сандары. Бұлардың арасынан 2, 9, 10, 19 нөмірлерін ұшырастыра алмадық. Газеттің барлық санының да бастаушысы – Алаш серіктігі. 1-ден 11-ге дейін “уақытша шығарушы – Қошмұхамед Кемеңгерұлы”, 12-нөмірінде “уақытша шығарушы – үшін Біләл Малдыбайұлы”, 17-ден 22-ге дейін “уақытша шығарушы Қошмұхамед Кемеңгерұлы”.

Осы “Жас азаматтың” қазан айындағы 8-ші нөмірінде “Ескеру керек” деген атпен Мұхтар Әуезовтің мақаласы жарияланыпты. Мұнда Мұхаң өзі қатысқан әлгі съезден түйген ойларын, жиылыстың қаулы-қарараларына байланысты түсінігі мен көзқарасын ашып айтады.

Мақала басындағы Мұхтардың ақжарқын ойлары орыс отарына айналған қазақ ұлтының ауыр тағдыр-талайын бірден көз алдыңызға келтіреді. Жас публицист қоғамның негізгі қайшылықтарын, заман үнін, ұлт оқығандарының, көзі ашық жастардың даусын тайсалмай анық жеткізеді.

“Кешегі ешкімге бағынбай, елді хан билеп, көсем би билеген заман – киіз туырлықты қазақтың тарихында әркімге белгілі бір дәуір. Ол заман өтті. Одан бергі біздің хал бұлқынбай, жатқа бағынудың жолында болды. Кең қазақ даласын әлденеше указ сайқалдап шықты. Көп өзгеріс жаңалықтар болды. Әуелгі қазақтың халықтық қалпы неше толқып, неше кішірейіп, шымшытырық түрлерге түсті. Әртүрлі указдардан шыққан өзгеріс халық бақытын мысқалдап жылжытып, құлдық құшағына тастағалы әкелді. Неше рет қазақ халқы зынданның ернеуіне келіп қайтты. Бұл уақытта заман ол тұманды сейілтті. Енді қандай өзгерістер болса да халықтық жоғалмайды; бақыт қайта оралып қарайды деген үміт халық жүрегін қуантып тұр”. “Ескеру керек” мақаласының бастауындағы осы бір сөйлемдерден де, еңсені басқан ауыр салмағы да, болашақ ұлт тәуелсіздігіне бағыт алған үміт сәулесі де аңғарылады. Тіпті “указ” деген бір сөздің өзінің астарында қанша мағына жатқандығын бүгінгі ұрпақ ой безбеніне салып байыппен таразылар.

Мақалада автор қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінің, қоғамдық құрылысының қайшылықты тұстарын, кемшіліктерін сынап, солардың түпкі себептерін аша біледі. “Біздің жіңішке атаның балалары жуаннан бөтен іс істемек түгіл, содан бөтен ой ойлауына да болмайды. Жуанның ісінің, ойының беті нашарға діндей. Бұның түбі ойланып қараған кісіге құлдық”, – деген жолдардың астарына мән беріп көрейік. Мұнда Әуезов – публицисті сол кездегі саяси теңсіздік толғандырады. “...Әлі де жуан ата билеп, төстеп қадірлі болатын болса, автономия деген, бөлектік дегеннің бәрі де сырты бүтін, іші түтіннің ісі болады. Бірақ мұндай күйді бұрынғы уақыт көтерсе де, қазіргі уақыт көтермейді. Іші түтін болса, сыртында бүтіндік жоқ. Ертең күл болып көкке ұшады. Егер бұл күнге шейін келген осы жол бұдан кейін де созылатын болса, елдің елдікке махаббат рухы оянбайды. Енді нашарды өрге тартып, теңдік алып, әділет көзбен қарап, есесін өзіне тапсыру керек...”

Тығырықтан шығудың бірден-бір жолы – ел ішінде теңдікке қол жеткізу. Автор өз тұрғыластарын сол бағытта ойлануға шықарады. Бүкіл қазақ қауымы бай, кедей болып бөлінбей бірлесе қимылдағанда ғана, ғылым-білімге жіктелмей ұмтылғанда ғана – ұлт бостандығына жол ашатындығына сенім артады.

Дана Абайдың: “Мен егер қуаты қолымда кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім”, – деген нақыл сөзін – мақаланың түпқазығы етіп ала отырып, көпшілікке Омбыда өткен жастар съезі қаулысының мән-мағынасын түсіндіреді.

Бодандық зардаптарын түзету қажеттігіне ерекше назар аударып: “Биылғы жастар съезінің қаулысындағы николай заманында – іс басына мінгендер енді ел ішіндегі кісілікке сайланбасын деген қаулы осы негізге тірелетін. Бұл халді һәркім де ескеру керек”, – деп аяқтайды.

М.Әуезов “Сарыарқа” газетінде ертеректе шыққан “Қайсысын қолданамыз?” мақаласында орысша оқығандар мен мұсылманша оқығандар екі жаққа тартпай, бір мәмілеге келу керектігін, сөйтіп басқа жұрттар сияқты оқу құралдарын бір нұсқамен шығару қажеттігін мәселе етіп көтерген болатын. “Абай” журналының 7-ші нөмірінде “Ғылым тілі (научный термин)” деген проблемалық мақала жариялап, алдыңғы ойын дамытып, тереңдете түсті.

Мұхтар – публицист: “Қазір қазақ тіліндегі оқу екі ағысқа бөлініп барады. Бірі – мұсылманша оқығандар жолы. Ғылым тілін арабшаға, мұсылман негізіне тартады. Екіншісі – орысша оқығандар, ғылым тілін орысшаға, Европа негізіне тартады. Бұл жік тәртіпті бастауыш мектептердің һәм курстардың оқуында айқын білініп отыр... Бірақ салыстырып, осы екі жолдың бірін алып, бәріміздің бетіміз бір жөнге сайып келуі мұқтажды ұғу – бәрімізге парыз”, – деп дабыл қағады. Сөйте отырып, өзінің проблемалық мақаласында ғылым тілін Европалық жолға түсіру керектігін қолдағандығы байқалады. Оған түрлі дәйек, дәлелдер ұсынады.

“Мәдениет бәйгесінде алда келе жатқан жұрттың қатесі кейінге сабақ. Алдыңғы келе жатқан жұрттың жығылған жары, сүрінген томары кейінгінің бетін еріксіз бұрғызады, өзге жолдағы істерінің оң, терісін қойып, осы тіл жолындағы орыс пен жапондардың істеген қателері бізге айқын үлгі боларлық”, – дей отырып, Ресейдегі ескі шіркеулік-славяндық тілдің, Жапо-

ниядағы қытай тілінің сол елдер мәдениетінің дамуына зиян келтіргенін тілге тиек етеді. Сөйтіп ғылым тілі, термин мәселесінде өз пікірлерін ортаға салып, қазақтың рухани алға дамуына тиімді жол іздейді.

“...Қазақ жұрты қазіргі уақытта күндегі саясаттың ыңғайымен жүріп отырып түзу жолмен мәдениеттің буынын бекітуді ғана мақсат қылуына керек. “Пан-тюркизм” қазақ мәдениетінің жолын өрлетіп, жұрттықтың бойын өсірмейді”, – деген ой айтады. Бұл көтерілген мәселе сол кездегі қазақ еліне түсініксіз болғанымен, халықтың қоғамдық-әлеуметтік дамуына шешуші ықпал ететін жайт еді. Соны түсіне білген автор араб, түрік мәдениет, ғылымының өзі “европа дастарханының шетінен орын алып отырғандығын” айтады. Сондықтан да ғылым тілі ретінде европалық негіздерден сусындауды, оқу құралдарын тез арада бір нұсқаға салуды ұсынады. Әуезовтің бұл концепциясы – Шоқан Уәлихановтың қазақ мәдениетінің европалық ізде дамуын болжаған пікірлерімен үндесіп жатыр.

Ағартушылық сипатта жазылған тағы бір еңбек – “Оқу ісі” мақаласы. Ел ішіндегі жаппай сауаттылықты жолға қоюдың бірден-бер кедергісі мұғалімдер даярлаудың сапасында жатқандығын көрсетеді. Бір нұсқауға түсірілген ортақ бағдарламаның, ортақ оқулықтардың жоқтығы сынға алынады. Орыс тілінен оқу құралдарын аудару, шәкірттерді семинарияларға жіберу, мұғалімдерді қызметке тұрақтандыру мәселелерін шешудің жолдары қарастырылады. Авторды осындай қазақ мектебіндегі олқылықтар қынжылтады. Халықты жаппай сауаттандыруды басты міндет етіп алып, елді мекендерде кітапханалар ашу, театрлар ұйымдастыру керектігіне тоқталады. Ел ішіндегі көкейкесті мәселелерді қозғаған “Оқу ісі” – жанрлық жағынан проблемалық мақала екендігіне көз жеткіземіз.

“Қазіргі оқу жолындағы бірінші мақсатымыз ұлт мектептерін ашу (национализация школ), бұл тәртіптің керектігіне ешкімнің дауы жоқ. Бірақ осы ұлт мектебін ашуға қазірде біздің алдымызда қиын асудай үш түрлі кедергі тұр. Бірі, бастауыш мектептің бәріне мұғалім жоқтығы, екіншісі, оқу құралдарының жоқтығы. Үшіншісі, ілгері оқитын мектептің жоқтығы һәм тез уақта бола алмайтындығы” – міне сол кездегі ағарту саласындағы шешімін таппай отырған мәселелер. Мұхтар – публицист өз мақаласында

сол проблемаларды алға қояды да, сонан кейін барып әлгі мәселелерді шешудің жолдарын жіліктеп алға тартады. Сөйтіп автор оқу-ағарту саласындағы проблемаларды жіпке тізіп қана қоймай, оларды шешудің жол-жобасын былайша ұсынады: “бірінші, жалпы қазақ, қырғыз съезі сайлап шығарған оқу бөліміндегі 5 кісілік оқу комиссиясы тез уақытында іске кірісіп, барлық бастауыш мектептерге һәм курстарға белгілі бір-ақ түрлі программа жасап, оқу құралдарын толықтыру керек. Оқу құралдарын толықтыру үшін, арнаулы бір комиссия тез уақытында іске кірісін, барлық бастауыш мектептерге һәм курстарға белгілі бір-ақ түрлі программа жасап, оқу құралдарын толықтыру керек. Оқу құралдарын толықтыру үшін, арнаулы бір комиссия жасап кітап перевод қылуға отырғызу керек. Бұдан соң саясат ісінде жүрген семинария бітірген учительдердің бәрін жиып, өзінің түбегейлі пайдалы жұмысы оқытушылыққа белгілеу керек. Учительский институттарға шәкірттер жіберу керек. Мұсылманша оқыған мұғалімдерге жоғары курс ашу керек. Курста оқылатын сабақ тәрбие ғылымдары, земство, кооператив һәм басқа халыққа пайдалы шаруа ұйымдарын жүргізу...”

«Мәдениет һәм ұлт» мақаласында да семинарист Әуезовті қазақ мәдениетінің барар жері, жетер көкжиегі толғандырады. Адамзат тарихындағы мәдениеттің алатын орны туралы сөз қозғай келіп, мәдениеттің тұрмыспен байланыстылығы жөнінде өзіндік ой өрбітеді. Оған дәлел:

“Мәдениетке негіз салушы – адамның ақылы һәм жүрегінің көрген нәрседен әсер алғыш сезімділігі. Бірақ адамның ақылы мен ізденгіш сезімділігі де дүниеге алғаш келген уақыты мен қазіргі уақытта бірдей емес. Ақыл мен сезімнің өсуі екінші бір себепке тіреледі. Ол себеп: тұрмыс ыңғайы, өмір жасаудың ауырлық, жеңілдігі һәм ауыр өмірдің тізесінен қысылып тапқан өмір тәжірибелері”, – деген салиқалы, салмақты тұжырымдары.

Мұхтар Омарханұлының сол кездегі қоғамдық-саяси көзқарасын айқын аңғартатын мақалаларының бірі – “Өліп таусылу қаупі” деп аталады. “Абай” журналында жарияланған бұл публицистикалық шығармасында адамзаттың жүріп өткен жолының үйреткен ащы сабағы да, қазақ жұртының сол заманғы хал-ахуалының мүшкіл көріністері де, болашаққа бағыт берерлік ой-пікірлер де баршылық. Автор шағын жұрттардың құрып кетуіне басты-басты екі мәселе түрткі болатынына назар аударады.

Оның бірі – мәдениеттің төмендігі де, екіншісі – өлімнің көбейіп, өсімінің азаюы екендігіне тоқталады. Белгілі бір ұлттың тарих сахнасынан жоғалуына негізгі әсер ететін – үстемшілдік, отаршылдық деген тұжырымға келеді.

“Соғысып жеңіп алған жұртына жеңген жуан ел не істейді? Бұған ескіден келе жатқан даңғыл жол, жеңілген елді өз бетіндегі жұрттық қалпынан айырып, өн бойына сіңіріп бөтен ниет ойлатпай, бөтен тілеу тілетпейді. Алдымен торыған елдің дінін қақпайға алады, бұдан соң ғұрып-әдетін араластырады, артынан аламыштап жүріп тілін жоғалтып, елдік белгісін күңгірттендіріп ақырында бір ұлтты жұтып кете барады. Әрине, бұл айтылғандардан жұтылып кететін қандай ел: мәдениеті төмен болған ел”. Публицист өз заманында төл жұртты күтіп тұрған қауіп-қатерден алдын-ала сақтандырады. Орыс патшалығындағы құрып бітуге айналған Самоед, Остяк, Чукча, Камшадал сияқты ұлттардың, Солтүстік Америкадағы үндістердің мүшкіл халінен мысалдар келтіреді. Олардың жойылуының негізгі себептерін отаршылдықтан, төмен мәдениеттен көреді. Сөйте отырып, автор өз елінің тағдыр-талайы туралы сөз қозғайды. Ресей отарына айналып отырған қазақ елінің ауыр халіне жаны ауырады. “Міне, осы аянышты халдің барлық белгісі қазіргі уақытта қазақ ішінде де білініп келеді. Жетісу, Сырдария облыстарындағы жаудан, аштықтан көріп жатқан бөгде шығынды есептемегенде, тоқ, тыныш отырған облыстардың бәрінде де қазақ өлімі сансыз көп”, – дей отырып, сол тығырықтан шығудың жолдарын іздестіреді. Қарпайым елдің күшінің аздығын, саясаттың тұсауын айта келіп, отырықшылыққа көшудің өзіне күмәнмен қарайды. Бірақ мәдениетті ел болуы үшін отырықшы болу керектігін де ескертеді. Ауру-сырқау тараған жұрт арасына дәрігерлер жіберу керектігін – сол кездің басты міндеттерінің бірі етіп қояды. Отаршыл орыс патшалығының 1916 жылғы 25 июндегі жарлығына қарсылық емеуріні мақаланың өне-бойында өріліп тұр. Отаршылдықты күштеп енгізуге, шұрайлы қазақ жерін тартып алып, жергілікті ұлтты ығыстыру саясатына да қарсы шығады. Оған:

“Көшпелі халықтың әуелгі түрін өзгертпеске болмады. Ен жайылып, еркін қона беруге кең қоныстардың өрісі тарылды. Қаскүнем хүкімет жырғалған қазақты жақсы жердің көбінен айырған, сыйымсыз көршілерді көбейткен. ...Осымен қазіргі

қазақ қалпы не отырықшы егіншілік, не көшпелі мал баққандық қалпының ешбіріне толық ұқсамайды”, – деген сөйлемдер дәлел.

“Өліп таусылу қаупі” мақаласы – сол кездегі қазақ халқы проблемаларын кең қозғаған, сол арқылы көпшілікке, зиялы азаматтарға ой салған шығарма екендігіне шүбә келтірмейсіз.

Сөйтіп, “Абай” журналындағы жарық көрген біраз мақалаларында М.Әуезов халықты ғылым, білімге шақырған, мәдениетке үндеген, олардың мән-маңызын тереңдете түсіндірген ағартушылық-демократтық бағыт ұстанады. Автор теориялық болжамдармен шектеліп қалмай, сол кездегі қазақ ахуалының нақты көріністеріне қатысты ұсыныстар айтады, проблемалар көтереді.

Сөз жоқ Әуезов публицистикасының ең бір құнарлы қоғамдық мәселелерді көтерген кезі – оның төңкерістен бұрынғы шығармашылығында жатыр. Мұндағы автор позициясынан, публицистің психологиялық ұстанымдарынан, тұлғаның жеке мәдениетінен, бағалы танымдық, тағылымдық ақпараттар беруінен, жеделдік пен жинақтау, талдау, салыстыру, бақылау тәсілдерінен, ел болашағын болжау қабілетінен, проблемалар қойып оны шешудің жолдарын көрсетуінен – Әуезов-публицистің жеке дара шығармашылық қолтаңбасы айқындалады.

Қазақ публицистикасын дамытуға жеке тұлғалардың қосқан үлесінің молдығына Мұхтар Әуезов шығармашылығы дәлел бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973. – 170 б.
2. Әуезов М. Шығармалар. 11-том. – Алматы: Жазушы, 1969. –
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 8-том. – Алматы: Жазушы, 1981. – 456 б.
4. «Абай» журналы, № 1
5. «Абай» журналы, № 2
6. «Абай» журналы, № 3

**КазНУ имени аль-Фараби,
доктор филологических наук,
профессор Есембеков Т.У.**

МОДЕРНИСТСКИЕ МОТИВЫ В РАННЕЙ ПРОЗЕ М. АУЭЗОВА

Известно, что рубеж конца XIX начала XX века стал новым этапом европейской и русской литературы. В это время сенсационных открытий в науках, которые существенно ускорили темпы индустриализации, нарастало ощущение изношенности нравственных ценностей. Различные революционные настроения и потрясения каждую литературу и искусство поставили перед сложным выбором. Нарастающий пролетарский оптимизм и усиливающийся трагизм внутреннего мира обывденного человека показывали явное несоответствие между сутью и видимостью явлений. Катастрофические последствия такого расхождения первыми ощутили творческие личности. Они улавливали глубинные потрясения в социальной и духовной жизни общества, где судьба маленького человека мало интересовала силы, якобы решающие глобальные мировые проблемы. Философы обратили внимание на неблагополучие такого мира. Оказалось, что существование вытекает не из удивления, а из отчаяния. Подчинение такой истории, по их мнению, лишает человека его самостоятельности и ответственности за свои поступки. Такое состояние мира, ощущаемое как некий «конец истории», изжитости какого-то этапа человеческой цивилизации именно в эпоху просвещения и рационализма. Появились мысли о том, что якобы кончился процесс духовного прогресса. Замедлилось или вообще остановилось движение к высшим ценностям человечества. Общество как будто застыло между исчерпанным настоящим и проблематичным будущим. Именно такие духовно социальные явления стали основой формирования и развития различных модернистских взглядов. Поэтому одной из характеристик модернизма явилось его отношение к категории Другого, где нет никакой инакости, нет реальных перегородок между небом и землей, жизнью и смертью, имманентным и трансцендентным. Вера стала основой организации новой жизни, а слепая вера в вечное счастье существенно ограничивала свободу выбора личности. Возникновение и

формирование экзистенциализма обусловлено глубокими историко-социальными потрясениями, где маленький человек стал игрушкой в руках неких сил. Мыслители утверждали старую истину о том, что именно эти люди являются оплотом мира и от их достойной жизни зависит будущее каждого общества. Экзистенциализм (существование) – философия бытия, где человек позиционируется как уникальное духовное существо, способное само выбирать свою судьбу. Основное проявление экзистенции – свобода мысли и чувств, которые накладывают бремя ответственности за свои действия, они готовы ради достойного будущего на многое. Экзистенциализм – это своеобразный неконформизм, призывающий личность в любой ситуации делать выбор в сторону человеческих ценностей, поэтому он поставил и пытался решить основной вопрос: «как жить человеку в мире острейших противоречий и исторических катастроф». Выдвигает на первый план абсолютную уникальность человеческого бытия, невыразимую на языке традиционных понятий. С. Кьеркегор выдвинул идею о том, что экзистенция есть осознание внутреннего бытия в мире. А М. Хайдеггер выстраивает систему экзистенции: «бытие-в мире», «бытие-с другим», «бытие-здесь». История литературы знает очень мало случаев, когда они любили «свой настоящий момент».

На рубеже двадцатого и двадцать первого веков казахстанскими учеными предприняты шаги по коррекции традиционно закрепленных взглядов об истории национальной литературы начала XX века. Это прежде всего связано с изменением представления об общелитературном контексте, который обретает свои реальные имена и творения, создающие новые системы художественно-эстетических ценностей, корректирующих прежние подходы создания истории национальной литературы начала прошлого века. Здесь необходимо учитывать три тенденции: а). художественно-эстетических, творческих процессов литературного движения, б). воздействия идейно-политического характера, прямо направленные на литературный процесс, в). способы и формы адаптации различных творческих сил к реалиям времени и общества. Видимо, в этой литературе в сложном сочетании находятся внешние, социально-общественные, имманентные, художественно-эстетические, индивидуально-психологические, внутренне-творческие. Пренебрежение или

выпячивание одного из них существенно исказит картины реального литературного процесса. Вместе с тем, плодотворным был бы и подход, воспринимающий данный этап казахской литературы как явления в определенной степени автономного, имеющего специфические условия для собственного развития. Не секрет, что многие произведения этого периода находятся между собой в напряженных диалогических отношениях как в горизонтальном, так и вертикальном срезе. Настало время говорить о существовании в то время альтернативных взглядов на мир и человека в возникавших конфликтных отношениях. Между ними формировались разные линии взаимодействия, от полемики до открытого неприятия, осложняющие отношения между авторами и их приверженцами. Данная ситуация достоверно прослежена в исследовании Т.Какишева «Кер заманның керреғар ойлары» (Алматы. 1995). Следует поддержать попытки пересмотра тезиса об единственности соцреализма в то время, хотя бы потому что творчество М.Жумабаева, М. Дулатова, М.Ауэзова и других не вписывались в нормативные параметры пролетарской литературы и культуры. Они увидели мир иначе, ощутили кризис рационализма как принципа мышления и идей просветительского реализма, им был важен переход от позитивизма к более сложным формам осмысления наступающей действительности, ибо появление в мировой литературе различных модернистских взглядов и наличие сходных картин в жизни Степи изменили взгляд на существующий миропорядок и национальных художников. Тенденция многоголосия и инакомыслия всегда многогранна и внутренне противоречива. Думается, что осмысление литературы начала XX века в плане отношений полифонизма и монологизма в разных ипостасях обусловлено изучением их функционирования. Считаем, что одним из самых перспективных путей осмысления и переосмысления их творчества является анализ типа художественного сознания автора. Произведения данных художников связывали с критическим реализмом, иногда относили к проявлениям сурового реализма. Ранние рассказы М.Ауэзова с трудом вписывались в пространство казахской реалистической литературы начала XX века, это увидели и осознали многие, в том числе и власть имущие, силой заставившие писателя отказаться от своих творений. Именно

поэтому стремление некоторых исследователей «втиснуть» творчество писателя в рамки критического реализма налицо. Однако уже в первых рассказах автора внешне бытовая простая сцена обнаруживает некие подспудные «пружины» поведения персонажей, управляемые законами человеческого существования. В историко-конкретных ситуациях заметно усиление общебытийных противоречий. Таким образом, традиционные мотивы, узнаваемый жизненный материал приобретали новую творческую интерпретацию.

Ранняя проза М.Ауэзова сложна и многозначна по своему эстетическому составу. Переходы писателя от сложности к очевидной простоте объясняются с помощью внешних описательных признаков. Думается, что продуктивными могли бы быть попытки рассмотрения сущностных внутренних мотивов творческих поисков, связей философских взглядов с конкретной жизнью, то есть важно непосредственное жизненное переживание известных умонастроений, постулатов. В жизни казахской степи начала двадцатого столетия происходит переоценка многих ценностей. Социальные процессы, навязанные силами извне заставляли человека отбросить сдерживающие пределы прежних народных форм существования, поэтому человек стал терять опору в жизни (Бог, культ предков, нравственность, мораль, этика). В рассказах «Ученый гражданин» «Красавица в трауре» присутствуют элементы экзистенции, предшествующей эссенции (сущности). Такое воплощение модернистских идей позволяет говорить об экзистенциальном типе мышления писателя. Вместе с тем поиски взаимоперехода жизни и искусства характеризуют многозначность идейно-эстетических ориентиров художников слова. Разумеется, вряд ли уместно говорить об экзистенциализме в творчестве М.Ауэзова как сложившейся системе, и о его преобразующей роли в творческом акте, тем не менее можно констатировать наличие такого своеобразного взгляда на жизнь и культуру, на переживание человеком в его индивидуальном бытии явлений реальных и идеальных. В данном контексте следует обратить внимание и на то, что этот тип мышления был свойственен русским и европейским писателям, творчество которых было хорошо знакомо казахскому автору. Таким образом, вопрос о диалоге модернистских мотивов в раннем творчестве М.Ауэ-

зова заслуживает отдельного анализа в целом, что окажет существенную помощь увидеть глубинные смыслы его творений. Конечно, эти отношения не следует понимать буквально, но интерес есть, он обусловлен и объективными, и субъективными факторами.

Когда в казахском обществе кипели страсти около литературного переустройства, в своем творчестве М.Ауэзов свои решал свои творческие задачи, внешне незаметные и не вызывающие особого раздражения у оппонентов. Писатель размышлял о драматизме «здешнего бытия», о месте и значении отдельной человеческой судьбы в решении «вечных» вопросов мирового порядка, о перепетиях человеческого существования в предполагаемом будущем. При этом «факт жизни» и его авторское переживание тесно ложатся в основу его рассказов, что связывает их с экзистенциальным типом мышления и культуры, где существование человека рассматривается как драма свободы выбора. Экзистенциализм упрекал рационализм в отрыве от живого конкретного опыта человеческого существования в мире, поэтому представители данного направления «сосредоточены не на сущности мира, а на пребывание в нем человеческой индивидуальности, на ее существование».(1) Основными параметрами экзистенциалистской модели мира являются катастрофичность бытия, кризисность сознания, онтологическое одиночества человека, оставшегося без всякой защиты. Персонажи рассказов «Судьба беззащитной», «Сирота» не понимают причины тяжести своей жизни. Отчужденная личность находится в противостоянии с социумом, чем – то враждебным, пытающимся навязать ему свою волю, мораль, правила игры. Исходя из этих общих посылов, вполне допустимо предположение о том, что М.Ауэзов в определенной мере впитал своим художественным сознанием, может иногда и интуитивно, экзистенциальный способ мировосприятия и выражения. Возможно молодой писатель на своем жизненном опыте хотел проверить жизнеспособность этих философских взглядов.

Единство человека и мира, данного ему прежде всего в непосредственных ощущениях – одна из основных тем ранней прозы писателя, где заметна экзистенциальная постановка некоторых проблем. «Судьба беззащитной», «Сирота», «Степные зарисовки» и другие рассказы следовало бы изучить и в этом плане. В

связи с этим необходимо особо оговорить то, что автор выделяет для себя две постоянные категории: сущность и явление – и ставит задачу осветить их в непростой жизни степняков. Явления этой сущности, сопровождающие жизнь героев М.Ауэзова, характер этого постижения, его направленность определяются одним качественным сознательным мироощущением особо популярным в начале XX века. Известно, что труд Шопенгауэра «Мир как воля и представление произвел на современников глубокое впечатление» [2]. Причиной всего сущего, по мнению философа, является всепроникающая воля, берущая начало за пределами умопостигаемого, она управляет не только природой, но и обдуманной, казалось бы, волей человека. Экзистенциальной время выступает как судьба /рождение, существование, раскаяние, смерть/, где выделяется значение Будущего. Человек «зброшен» в определенную ситуацию, с которой должен считаться и мириться. Временность, историчность и ситуационность экзистенции – вот главные модусы ее конечности.

М.Ауэзова привлекала и проблема пределов, где человек остается без Бога, а следовательно без нравственных законов, которые делают человека человеком. Происходит деформация психики, которая оказывается неспособной воспринимать изуродованный мир вседозволенности. Поэтому смерть у писателя в бинарной оппозиции: смерть как трагедия и проверка ценностей прошлого, также как постижение потаенной сущности бытия. Вместе с тем заметен мотив рокового разобщения людей, бессильных в своем одиночестве. Его герои находятся в кризисной ситуации, на грани между надеждой и отчаянием. Видения и Газизы, и мальчика предстают либо в форме сна, либо в форме бреда. В этих рассказах событие, поступок, эмоция зачастую вторичны, поскольку первична мысль, ее почти автономная жизнь, интенция художника и мысль героя, часто моделируемые как ситуации. Таим образом, человек здесь – синтез души и тела, вечного и временного, свободы и необходимости. Представители экзистенциализма часто говорили о категории ничем не ограниченного пространства и о возможности образования вместо двух ранее изолированных сфер человека и окружающего его мира, единого – человек в окружающем его мире. «Здесьнее бытие» мыслилось как единство пространственно – временного мира и

человека, воспринимающего, одушевляющего своим переживанием, своим осмыслением этот мир.

Одушевленный человеком мир, Взаимопроникновение этих двух субстанций – Я и Мир – ставится во главу угла философии экзистанса. Такую ориентированность человека на окружающий мир принято называть интенциональностью. По мнению Гуссерля, интенциональное является самым существенным свойством сознания. Под интенцией философ подразумевает любое переживание человека, направленное на объект. В процессе одушевления мира важны степень, сила, контраст переживаний. Таким образом, сущность литературы и искусства составляет перемещение действительности и смешение человека в этом взаимном движении. В «Судьбе беззащитной» и в «Сироте» наблюдается авторское стремление именно к такому решению, где происходит встреча духовного «снисхождения» с человеческим восхождением. Так следует интерпретировать отношения духа Кушикпая и Газизы в рассказе «Судьба беззащитной», образа бабушки и Касыма в «Сироте».

М.Хайдеггер попытался дать определение человеческому существу, которое не нанесло бы вреда, не упустило бы из виду его простую цельность. По мнению философа, человек сущее, существо которого в «бытии-вот», то есть в присутствии. [3.40б]. Далее он доказывает, что человек-то неопределимое, но вполне очевидное «вот», которое не состоит из разных элементов мира, а открытое всему как единственное место, способное вместить целое. Присутствие здесь не предмет, оно весомее вещей, но о нем нельзя сказать заранее ничего, кроме того, что оно есть. Человек якобы существует постольку, поскольку осуществляет возможности своего «вот». Присутствие – это нечеловеческое в человеке, его безданность, оно может быть доступно всему и всем быть захвачено от полноты бытия до провала в ничто. Во сне, наяву, мечтая, рассуждая и не рассуждая человек брошен в свою открытость. Не последняя среди его возможностей – упустить себя. Как раз прежде всего и чаще всего человек делает «как все люди». Безличные люди орудуют в нас и через нас вместо нас. Вне чистого присутствия прослеживаются одни причинно – следственные цепи, только в нем свободный просвет и поэтому только в него бытие и сущее могут войти своей истиной, а не

только функцией. Об этой единственной собственной возможности присутствия не перестает говорить совесть, не давая прекратиться заботе о ближнем. В рассказе «Судьба беззащитной одинокий дом стоит не там, где живут «все остальные». Газиза не относится к насилию как другие смирившиеся люди. Она присутствует в этом мире, ибо она одушевляет Дух, именно он становится мерой вмещаемого им миром в душе юной девушки.

Экзистанс как исступление, выход, исход из себя, выраженный как своего рода экспрессивность – с одной, а соби́рание самого себя, возвращение к себе уже новому, выбравшему открывшийся мир, одушевленный человеческим «я», воспринимается многослойно. Этот сложный закон жителя по чувству лада, то есть закон гармонии человека в бытии и бытия в человеке, являющийся главным тезисом экзистанса наблюдается и в ранней прозе М.Ауэзова как смещение субъекта на объект. В рассказах развернута картина и исторического, и географического, и духовного пространства, населенного духами предков и «здешними людьми». Суровая природа, тяжелый быт, моральное давление, безысходная ситуация ничто в сравнении с предательством перед духом предка, знаменитого батыра Кушикпая. Эти бедные, но стойкие духом женщины своим присутствием оставляют хоть крошечный клочок земли для присутствия в ней Духовного, которое является смыслом человеческого существования в мире. Ауэзовское бытие требует невозможного в то время: внимание к каждой личности. Ведь тогда, когда на устах многих звучали архисложные и малопонятные многим громкие фразы, решались якобы мировые проблемы, судьба личности, ее смещение в новых обстоятельствах мало кого интересовало. Трудно ответить на вопрос о том, что смогла бы Газиза влиться в состав новых людей, не признающих прошлое, оставаясь в пределах своего духовного воспитания. Надо полагать, что человеку, присутствующему «здесь» не всегда уместно судить о бытии, ведь оно судьба человека, если только человеку суждено вернуться к своему собственному существу, такие экзистенциальные мысли возникают при новом прочтении ранних рассказов М.Ауэзова. Вместе с тем ассоциативная цепь образов, совмещение разнородных начал, поиски новых связей между объектом и субъектом показывают наличие интенциональных тенденций в этих произведениях.

«Очеловечивание» духовной жизни, сознательное отношение к земному существованию заметно в рассказе «Сирота». В «Степных зарисовках» молодой писатель истинность жизни проверяет способностью каждого явления внушать сильное человеческое переживание, ощущение его. Уравнивание мира материального и духовного создает эффект «здешнего бытия». Таким образом, М.Ауэзов уже в начале XX века для своих современников поставил вечные вопросы бытия, актуализировал экзистенциальные мотивы, описывает сложнейшие модусы человеческого существования как забота, страх, решимость, совесть, жалость, которые определяются зачастую через смерть. Писатель стремился показать нерасчлененную целостность субъекта и объекта в существовании великой Степи. Уверены, что учет альтернативных идей поможет раскрыть глубинные слои авторского замысла ранних рассказов

Использованная литература:

1. Хализев В.Е. Литературная энциклопедия. – М., 2003.
2. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. – М., 2013.
3. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Наука, 1993.
4. Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы, 1995.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Бисенғали Зинов-Ғабден Қабиұлы**

«АБАЙ ЖОЛЫ» ЖӘНЕ АҚЫН ҚАРАСӨЗДЕРІ

М.Әуезов "Абай жолы" эпопеясында ұлы ақын дүниетанымының небір күрделі тұстарын бейнелеуге тиісті еді. Әрине, өмірбаяндық деректер мен ел аузындағы алуан түрлі аңыздар, ақын шығармалары туралы ауызекі әңгімелер қаламгерге көркем романда қиял мен болжамдарды еркін қолдануға мол мүмкүндік беретін.

Алайда қаламгер Абай өмірі туралы қолында бар нақты дерек-терге сүйене жазады. Мұны жазушы «Абай жолы» эпопеясының шығармашылық зертханасы мен сан-алуан сұхбаттарында ашық айтады. Абай дүниетанымының қалыптасуына үлкен әсер

еткен қарасөздер екенін, оның шығармашылығында да олардың рөлінің зор болғанын реті келген тұстада ескертуді ұмытпаған

Қарасөздер ақын дүниетанымының күрделі жайларын жан-жақты аша суреттеуде негіз болды. Мұнда Абай дүниетанымы мен мінез құлқының қалыптасу жолдар көрінеді.

Жазушы қарасөздерді қолдануда оның мазмұнын, сақтай отыра арқауын ғана ғана алып қоймайды сөздер өзегіндегі жұмбақтау әуендерді де суретке көшіреді. Кейде ақын қарасөздері мен ой-толғамдары арасындағы күрделі байланыстар мен сырлы сезімдерді еркін қолданатын тәрізді әсер қалдыратындары да бар

Эпопеяның бірінші томында төңірегіне сергек көзбен қарап ой түйе бастаған Абайды нақты оқиғалар аясында алады. Абай әкесі салдырған мешіт құрлысының біткенін тойлауға ғана келген тәрізді Бұл салмақты істерге енді-енді араласа бастаған бозбаланың алғашқы ойларымен үндеседі де.

Бірақ бұл тойға басқа мақсатармен келген кісілер де жеткілікті. Алшынбай Құнанбайды Бөжеймен татуластырмақ. Сан-түрлі қарым-қатынастар шырғалаңында кіжінулері мол әлеуметтік топтардың андысуы, тартыстары да байқалады. Абай оның шет жағасының сезінгенмен анығы әлі белгісіз Өзінше дұрыс деген істерін, ойға алғандарын орындауда. Бөжейге сәлем бере барып батасын алды. Ақын Шөжені көрді. Балтаны тыңдады.

Талантты тұлғалар өмірінің тыныш тірлігін бұзып тез есейтетін айрықша күндер мен уақиғалар болады. М.Әуезов тұмысынан зерек Абайдың ірі тұлғаға айналар сәтіндегі сондай бір күнді Абайды ішкі сөздері арқылы бажайлай суреттейді: «Өзге күндерден де бүгінгі күннің уақиғалары әлдеқайда бөлек. Күндізгі әкелер, әлгі Шөже, жаңағы Бөжейлер... Бір Қарқаралы қаласының алақандай аясының ішінде болғанмен, осы адамдар арасы соншалық керегар. Тіпті дүниенің төрт бұрышындай алшак жатыр. Бір жерде күш, бір жерде өнер, бір жерде мінез... Аралары және бітімсіз болып, әр салада жатқаны несі!.. Бәрі бір орынға жиылып, ынтымақпен бір арадан табылса не етер еді?..

Бұл Абайға ең алғаш келген ой еді де...және тіпті өз ойы сияқты көрінді.» (1. 130-б)

Осы бірер күндегі қат-қабат уақиғалардың қызуы мен қыртысы характерлер арасындағы андысу өмірдің сан түрлі сұрақтарына жауап іздеген зерек баланы ойға қалдырады. Абай

жан-дүниесіндегі осы әсерді суреттеу барысында қаламгер қарасөздерді шебер пайдаланады: "Ақыл, қайрат", "ақыл мен бақыт, байлық," дегендердің өзара дауы, таласы деген "парсы-түрік" түркі тіліндегі кітаптардан былтырлар бір оқыған нақыл әңгімелері бар-ды.

Қазірде Абай соны өмірден тапқанына да дән риза... Өз ақылымен тапты... Тапты да: "Осының бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болмаққа лазым"... деп өзгеше бір сезіммен байлау жасады (Сонда, 130-б.).

Оқыған кітаптардағы түрлі ақыл-нақыл, өсиет, өнегені ой жүгіртіп, толғанып, тұшынып барып қабылдайтынын көрсету үшін осы үзікті ғана алған. Мұнда сағат санап өсіп келе жатқан ұлы тұлғаның оқыған кітаптардағы мәнді насихатты көз жұма қабылдамай ойланып-толғанып оның өмірімен қабаттасатын сәттерін, жіктерін іздейтінін байқатады.

Бұл түсінікке Абай аяқ астынан келіп тұрған жоқ. Қарқаралы қаласында осы күндерде өтіп жатқан ірілі-уақтылы оқиғалар мен үлкенді-кішілі адамдар әрекеті мен құлшынысына байыпты қараумен келіп отыр. Мұндағы ой Абайдың 17-сөзінің мазмұнына жақын. Өзгешелігі де бар. Ол – жүректе. 17-ші сөзінде Абай: "адам бойындағы аталған екі қасиет ақыл, қайратты жүрекке бағындыру керек, оның бәрін талдап, танымға қосатын ғылым болуы керек"- дегенге келеді. Ал эпопеяда Абай "оның бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде болуы керек"- дейтін байламға барады. Бір қарағанда мұнда айырма аз, тіпті елеусіз нәрсе сияқты. Алайда осы елеусіздің өзінен М.Әуезов қана бойлап, байымдап бара алған салмақты ұстанымдар айқындалады. Балаң ақынның бұлдырлау болса да аңғара алған сезімдеріндегі тереңдікті байқатады. Ойлана қарасақ, Абай әлі ақыл-қайратты ұстап тұратын, бастап бағыттап отыратын күшті тауып отырған жоқ. Бірақ сол жолға шығып тұр, табалдырыққа келіп отыр. Әлі кемелене жете қоймаған бала образының үйлесіміне сәйкес. Әрі талантты баланың болашақ тынымсыз ойларын, ірілікке, ұлылыққа бағыт алған жолын, аттаған табалдырығын көрсетеді.

М.Әуезов тектен тек "оның бәрі бір жерде, бір кеудеде, бір адамның ішінде" деп отырған жоқ. Өмір мен адамдық қасиет туралы ойлары, өмірлік тәжірибесі аздау баланың түйсік арқылы

жан дүниесі ғана сезініп тұрған жай-күйдің толғаныстарын, ойдың сатыларын бейнелеу үшін алып отыр.

"Абай жолының" бірінші кітабы соңындағы Тойғұлы үйіндегі құдалықтағы әңгімелерде Құнанбай және оның қасындағылар өткен заманды, оның адамдарын мақтайды. Сонда мұны тыңдап отырған Абай оған қарсы пікір айтады: Бұл мүлде оңай емес еді. Әкесі Құнанбай қасында отырған ел ағалары алдында өзге, олардың ойларына кереғар пікір айту үшін қаншама мінез, ерлік қажат. Оны жиылған топтағылар тегіс байқайды. Бұл өмірден алған тәжірибеден мол сабақ алған, оқудың қажеттігін анық аңғарған, сол қиын жолға бет алғанақ Абай сөзі. Әкесі және оның қасындағылар Абай аңсап іздеп келе жатқан жолды, арманын жоққа шығармақ. Абай заманға ілесе алмай, тыныш тірліктен өзгені мойындауға батылдары бармай отырған үлкендерге: "Бұрынғы заманның жақсылығы со ма, қатар отырған бір туысқан елдер бірін-бірі шауып, жаншып, сойқаннан арылмаушы еді. Кемпіршал, қатын-бала тыныштықты ұйқы ұйықтап, түгелімен асын іше алмаушы еді. Осы тұрған Сыбан мен Тобықты арасында, Тобықты мен Семей арасында жалғыз жарым қатынаса алмаушы еді. Алып кетеді, жұлып кетеді деп ылғи ғана жасқанып жүруші едіңдер... Со заман да жақсы ме екен?..." (Сонда, 3. 404-6.).

Бұл адамдар арасындағы жұмбағы көп қатынастардан түк сезбейтін, болмаса түсінігі шамалы жастың ойы емес. Өмір көрген, түйгені мен тоқтамы бар адамның, мінезді жастың сөзі. Білім қажетін сезіп сол жолға келе жатқан жастың түйгені. Соны енді өзге ел, ғұламалар ілімінен іздеп көрмек, қазақы танымдармен салыстырмақ. Абай жаңа заман лебін сезіп, соны танып білу үшін өзін қоршаған орта мен қоғамдағы қайшылықтарды көре бастаған. Уақыт тілі мен заман мінезіндегі жаңалықтарды, қайшылықтарды ұққысы келеді. Жақсысын алмақ, жарамсыз деп тапқандарымен қоштаспақ. Жаңа тапқандары мен танымы жолында күресу ойда бар.

"Мен желік іздеп бара жатқаным жоқ. Адамдық қасиетін іздеп барам", - дейді ол Ділдаға. Бұл – Абайдың ел ішіндегі түрлі дау-жанжалдарға араласып, билік, шешім айта бастаған, есейген, кемеліне келген кезі.

Абай жиырма төрт жаста. Алдында тұрған оқу да оңай емес. Артта отбасы, аналары, балалары, бауырлары, ағайын-тума, ауыл

қалып барады. Алдағы өмірдің беймәлім, тұстары көп, каталдығын да сезе бастаған, түсі – суық. Абай сонымен ұстасып көрмек, мінезін білмек. Адамшылық, әділдік жолындағы тартыста өзіне сүйеу болып, күш беретін, қолдайтын жолға шықпақ.

Тойғұлы үйіндегі пікір таластардан кейін "Қарттың бәрі өздерінің қатты жеңілгенін сезді", – деп жалғайды М.Әуезов. Бірақ араларында отырған Құнанбай, – өздері жат санайтын, діні мен ділі басқа орыс арасына, қалаға, бет алған баласын оңаша алып шығып оның бойынан тапқан үш ірі мінін айтады.

Соның үлкені – Абайдың орысшылдығы. "Орысшылсың, солай қарай ден қойып барасың. Дін-мұсылман жат санайтынын ескермейсің", – дейді Құнанбай. Бұл сөздерден оның орыстан аттонын алып қашып отырмағаны да аңғарылады. Әңгіме қазақ жат санайтын орысқа баласының ден қоюында болып отыр. Өйткені, заман лебін түсінген, ақылды Құнанбай, болашақ бағыттың, күш қайраттың қайда жатқанын аңғармайтын қалыпта бейнеленсе, ол характер қисынымен қайшылыққа келер еді.

Орысқа ден қойып барасың дегенде, ата-салтын ескермей, көп алдында әкеге тіке сөйлей бастаған баласының "өрескел" әрекетінен орысшылдықты көрген шығар. Бәлкім, оны қаумалаған ел алдында беделін түсіру тәрізді қабылдағандық та болар. Алайда елі ығысатын Құнанбай болашаққа бет алған баласына айтарын ел алдында емес, оңаша шығарып айтып отыр. Мұнда, ақылды әкенің өзі тауып айтып отырған үш мініне баласының жауап беретінін біледі. Бірақ оны бұрынғыша сөзбен тоқтата алар емес. Оның бойындағы өзіне жат көрінген мінез-әрекетті оңашалап айтып отырғаны сондықтан.

Абайдың әкесіне қайтарған жауабында М.Әуезов Абай қарасөздерінде айтылған ойлар өзегін (өлеңдерінде де бар) пайдаланады. "Халқым үшін де, өзім үшін де дүниенің ең асылы – білім, өнер. Сол өнер орыста. Мен барлық тірліктен ала алмаған ақылды содан алатын болсам, ондай жер жатым бола ма? Жатырқап қашқақтауым надандық болса болар, бірақ қасиет болмас..." (Сонда., 407-б./- Бұл ой Абайдың жиырма бесінші қарасөзінің өзегінде бар: "Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғалым да – бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға, тілін, ғылымын білмек керек. Оның үшін олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін

білсең, көкірек көзің ашылады... Орыстың ғылымы, енері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі" (2, 2-т., 162-б.)

Құнанбай тыңдап болды да күрсініп қойды. Шарасыздық ашуы білінді. Бірақ, үн қатқан жоқ. Сөз осымен біткен еді. Абай қоштасты да жүріп кетті.-деп түйіндейді қаламгер.

"Абай жолының" бірінші кітабында Абай қарасөздері түрлі деңгейде өзгертіле алынады. Мұнда М.Әуезов орыс, Еуропа біліміне енді ғана бет алған Абай характерінің қалыптасу үйлесімін есте ұстаған тәрізді. Өйткені, қарасөздер Абайдың кемелденген шағында, күрделі мәселелерге арналған ғой.

* * *

Эпопеясының екінші томында Абай қарасөздерін қолдануды ақынның өзі армандаған кітап оқуға алаңсыз кіріскен сәттерін суреттеулермен басталады. Ақшоқыдағы Абай араласатын әңгіме кеңестер қарапайым ауыл арасының шаруалары емес. Сірә, ақынның балалары да әкесі шұғылданып жатқан пәлсапа сипатты діни әңгімелермен таныс тәрізді. Сондықтан да оқытушылары кішкене молдамен пікір таласында дәстүрлі қазақы танымға кереғар пікірлер айтып, тұшымды жауаптар күтеді. Бірақ, дәстүрлі діни таным негізінде айтылатын жауаптарға разы болмай, дауласуға құмар. Шешімі табылмаған дау – дамай әбден шиеленіскен сәттерде кітап оқуға біржола бас қойған Абайға жүгінеді. Пікірталастарда қарасөздер әуені Абай аузымен қайталаанады.

Осындай таластар кезінде әңгіме түйіні тағы да ғылым, оқу бағытында өрбиді. Бұл – Абайдың орыс тілінің қиын өткелдерінен өткен, тіпті Пушкинмен еркін сырласуға мүмкіндік алған кездері.

Абай өмірінде де өзге қуаныштар көл – көсір еді. Ол салып жатқан үйінің құрылыс жұмыстарын, билікті Әйгерім, Ерболдарға тапсырып, алаңсыз "машақат" үстінде жүрген.

Үйге кірген Әйгерім мен Ербол Кішкене молдаға Абайдың қуаныштарын айтады.

Шығармада Кішкене молданы таңдандырған екі жайға М.Әуезов ерекше тоқталады. Бірі – болашақ мекені, жаңа үй-жайдың іргесі қаланып жатқанда Абайдың үнемі кітаппен үйде отыруы. Әрі осы оқшауланудың себебіндей айтып отырған қуанышы исламиятқа байланысы жоқ, орыс кітаптарынан

алынған ғибратта екен. Кішкене молда үшін мұндай қуаныш мұсылман кітаптарын оқу үстінде болуға тиіс. Ал Абай мүлде басқа жайды айтып отыр.

"Мұталаға ашылды", демек Мантих, Ғақайыдты оқып жүріп, "Кафия", "Шарх Ғабдолланы" өз талабымен халфесіз, хазіретсіз, дәріссіз фәһімлейтін болса, соған айтса ләзім. Болмаса, орыстың әллә нинди "шитри-мытрын" фәһімлідім деп, "мұталағаны" бұл жерде сөз қылу мүмкін емес. Оныңыз һәм хата, Абай! –дейді» (1. 4-т., 120-6.).

Кішкене молданың бұл кінәларына Абай жауаптарында отыз сегізінші қарасөздерде айтылатын ойлар өзегі бар. Алайда, М.Әуезов осы пікірталасты суреттеу барысында Абай қарасөздерін еркін қолданады. "...Мұсылманшылық қағидасы "ғылым қайда болса, кімде болса сонан ал" десе болар еді. Сіз айтқан өріс менің де біраз шарлаған жерлерім. Мен ғылымның, яғни фәннің, көп ғасырлар бойы адам баласы жиған қазынасына қол артамын деп, сапар шектім. Сіз оқымаған адам болсаңыз бір сәрі. Өзіңіз ұстаз саналасыз. Бірақ, ғылымды бір-ақ жолдан, бір-ақ тар асудан ізде дейсіз. Ғылым демек, шексіз кең дүние демек емес пе еді. Мұсылман ғұламаларының даналары Сократ хақимнен, Афлатоннан, Аристотельден оқымап па?" (Сонда, 4/т., 121-122-66).

Демек Абай қарасөздерінің талайларында айтылатын, білім, ғылым іздеудің қажеті туралы ойлар қайталанатын.

Абай бұл кезеңде ақыл, ой, білім арналарының әлемдік бағытына көз тігіп отыр.

"Абай жолы" эпопеясының екінші томындағы (1947) Абай мен Михайлов арасындағы әңгімелерде Абай дүниетанымының бір негізі ислам тарихы, мәдениеті қозғалады. Осы жылдарда «проф. М.Әуезов өткендегі қателіктердің шырмауында» деген тәрізді и идеялардың ресми идеология тарапынан қолдау тауып көтеріліп жатқан тұстарымен сәйкес келді.(3. 8-т. 125-6)

Бұл жолы Абай дүниетанымына тән қарасөздерінде айтылатын ойлар Михайлов аузынан шығады. Әрине бұл қытымыр заман ахуалына қатысты М.Әуезов қолданған тәсілдердің бірі екені түсінікті. "Сол оқыған тарихымды (әңгіме шығыс, ислам тарихы туралы болып отыр. -З.Б.) тұрақты білімге санар-сенімім болмай тұр" -деген Абай пікірлеріне Михайлов былай жауап береді:

"Ендеше, мен сізге айтайын, ислам тарихы – білім, ол – үлкен білім! Тек қандай тарихшы жазғанын талдау керек. Ислам, араб өнері, жалпы дүние жүзінің ғылым, сана табысына көп ғасырлар бойында аса зор жемістер берген. Ескі антик өнері мен Еуропаның беріде келіп шыққан ояну дәуірінің арасында жатқан бірнеше жүз жылдар меңіреулігі бар. Сондағы көп ғасырдың қараңғылық заманына сәуле беретін, тек араб мәдениеті екенін айтып өтті" (1. 4-т., 203-204-66)

Абай шығыс, ислам тарихы, мәдениеті мен әдебиетін аса жетік білген, оның адамзат баласына қажеттілігіне күмәнданбағаны да белгілі. Бұл қасиетті тарихты М.Әуезовте кем білмеген. Бірақ, Шығыс елдерінің тарихы мен әдебиеті, Ислам, дін , ұлттық идеялар туралы ойлауды жоюды қолға алған Кеңес үкіметінің ресми идеологиясы өз айтқанынан өзгені тыңдағысы да, көргісі де келмеген. Бірақ Абайды Шығыс пен дін исламнан бөліп алу тарихи шындыққа мүлде кереғар келер еді. Сондықтан қаламгер ресми идеология мүмкіндік берген деңгейде өз ой-идеяларын көркем мазмұн астарына, интертекстерге аудара бейнелеуге көшеді...

Абай атынан айтылатын мына сөздерде сол пікірлер өзегі бар: "шынында ғаделет, хақиқат, ахлақ мәселелерінде қауымның игілігін ойлаушылар аз ба? Нәсілдер ырысын ойлайтын әр заманның, әр халықтың ғұлама ұстаздары бар ғой" (Сонда, 204-б.).

Кішкене молда екеуінің арасындағы пікір таласының бір бағыты "мұталаға" қатысты өтеді. Кішкене молда мұсылмандық оқу мен қарым-қатынастарда қолданылатын ұғымдарды (терминді) орыс тілі, батыс туралы әңгімелерде пайдалануды мүлде өрескел қате санайды. Абай үшін ол адами танымдық ізденіс жолындағы бір саты. Маңызды белестерді айқындай көрсету үшін орныққан зиялы қауымға түсінікті сөздер, терминдер ғана. Абай қарасөздері негізінен белгілі дәрежегі сауатты адамдарға арналатындықтан онда дін-исламиятқа, және сол дәуірге тән көп қолданылатын ұғымдар (терминдер) жиі ұшырасады.

Абайдың шығыстық ғылыми терминдерді жетік білуі және оны пайдалануы осы бір елеусіз детальдан айқын көрінеді. Абай бейнесін даралауда М.Әуезов оның дүниетанымын түрлі әдіс-тәсілдер арқылы ауық-ауық толықтыра суреттейді. Осы үшін пайдаланып отырған әдістің көркем мазмұннан бөлектенбей, ала – құла көрінбей үйлесімді үндесуі авторлық осындай көркем идея

әсерінен. Оның дүниетанымына негіз болған шығыстық оқу, білім жүйесінің эстетика, этика, мораль, дін екенін түрлі әдіс-тәсілдермен жеткізеді. Абайдың Шығыспен байланысын бейнелеуде суреткер осындай деталь-эпизодтарды ұтымды пайдаланады. Білім жолындағы ізденістер үстінде Абай тапқан жаңалықтар мен тың ойларға қатысты барша нұрланыстарды (озарение) суреттеуде шығыстану жүйесінде орныққан әдіс, ойлау желілерін қолданады.

Бірінші томдағы жүрек, ақыл, қуат туралы ойларды жеткіуде қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері осыларды еске салады.

Абайдың әлемдік (орыс, батыс) мәдениет пен әдебиетке бірсыпыра кеңіл аударған, бет алған шағында оған үлкен әсер еткен жеке адам ретінде эпопеяда Михайлов образы алынады.

Орыс тілін игерудегі қиындықтарды өткен Абай көркем кітаптарды оқи келе үлкен бір түйінді ойға шығады.

Осы эпизодтарды М.Әуезов қарасөздерін пайдалану арқылы мынадай түйінді ой айтады: "Оның ойынша /Абайдың – З.Б./ қазақ елі алдында тұрған бір жақсылық, бір жамандық бар. Жаманшылықтан құтылу қиын, жақсылығына жету де оңай емес. Жаманшылық – бұл өлкелердегі ұлық, чиновниктер жемнен, шеннен басқаны аңғармайтын керең меңіреулер. Жақсылық – орыстың өнері. Бірақ оның қазіргі қазақ қауымына бар сыры, бар түрі жұмбақ. Бүгінгі қазақ орыс дегенде – Селантий, Сергейлерді, Тентек Ояздай өгей күшті ғана біледі. Бірақ Абай танып-біліп келе жатыр ғой. Орыстың елдігінде оның ар жағында жатқан мүлде бөлек сыр бар. Ол ғажайып қадірлі дүние. Орыста бұл күнде дүние есептесетін ғылым бар. Орыста дүние жұрты оқитын кітап бар. Халықтың шын қасиетін танытқан, дүниеге танытқан асқар ойлы даналар бар". Эпопеядағы Абай ойы баяндалатын бұл үзіндіде Абайдың 25-қарасөзінде айтылатын гуманист ойларының негізгі мазмұны бар. Түрі сәл ғана өзгертілген. Негізгі арна, ой біреу – "орыстың өнері, ғылымы – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі".

Сөйтіп, "Абай жолының" екінші томында да М.Әуезов қарасөздердің мазмұнын ғана сақтай қолданады да, бірақ сыртқы түрін өзгертеді..

* * *

Эпопеяның үшінші томында Абай өзі үшін аса маңызды, мән-ді әлем – орыс әдебиетінің табалдырығын аттап, қайнарларынан еркін сусындар деңгейге жетеді. Біржола шығармашылық жолға бекінуінде де осы табыстың әсері бар.

Осыған алаңсыз бет бұрған Абайдың арманы мен әрекетіне қазақы тірліктің ұсақ-түйек түйткілдері араласып тыныштық тапқан тәрізді жан-дүниесін жиі астан-кестен қылады. Соның бірі жатақтар шөбін Әзімбай шауып алып елді шулатқанда Абай қатты қапа болады. Соның алдында ғана өзін қоршаған ақын шәкірттері арасында шалқып келген Абай, олардың ел, жер тарихы туралы тартысына билік айтқан Абай, енді өз еркінен тыс тағы бір тартысқа килігеді.

Абай тағы жол айрылығына – таңдауға тіреледі. Амалсыз толғанады, ойланады. Бірі ұсақ-түйектен тұтанайын деп тұрған ірі жанжал да, екіншісі өзін пана көріп келіп тұрған Әбдідей ер жігіттер бастаған жатақтар дауына араласу. Дауды әділдік жолына бұру, жолсызға тоқтау салу. Абай ойлана келе осыны қалайды. "...Тағы да өлең, өнер, тыныш еңбек бәрі қалады ғой, содан қорқам" – деген Шұбар сезіне: "Ой, өйтіп жұрттың көз жасынан тығылып туған өлең қалсын", – дейді Абай. Бұл – ақынның шығармашылығына бөгет болған ел ішіндегі тартыстарға амалсыз килігіп, қазақы тірліктің ірі түйіндері алдындағы күрестерге кірісер сәттердегі негізі ой мен толғаныстарнан туған ащы толғамдардың кермек дәмі. Абай шығармашылық ізденістерінің қызығы мен қиыншылығын қазақ елінің таусылмайтын қақтығыстарын реттеуге алмастырып отырғандай...

"Ақын болу шарт емес, азамат болу парызың" деген ұстаным осындай таңдауларда туған ба деп те қаласың.

Әлдінің әлсізге жасаған зорлығын көре тұра араласпаса, адамдығына сын, араласса, әдеби шығармашылықтан алыстайды. Еркінен тыс тағдырын билеп бара жатқан осы бір тіршілік күйінішіндегі Абай ойларын бейнелеуде М.Әуезов Абайдың қарасөзіндегі ойларына жүгінеді. (9-сөз).

"Тағы бір толқын ойда Абай "Кетер ме еді осылардан", "бөгде бір ел-жұрт, дұрыс орта іздеп кетер ме еді?" – деп ойланады да, өз ойына өзі мысқылмен қарады. "Жас шағымда соны етсем еді" деп орыс шаһарын, орыс қауымын еске алды. Бірақ жігер мол жас шақта кету түгіл, осы елден артық ел, осыдан артық қызық орта бар дегенді ойлаптын да. Ал енді ше? Енді өмірдің, жастың

осылай өзгеруі ме?! Енді барды жұлқып тастап басқаша дүниеге кіріп, кірісіп кетем деуге мезгілім кеш тартыпты. Бірақ "не кетпей, не алыспай тағы отыра алмайсың" деп шұғыл бір батыл ойға тақады да ішіндегі жақыныңнан шыққан жауыз топтан кету керек те, ел ішіндегі жақынын – көптен дос табу керек. Осыған жігерім, жүрегім бастау керек. Менің бекініп баруым керек деп ойлады" (1. 5-т., 25-6.)

Осындағы өз тобыңнан кету мен көпке бару (әлеуметтік, таптық астар) М.Әуезовтің ресми идеология үшін қосып отырған жайлары тәрізді әсер қалдырады. Қаламгер ақынның бұл шешімін көсемсөздік әуенге әдейі барыңқырай жазатындай.. Алайда, ағайын баласы болма, ата баласы болма, адам баласы бол" деген нақылдар Абай шығармаларының мазмұнында ғана емес, қарасөздерінде де кездеседі "Әкенің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы- бауырың" (37-сөз).

Өзі мен халқы үшін де пайдалы, маңызды істермен айналыса алмай, тіршіліктің ұсақ түйегі мен ағайын арасындағы даудамайларға еріксіз араласқан ақын басындағы ауыр ойларды жеткізу барысында да М.Әуезов қарасөздердегі ойларға барады. Еркіндеу қолданады, бірнеше сөздердегі ойлар мазмұнын біріктіреді.

Алайда осы сөздер ақынның сезімтал жүрегінің жетегіндегі көңілмен айтылса да, оның жан-дүниесінің мұңы басқа болатын. Ақын қазақы тірліктен туған ортада алаңсыз творчестволық еңбекпен айналысу мүмкін еместігін аңғарғандай... Сонда, бұл тығырықтан шығар жол қайсы? Не істеу керек? Елден кету керек пе? Өмірде Абайдың алдынан талай шыққан осы бір қиын түйіннен туған ойларды бейнелеуде М.Әуезов әдеби-тарихи дерекке – қарасөздерге сүйенеді.

Ішкі монолог үлгісінде берілетін сөздерде Абайдың өз ойлары қолданылады: (9-сөз) : "...Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді. Егер жек көрсем, сөйлеспесем, мәжілістес, сырлас, кеңестес болмасам керек еді, тобына бармай, "не қалды, не болды?" демей жату керек еді, ол мүмкін болмаса, бұлардың ортасынан көшіп кету керек еді. Бұларды жөндеймін деуге, женделер, үйренер деген үмітім де жоқ. Бұлардың бірі де жоқ. Бұл қалай? Қайратты күнімде қазақты қиып бөтен жаққа кетпек түгіл, өзін жақсы

көріп, үміт етіп жүріппін. Қашан әбден біліп, үмітімді үзген кезде, өзге жаққа барып, жатты өз қылып, үйір боларлық қайрат, жалын сөніп те қалған екен. Сол себептен бір жүрген қуыс кеудемін. Тегінде ойлаймын: бұ да жақсы, өлер кезде "әттеген-ай, сондай, сондай қызықтарым қалды-ау!" – деп қайғылы болмай, алдыңғы тілеу болмаса, артқа алаң болмай өлуге" (2. 2-т., 141-14266./.

М.Әуезов романындағы қолданылған қарасөздер Ақын дүниетанымын деректі негізде жан-жақты ашып көрсетеді. Жоғарыдағы пікірді (1885 жылдар шамасы) Қарамолла съезінің маңындағы Абай өмірбаянының мәліметтерімен салыстыра қарағанда бұл ақын басына жауатын жала, арыздардың әлі алды ғана.

М.Әуезов романы жүйесіндегі Абай дүниетанымының қозғалысы, өсіп-жетілуі елден кету туралы ойлардағыдай қабаттасқан арпалысқа әлі ұласа қойған жоқ. Әйтпесе "Қазақты жақсы көру, жек көру, болмаса алаң болмай өлу" туралы оларға баруға әлі ертерек. Сондықтан да қаламгер қолданатын қарасөздерін шығарма жүйесі мен характер қисынына қатысты сәл өзгерте алады. Атап айтар болсақ, шығармашылық жұмысқа, ойлануға бой бермей, ырықсыз иіріміне алып бара жатқан ортаға Абай наразы. Бұдан қалай құтылмақ? Елден кету ме? Ақын шынында да осы сұрақтарға таяп тұрған тәрізді..

Соның өзінде де Абайдың елден кетемін деуі тосындау көрінеді. "Абай жолында" бұл ойлардың алғашқы себептері ғана суреттеледі де, оның өзге себептері, ғұламаның елім деп шырылдаған жан дүниесіндегі алапат арпалыстар астарда тұр.

Бұл алғашқы ұшқын,(итмпульс) қана. Кету керек пе, – деп ойлана қалды да, сабасына түседі. Тағы толқи тебіреніп ойларға батады да – тағы сабырға келіп басылады. Елден кете алмайды екен. Сонда оны бүлдіріп жатқан зорлықшыл топқа не істеуге болады, одан қалай құтылмақ?

Осы ойларының қағазға түсер тұсы – ақын өмірінің соңғы жылдары. Ал М.Әуезов эпопеясындағы уақыт 1880-1885 жылдар. Қарасөздердің мазмұнын, өмірдің, ыстық-суығын көрген үлкен жүректі жанның зар-мұңы, тіпті ашынуы ретінде де қарастыруға болар еді.

М.Әуезов эпопеясындағы Абай ішкі толғамдары мен ауыр ойлары – монологы, ірі шайқастарға шыға бастаған үлкен жүректі

азаматтың тебіренісі. Мұнда Абай елден кетпек пе, немесе, өзіне тыныштық бермеген зорлықшыл әлеуметтік топтардан ғана құтылмақ па! Әділдікті қайдан, қалай іздемек, тыныштықты қайдан таппақ? Осы жолға өлеңді де қиып келіп тұр. Шығармашылық жолы мен азаматтық абыройы таразыға түскен кезде Абай қашанда азаматтық жолды таңдайды. Азаматтық, адамгершілікті ақындықтан да жоғары бағалайды. Абай адамгершілік жолындағы арпалыстарда осындай үлкен құрбандықтарға да барған.

Бұл тартыстардың салмағы сюжет, қызық қуып оқыған оқырманға онша ірі деңгейде көрінбеуі де мүмкін. Ұсақ-түйек айқастар мен тартыстар ру басылары мен атқамінерлер арасындағы кикілжіндер тәрізді ғана т.б. Алайда адамдық жолда әділдікті, шындықты аттап кетуге болмайтынын ұлы Абай осылай дәлелдейді. М.Әуезов осы басты желіні жаңылыспай тауып, шеберлікпен тарата, астарлай да бейнелеп отыр.

Абай маңындағы шәкірттер арасындағы шығармашылыққа қатысты пікірлер үнемі ақиқат туралы толғаныстарға жиі ұласады. Осы дауларды бейнелеу барысында қаламгер қарасөздерді мейлінше толық әрі түрлі әдіс-тәсілдер арқылы қолданады. Абай сөздерінің талайында бар ақиқатқа қатысты ойларды оның шәкірттері арқылы да айтқызады. Олардың толғаныстарын бейнелейді. Диалогтар мен ішкі сөздерді сәтті қолдану арқылы ақиқат іздеудің азапты жолын суреттейді.

Соның бірі – Мағаш үйінде талқыға түсетін сұрақтар. Санаға салар салмағы да аз емес, ауыр. Сондай сұрақтар шешімін іздеп отырған Абай шәкірттерінің де рухани қуаты қаншалықты! Сұрақтар төркіні көркем шығармадағы өмір шындығы дегеннен бастап өмірлік, моральдік, этикалық категориялар философиясына дейін ұзайды: "Әуелі осы хақиқат дегеніміз өзі не? Мәңгі бақи һәр заман, һәр ғалым, һәр бір қауымға түгел ортақ айнымай тұратын хақиқат бар ма өзі, жоқ па?! Сол сияқты ғадалет, шафғат, зұлмат деген жайлардың барлығы бар заманға ортақ боп, өзгерместей боп шешілгені бар ма, сірә?!" (1. 5-т., 29-б.)

"Абай жолының" үшінші томында Ақылбай, Мағаш, Кәкітай, Дәрмен, Абай арасындағы шындық туралы дауларда қарасөздердегі талай ойлар қолданылады.

"Әуелі шындық дегеннің өзі не? Көпшілік бас шұлғып, құптап жүрген жайды шындық дейміз бе? Солай деп білсек Кеңгірбайдың жолына шырақ жағып, түнегеннен басқа жоқ".

Жалпы "Хақиқат" деген көптің айтқанын ғана қостаушы болмаса керек. Қайта сол көптің адасқанын ашып, тыңға бастайтын болса керек. Жә, сол хақиқат осы тұста шеменде" (1. 5-т., 29-6).

Осы эпизодта М.Әуезов 23-сөзде айтылатын ойларды сәл еркіндеу қолданады: "Ғылым көпке келіп пе? Біреуден тарап па? Хикмет көптен тарай ма? Бірден тарай ма? Жер білмеген көп адам адасып жүрсе, бір жер білетұғын кісінің керегі жоқ па екен?" /2. 2-т., 160-6/.

Абай 37-сөзінде: "Сократқа у ішкізген, Иоанна Аркті отқа өртеген, Ғайсаны дарға асқан, пайғамбарымызды түйенің жемтігіне көмген кім? Ол – көп, ендеше, ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал" (Сонда, 2-т.,183 б.).

Абайдың мұсылман діні өзегіндегі түсініксіздеу, күмәнді көрінген аса күрделі жайларды ұқпақ болатын талпынысы оның қарасөздерінде, өлеңдерінде анық көрінеді. Соның бірін ғана алар болсақ, "Бәрі Алладан болар болса адамның сырқат болуы мен рухани ауру болуы да содан емес пе?". Ойлана келе Абай өзге жауап табады. Ауруды, кедейлікті т.б. жаратқан Алла, алайда нақты адамды сырқат қылған да, кедейшілікке ұшыратқан да Алла емес. Ол адамның өз басына, өмір жолына қатысты.

Енді осы сұрақтарға М. Әуезовтің "Абай жолындағы" жауаптарға келелік: Әйгерім аулындағы күзгі әңгімелерде М. Әуезов Ақылбай аузына ғаламат сөз салады: "Заман өзгеріп, қағида ауысып отырса да Алланы тану, яғни тағрифолла мәңгі бақи ауыспайды деп білеміз".

Алланы тану – Абайдың ұқпақ болған үлкен мәселесі. Мұндағы сауалдар да осыған тіреліп отыр. Айқындай түссек, әр заманда Алланы тану үздіксіз жалғаспақ. Ислам қағидалары бойынша шындық Алланы танудан басталады. Алланы тану негізгі – Құран-кәрімде, иманда. Осы түйінді сұрақ туралы Абай не айтпақ. Дін философиясы өзегіндегі этикеттер мен қағидалар өзгеріп отырса да Алланы тану өзгермеуге тиіс деген пікірді М. Әуезов Ақылбай аузына салады. Демек, қалагер бұл сөздер арқылы Абай баласының да қаншалықты рухани деңгейге көтерілгенін аңғартып отыр.

М. Әуезов осы тұста Абайды ой мен ақылды бәрінен жоғары қоятын (рационалист) философ ретінде суреттейді. Орыс оқуы мен мәдениеті арқылы әлемдік ақыл-ой арнасынан сусындаған

Абай «Құран-Кәрімдегі» өзі байқаған қайшылықтарды сынға алады. Онда айтылған космология, өмір туралы ойлардың кейбір философтар еңбегіндегі пікірлерден тайыздығын айтады: "Хақиқаттың шешуі: Жаратушы кім? Ғалам дегеніміз не? Жан не нәрсе? Және адамның хақиқатты білуіндегі керегі не? Осыларға шешу айтса керек. Әлбетте, ең үлкен, ең, дұрыс шешуді Құраннан күтсе керек. Ал дұрыстығына келгенде, осы жайларға Құран беретін жауап, бұрынғы-соңғы ойшылдар айтқан жауаптардан кем соққаны қалай?". Абайдың бұл сауалдарға қатысты ойларының төркінін қарасөздерден және өлендерінен табуға болады (1. 5 т., 36-6).

Абай Құрандағы кейбір пікірлер негізіне ғана күмән келтіретіндей.

Ал шындық, хақиқат, исламиятта Құранда жазылған. Ал оны оқып отырсаң шындық болмаса т.б.мәселелер туралы ақылға сыймайтын аңыздарды жазады. Ал жаратушы, тән т.б. туралы арғы, бергі ойшылдар айтқан ойлардан әлсіз пікірлер айтады, – дейді. Бұл арада Абайдың Құранды да талғаммен, таразыдай зейін қоя оқығанын аңғару қиын емес.

Абайдың 28, 38 қарасөздерінде мұндай ойлар жиі қайталанатын. Шындық туралы сұраққа Абай: "Шындық әр заман емес, тіпті бір заманның әр қауымның өзінде де әр алуан танылады. Сондықтан заман мінезіндегі шындығын ашып, сынап айтыңыз" деп жауап береді. (5-т., 37-6.).

* * *

Эпопеяның төртінші томындағы Абай – тіршіліктегі ұсақ-түйек тартыстардан бастап ел ішіндегі дау-жанжалдарға билік айтып, ел басқару ісінде патша үкіметі чиновниктері санасатын үлкен тұлға. ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамдық, санасының үлкен орталығы Семей қаласындағы ірі уақиғаларға, халықтық, елдік мәселелерге араласады. Қоғамдық санадағы ірі күштермен, оның басты өкілдерімен тартысқа түседі.

М. Әуезов том соңында Абайдың дін туралы ойларын, көзқарасын заман -ахуалына орай өзгертіп те жібереді.

Жазушы бұл тақырыпты Абайдың дін фанатигі болмағанын тарата тәптіштей суреттеуден бастайды. Семей қаласындағы 1892 жылғы оба індеті кезінде Абай Сармолла арқылы халықты жаназаға, қаза болған адам шыққан жерге көп жиналмауға

шақырады. Бір қарағанда мұсылман діні рәсімі бойынша "өлік шығаруға" өзге пікір айтып, қаладағы дінбасыларға қарсы күресіп жүрген тәрізді. Алайда М. Әуезов суреттеуінде ол жаназаға, т.б. діни рәсімдерге қарсы келіп отырған жоқ. Абай нақты жағдайға байланысты жұрт көп жиылған жерден аса қауіпті жұқпалы дерт жұқтырудың мүмкін екенін ғана айтып отыр.

Сол тәрізді М. Әуезов суреттеуінде қари-имам, қариялар Абайды дін негіздеріне соқтықты, күпір сөз айтты деп шошынып жүрген жоқ, олар адам өліміне байланысты қалтаға түсетін қаржы, қораға кіретін мал-пайдадан қағылды деп өшігіп жүрген тәрізді.

Абай сөздерін жұртқа жеткізген Сармолла да "өзіндік ішкі есебімен" әрекет жасайды: "Олар бұған не істемеген? Жетекке ергіш қарт ишан, имам болса осылардан, Шәріпжан халфеден ары аспайды. Сонымен бәрі бірігіп, Сармолланы бірде бір жаназаға, фидия, хатімге шақыртпауға тырысады. Ол былай тұрсын, соңғы бір жарым жыл бойында хазірет пен осы мәзін, қари, халфелер махалла байларының мешіт-медресеге жіберген зекет малынан, хайыр-уәзифасынан да құр қалдырып келеді. Ал, анық ғұламалыққа келсе, Сармолла бер жақ қана емес, ар жақтағы мешіттің де имам, халфелерінен өзін артық молла санайды. Өйткені бұл "Бұхарай шәріфте", "Мирғарап" медресесінде оқыған. Кейін Қазан шәһәрінде, Мысырдан жиырма жыл оқып қайтқан, соңғы ұстазынан "Шарх Ғабдолланы" да оқып, ғылым тамам еткен. Сондай Сармолланы бұның өз ойынша осы махалланың имамы ету керек еді...

Үйге келген соң да Сармолла өзінің өш-қастарына зақым келтіргенін сүйсініп ойлады. Сан рет жымия түсіп, қабағын жыбырлатып қояды" (1. 6-т., 30-31 бб.).

М. Әуезов Сармолланы ұсақ мінез-құлқымен бірге, дін негіздерін біршама оқыған, оған қосымша шығыс ақындарын жақсы білетін адам ретінде бейнелейді.

Оның жинаған көптеген кітаптарын Абай ұнатушы еді деп суреттейді. Абай Сармолланың өзге имам, хазіреттерден, қарилерден дүниеге көзқарасын кеңірек көретін. Сондықтан да індет кезіндегі маңызды істі – жұқпалы аурудан сақтануды елге түсіндіруді соған сеніп тапсырады. Әуелі Сармолла арқылы, кейін өзі де араласып халық арасына барып үгіт айтуы осыған мегзейді.

Жөн сөзді тыңдамаған көпшіліктің әрекетін баяндау барысында қала аралап ақыл айтатын, сөз тыңдайтын адам таба алмай жүрген Абай ойларын М Әуезов қарасөздерге (8 сөз) сүйене суреттейді.

Абайдың дін туралы көзқарастары оның қарасөздерінде егжей-тегжейлі айтылатыны белгілі. Қаламгер қарасөздерді осы бағытта пайдаланумен қатар, олардың кейбірінің дүниеге келу, жазылу әуендеріне дейін суреттеп байқайды. Мәселен, жоғарыдағы үгіт кезінде Абай сөзіндегі: "Ауруды жаратқан Алла, ауыртқан Алла емес" деген ұғымды түсіндіреді. Қараңыз: "...әр пәлекетті жаңа хазірет айтқандай, қадір алла өзі жіберетіні рас. Және де сонымен бірге құдірет иеміздің әр пәле пәлекеттен Мұхаммет үмметін сақтармын, құтқарамын дегені де бар. Сүре "Ясин", өздеріңіз білесіз, алхамду лиллахи, бұған куә. Хатта пәледен сақтармын және сақтансаң сақтармын деген. Сол себепті тәңір Ием әр дертін жіберумен бірге шипасын да жаратқан. Оның үшін, ей, жамағат, сіздің өз қамыңыз үшін, осындай хал-ахуалымыз апатта тұрғанда мен бір мәслихат айтамын" (1. 6-т., 33 б.)

Абай мен Сармолланың әрекеті қала халқының көңілінен шығады. Алайда, дін негізіне бағытталған қарсылық, күнә ретінде діндарлар тарапынан айтыла бастаған уағыздар қала ішіндегі түрлі әлеуметтік топтар арасында даулар туғызады. Осы мақсаттарына орай олар дін фанатиктеріне "пәледен құтылу үшін халық қандай да болса құрбандыққа шыдау керек" дегенді уағыздап Сармолланы "құрбандыққа" ұшыратады. Әрі осы қылмыстың соңына түскен патша мекемелеріне де түрлі әдіс-тәсілдер арқылы әсер етеді. Бұл істі солардың сөзімен былай береді: "Сармолланы магометан шарихаты бойынша дін тұтқан халық дұрыс құрбан еткен. Соның шипа болғанын міне енді көрдіңіздер".

Романдағы Сармолла қазасына қатысты уақиғалар тұсында Абайдың жан-дүниесінде үлкен өзгерістер өтеді. Ол енді қазақ даласында тарыдай шашылған ауылдардағы молдалардың надандығын, ашкөздігін ғана тұспалдап жатпайды. Діни дүниетенім ордасына айналған үлкен мешіт маңына топтасқан үлкенді-кішілі оқуы, қызметі бар дін иелеріне де өзге көзқараспен қарайды.

М. Әуезов осы уақиға кезінде Абайдың дін иелеріне деген көзқарасының өзгеруін ой, толғаныстары арқылы жүйелі түрде

шбер бейнелейді. "...Қала халқының ұстазы деп жүрген имам, хазірет, молла, қожаларды өте жақыннан көрді. Бәрінің шек қарындарына шейін тығып жүргендерін анықтап танып білді де қатты жиреніп шықты. Өмірде аса бір былғаныш, қараңғы лас жерде жыбырлап, құжынаған соқыр құрттар әрекетін көргендей. Шірудің, тозудың тірлікке қарсы алысушы құрттары. Тек қана ішудің, сіміре семірудің құлдары. Амалсыздық, айласыздық, діңкені құртқан тәрізді. Қырдағы сорақы жыртқыштық бір алуан болса, қаланы қаптаған қараңғы надандық, қыңыр дүлей зорлық күштің меңіреулігі де өзгеше" (1. 6-т., 86-87 бб.).

"Молдадар былай тұрсын, хусуән бұл заманның ишандарынан да бек сақ болыңыз. Олар фитнә – ғалым, өздерін аһли тариқат біліп, басқаларды жеткізбек, дағуасын істейді. Олардың барлық қуаты басындағы сәлдесі, қолындағы тасбиғы. Одан басқа түк те жоқ. Наданның наданы, зорлықшыл жыртқышы, топасы солардың өзі" /Сонда, 87 б.).

Абай дүниетанымындағы осындай бір өзгерісті 38-сөзінен оқимыз: "Молдалар тұра тұрсын, хұсусан бұл заманның ишандарына бек сақ болыңдар. Олар – фитнә ғалым, бұлардан залалдан басқа ешнәрсе шықпайды. Өздері үкім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін әһли тарихат біліп және біреуді жеткізбек дағуасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес, бұлардың жеткізбегі мұхал, бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де зарары дүр. Бұлардың сүйенгені – надандар, сөйлегені – жалған, дәлелдері тасбиғы менен шалмалары, онан басқа ешнәрсе жоқ" / 2. 2-т., 205- б.).

Абай бұл сөздерді жазғанда дін иелерімен қақтығыс, тартыс үстінде туған ойларын, байқағандарын пайдаланып отыр.

Жоғарыдағы үзіндіде келтіргеніміздей дінбасыларға байланысты осындай ойларға Абай Семей мешіт, медреселеріндегі имам, хазірет, қарилармен түрлі жағдайлардағы, кездесу, әңгіме, пікір таласы, дау-дамайлар кезінде келген. Өйткені ауыл арасындағы дүмшелерге қатысты Абай бұлай толқып, тебірәнбес те еді.

М. Әуезовтің "Абай жолы" эпопеясында Ақын көзқарастарындағы бұл өзгерістер белгілі бір уақиғаларды, түрлі топтар арасындағы тартыстарды жүйеде түрде суреттеу барысында қолданылады. Сондықтан да олар табиғи, көркем көрініс тапқан.

Мысалға Мәкен мен Дәрмен дауы тұсында, олардың бас бостандығын алып беру үшін күрескен Абайға Семей қаласындағы мұсылмандар атынан ата-баба, шарифат жолын айта келген Юнусбек қалфе мен пікір таласында осы мәселе көрсетіледі: "Абай мырза, мұсылман қауымның қай заманда, қай мекенде болса да, тетігі мен тиегі иманы еді. Халық-надан, заман-иман, ынсаптың азған заманы. Сіздей қауым, халық ұстазы болатын адам ислам жолынан закон жолын, яғни діні жат қауымның жолын артық санаса, сіздің соңыңызға ерген қауым мен нәсілдерде қандай иман, еғтиқат қалады? Қандай қылмыс алдында ұждан, инсаф таразысы болады? Біз сізден сол мұсылманшылық иманы үшін, осы іс уақытында езгеше ойлануды күткен едік! Бізді сізге жіберген ишан мен хазіреттер..." – деді (1. 6-т., 139-140 – бб).

Олар жастардың бас бостандығын орыс заңдарына иек арта қорғап отырған Абайды күнәлайды. Ата-баба салтын алға тарта, Абайдан соны. Ата-баба дәстүрін қорғауды талап етеді.

Бұған Абайдың жауабында М. Әуезов қарасөздерде айтылған ойларды пайдаланады: "Екі түрлі иман бар еді, – яқини иман, тақлиди иман. Жұртқа сол иман атымен өсиет, хукім айтпақ боласыздар. Осы отырған екеуіне мен не дейін?! Яқини иманы бар деуге сіздерде ғылым жоқ, тақлиди иманы бар деуге әуелі өздеріңізде беріктік жоқ, яғни, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаңызға қарай дархал осы сағаттың өзінде "ақты – қара" деуге, "қараны – ақ" деуге, "өтірікті – шын" деуге әзірсіздер. Сол терістіктердің бәріне ант етуге әзір отырған сіздерді не дейміз? Жоқ бүгін мынандай дау мен пәле шығып тұрған шақта "кылыш үстінде серт тұрмайды" десеңіздер, "құдай тағаланың кешпес күнәсі жоқ," десеңіздер, сіздерден не күтейік. Патша әкіміне кіргенде тағзым ете жалынасыз, жалған айтасыз" (1.. 6-т., 142 – б).

Енді осы жолдарға негіз болған Абай қарасөздерін қаралық: "Әуел не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлан дәлел жүргізерлік болып ақылы дәлел сипат қыларға жараса, мұны яқини иман десек керек. Екінші – кітаптан оқу бірлән, яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық беріктік керек. Біреу өлтіремін деп қорқытса да, мың кісі мың түрлі іс керсетсе де, соған айнып көңілі қозғалмастай беріктік керек. Бұл иманды иман тақлиди дейміз" (13-сөз).

"Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, я өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз? Құдай тағала өзі сақтасын" (Сонда, 2-т., 147-148 – бб/.

Абай қарасөздерінің біразында дін, имандылық тақырыбы негізгі арнаға айналады. Мысалы, 12, 13, 16, 27, 28, 34, 35, 36, 38, 43 – сөздер. Өзге сөздерде де бұл бағыттағы ойлар кездесіп отырады. Абайдың бұл тақырыпқа жиі оралып отыруының бір себебі қазақ қоғамдық санасына тікелей қатысы бар тартыстарға байланысты болса керек.

Баласы Әбіш пен кеуі арасындағы диалогте оқырман көңілін аударған Абай қарасөздеріндегі діни лексикаға байланысы талай жайлардың беті ашылады.

"Жаңағы иман якини, иман таклиди, қазақ баласының тілін сындыратын сөздер, сол себептен келіп жатыр екен ғой /қарасөздердің адресаттары бар. -З.Б-/ Бірақ бұл олармен жүз көрісіп дауласқан жерде жаңағыдай тұста айтылса да, өзіңіз жазған сөзге, еңбекте аз көрінетін шығар, солай емес пе?- Әбіштің сөзіне Абайдың жауабында:

- Ол кейде менің жазатын сөзім мен жырыма да кіреді.
- Сіздің тыңдаушы, оқушыңыз көпшілік түсінбейді ғой.
- Олардың керегіне түсінер, бірақ мен бүгін өзім жағаласып отырған мынау топқа айтар сөзімді бұлардың өзінің тілімен айтпаса болмайды..." (1. 6-т.).

М.Әуезов осы диалогте қарасөздерге қатысты аса қажетті бір ойды сырғыта айтып, астарлай бұлдыратып жібереді. Ол – қарасөздерде айтылатын діни ойлар мен ұғымдардың, сөздердің Абайдың өзге де шығармаларына (діни лексика мен мазмұнның) енетіні және оның тек қана діншілдерге арналмағаны

- "Олар керегіне түсінер..." – деген жолдарда қарасөздердің Абай үшін қажеті мен мәні бірден байқалады. Әрине ондағы тіл мен көркемдік жүйенің мүлде басқа болатыны түсінікті.

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. –Алматы, 1979-1985.
2. Абай Құнанбаев. Шығармаларының 2 томдық толық жинағы. Алматы, 1977.
3. Қазақ әдебиетінің тарихи. 8-т.-Аматы: ҚАЗАқпарат, 2004.

4. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары.- Алматы: Ғылым, 1982.

**Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ-дің вице-президенті,
филология ғылымдарының докторы,
профессор Құлбек Ергөбек**

**«АБАЙ» РОМАНЫ ЖАРЫҚҚА ҚАЛАЙ ШЫҚҚАН?
(Роман-эпопеяның 75 жылдығына)**

Әдебиетте кезекті дүние көп, құбылыс сирек. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы қазақ әдебиетіндегі қайталанбас құбылыс. Құбылысқа қатысты тарих тәптіштеледі. Сөйтіп, кейінгі ұрпақ қызығушылығының арқасында кезінде кеткен қате-кемшіліктен сабақ түйіледі. Құбылыстан құбылыс туып, тарихтан тарих сабақталады сөйтіп. «Егемен Қазақстан» газеті бетінде «Абай» /1942 ж/ романының редакторы, сырбаз ақын Қуандық Шаңғытбаевтың **«Абай» романы жарыққа қалай шыққан еді?»** /«Егемен Қазақстан», 21.08.1992 ж/ аталатын естелік мақаласы осы жайларды сезіндерді бізге. Естелікке табанды ғалым Бейсембай Кенжебаевтың ұлы шығарманың жарыққа шығуына қалай септескені, уақыт қиындығына қарамай қалай жанаямай жәрдемдескені әңгіме болады. Естелікке жүгінсек кітап жарыққа шыққанда Бейсекең көзіне жас алып тұрып хабарлапты Мұхтар Әуезовке. Бейсекеңе қатысымды білетін әдеби орта, газет-журнал редакциясы Қ.Шаңғытбаев мақаласынан соң «архив не дейді, сен не айтасың?» – деп менің жүзіме қарайтын әдет тапты, мақала жазып беруімді өтінді. Қиын кезеңде ғұмыр кешкен эрауқтарды мазалап, қатары селдіреп қалған қарттарды қажағандай болмайыншы десем де ақиқат айтпасыма қоймады. Ақыры қолға қалам алдырды. Осылайша әзіз адамның келесі рухани ерлік сырын шерткім келді. Алайда, әңгімені сәл кеңірек алып әңгімелеу керек.

Замандастары бұл ұлтымның ұлы мұраты деп сөйлеуден бір танбай өткен екі ойшыл адамның қарым-қатынасын қызығып еске алады, қызық-қызық етіп еске алады. Ол – жазушы Мұхтар Әуезов пен ғалым Бейсембай Кенжебайұлы ара қатынасы, достық, сыйластық ғибраттары.

Асылында, табиғатта бір қызық құбылыс бар. Тарих ірі тұлғалаған ұлы адамдардың қарапайым жандарға көлеңкесі түсуі, өмірдің әралуан саласы мен қилы-қилы сәтінде себі тиюі әрдайым әңгіме болады. Жәй әңгіме болса бір сәрі-ау, үлкен тұлғаның қатардағы қарапайым адамға жасаған жақсылығы, атқарған бір азаматтық ісі аңызға айналып, ел аралап, ауыздан ауызға тарап андыздап кете барады. Ал, керісінше, қарапайым қатардағы адамның ұлы адам тағдырына жасаған ықпалы көбіне көлеңкеде қалып қояды. Бәлкім, қатардағы қарапайым адам атқарған кісілік, тіпті батпандай жақсылық та бадырайып көзге ұрмай, табиғи заңдылық ісі болып қала береді. Біреу біліп, біреу біле бермеуі мүмкін оны. Айталық, замандас жазушылар, қатарлас күн кешкен қаламгерлер, қаумалай әкеліп тығырыққа тіреген үкімет басшылары, Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті бас шүлғи тізе қосып, қиянатқа ден қойған сәттердің өзінде ұлы ойшыл құрықтан құтылып, сырықтан сытылып шығып кетіп, аман қалып жүрді емес пе?! Тап солай! Ал осындай жан-жақты қаумалаған шеңберден, айнала құрылған тордан жазушының дін-аман құтылуы бірыңғай айла-шарғыға ғана байланысты ма еді? Жұртын сүйген жазушыны жұрты да сүймеді, қиын сәтте қолұшын бермеді деп айта алмасак керек. Мұхтар Әуезов мойнына құрық мықтап түскелі тұрған ақтық сәттердің өзінде басын бәйгеге тігіп, өзін күтіп тұрған зәрлі, қатал үкімді, қаншама мемлекеттік құпиялығына қарамастан, алдын-ала сездіріп, сытылып қашып кетуге жол ашып, есесіне өзі қатерге ұшыраған адамдар сонау да сонау жаралы да қаралы жылдары аз болды дейсіз бе? Көп болған деседі Мұқаң үшін басын бәйгеге тіккен ондай жандар, ілуде бір аузы-мұрны жоқ дерексіз аңыздар болмаса, соның көбі бүгінге нақты, затты жеткен жоқ қой.

Мұхтар Әуезов және Бейсембай Кенжебайұлы арасындағы қылаусыз достық, ағалы-інідей сенісе сыйласу тағлымы осыған ұқсас, алайда бұл рабайдан сәл бөлектеу құбылыс.

Замандастары еске алуына ден қойсаңыз М.Әуезов үнемі үзенгілес жүрген бұл ғалымды еркелетіп, құрметтеп «Бешім» атап өткен. Ата-анасы азан шақырып қойған «Бейсембайға» көп бара бермеген... Жайшылықта бала өсектесе көніп қалатын, сыртыңнан ғайбат айтты десе сеніп қалатын балакөңіл дана адам өзіне жақын жүрген, сөзіне ден қойғызып бауырына кіргіштеп жүрген жандардың өзі Бейсекеңді жамандап сендіре алмас екен

Мұқанды. Екеуіне бірдей ортақ доссып жүрген бір жанның пендешілігі ұстап, араларына от тастамақ болып екі езуі көпіріп екі сағат жамандағанда ұлы адам орнынан көтеріліп барып есікте жатқан галошты алып келіп жазу столына қойып:

– Сенің әңгімең тап осылай әсер етті маған – депті түнеріп. – Қылаудай кінәраты жоқ кісіні былғама! Басқаға сенбеспін, Бешімге сенемін.

– Ұлы адамның ұя сырын жазушының жары Валентина николаевнаның баласын емізіп жүрген тұстарда Меңжамал анамызға ренжи айтқан екен. /Меңжамал анамыз Валентина николаевнаның сүтсізденуіне байланысты оның бір баласын емізген. Қ.Е./ Анамыз бұл әңгімені кейін бізге елеусіз ғана әңгімелеген еді кезінде.

Ұзақ жылдар Қазақтың Мемлекеттік университетінде қатар жүріп дәріс беріп, шәкірт тәрбиелегенде не жағдай, қандай көңілге кірбің түсірер келеңсіз сәттердің өзінде «Бешім» сөзіне тоқтаған, «Бешім» сөзіне жадыраған. Талай мәрте Бейсекең Мұқанды үгіттеп «Қазақ әдебиеті» кафедрасына меңгерушілікке көндіре алмаған, Мұқаң үгіттеп, дәлелдеп бұл қызметке ұдайы «Бешімін» көндірген, орын ауыстыртпай талай жыл тапжылтпай кафедра басқартқан. Өзі Бейсекең қарамағында профессор болып қызмет атқарған. Әншейінде таласып, қазақ жағдайында мүйіз қағысатын, бет жыртысатын, домалақ арыз айдап бірін-бірі домалатуға баратын қызмет, мансап та аша алмаған бұл қос арыс арасын.

Бейсекең тартқан сый-бүркіт жазушы столы үстінде тұрғанын қайтыс болғанда жазу столы үстінде қалғанын Алексей Брагин «Огонек» журналында жетпісінші жылдары жариялаған естелік-әңгімесінде жазды. Жазушы өмірінің мән берген, маңызды бір деталі ретінде жазды, қос арыстың достығына мән бере жазды.

Өмірдегі аса бір жауапты мәселелер болмаса анау-мынауға елп етіп жеңіл көтеріле қоймайтын жазушы Әбдіжәмил Нұрпейісов те қос арыстың арасындағы сыйластыққа сүйсіне мән беріп:

– Тегеурінді талант, мол білім иесі, ұлы ұстазымыз Мұқаң көңіл күйдің кісісі дә, жанымен беріліп жақсы көрген кісілерінің өзін кейде болмашы әрекетіне бола ұнатпай қалуы опонай еді. Кейде болмашы нәрсеге баладай бұртиып өкпелеп жү-

ретін дана кісі. Сондай адамның Бейсекенді айнымай жақсы көруі, сезім тұрақтылығы мені қайран қалдырады – дегені бар ауызекі әңгімеде.

Сәбит Мұқанов әдеби мұрасы жөнінде арнайы ізденісте жүрген кезімде – 1982 жылы Мәскеу барып, қайталанбас, қызық әдебиетші Виктор Шкловскийге жолықтым. Қазақ еліне, қазақ жеріне ерекше құрметпен қарайтын, өзі үй-отанымен соғыс жылдарында Алматыда тұрған әдебиетшінің «Бізді Әуезов таныстырып еді» дей келіп сұраған адамының бірі де Бейсембай Кенжебайұлы.

Тағы да Мұхтар Әуезов, тағы да Бейсембай Кенжебайұлы. Замандастарын таңдай қақтырған, кейінгі ұрпақты қызықтырған бұл қарым-қатынаста қандай қимастық, сезім тұрақтылығында нендей тұнық сыр бар?

Тағдыры ұлы Абайға тәуелді, сол себеппен де Мұхтар Әуезовпен сабақтасып жататын, ұлы адаммен тіршілігінде қатты қадірлесіп, ішті-тысты бірдей сыйласып жүрген әдебиетші Қайым Мұхаметханов та:

– Бейсекең Мұхтар Әуезов деген істен аянып қалған жері жоқ. Мұқаң үшін не көрмекке де бейіл еді. Не хикметті Мұқаң үшін көрді де. Академик болуға тиісті адам Мұқаңды табанды жақтайтын «әуезовшілдігі» үшін ол сыйдан да қағылды. Ондай атаққа елігетін, ондайға оңай берілетін Бейсекең бе, тәйірі. Сөйтіп жүрген Бейсекенді ұлы басымен Әуезов 1959 жылы «Әдеби мұра және оны зерттеу» аталатын Қазақ ССР Ғылым академиясы ұйымдастырған конференцияда қазақ әдебиеті тарихын түркі халықтарына ортақ көне дәуірлерден бастау керек деп көтерген бастамасын, аяқтан шалған дұшпандарынан ығып, ашық қолдап, қорғай алмағанына таңмын – деп екінші бір сырдың ұшығын шығарады.

Көзі тірісінде ұлы адам, ойшыл жазушы Мұхтар Әуезов әрбір жарық көрген жаңа еңбегін көл-көсір тілегін айтып, қолтаңбамен сыйлайды екен. Соның кейбіріне көз жібертіп көрейікші.

«Бейсембайға!

Кітаптың дүниеге шығуына еткен еңбегің мен достық, інілік көңіліңді айрықша сүйсініп бағалаған жүрекпен сыйлаймын.

Мұхтар. 31/ҮІІІ-42.» /М.Әуезов. «Абай», 1942 жыл/.

«Асыл інім Бейсембайға, айнымас достық белгісіне. /Қол қойған/. 17/III-48 ж.» /М.Әуезов. «Абайң, екінші кітап, 1947 жыл./

«Қадірлі Бейсекеңе, ұдайғы дос көңілден. /Қол қойған/. 10/VI-56 г.» /М.Әуезов. «Абай жолы», екінші кітап, 1956 жыл./

Иә, бұл жолдарда уақыт өткен сайын бағасы арта беретін, сонымен бірге ғалымның да абыройын, адамдық бейнесін келер ұрпаққа көркейтіп жеткізер қаншама көсем сырлар жатыр десеңізші?! Мұқаң секілді кірпияз кісі қанаттас Бейсекеңнің ғалымдық болмысы мен адамдық ізгілігін қатар жаратып, жақсы көрмесе осыншалық көл-көсір көңілін білдірмесе керек.

Қиылып қолтаңба сұрар кісің – Бейсекең емес. Демек, ғалым кітапханасындағы қолтаңбаның қайсысы да жазушының өз көңіл әуені, жүректен шыққан шын қимас сезімі.

Қолтаңбаларға сыналай қарап, сыр андауға тырысайық. «Кітаптың дүиеге шығуына өткен еңбегің» – тікелей «Абай» романының тағдырына қатысты. Шығарма әрі тарт, бері тарт – көкпарға айналған кезең, жоғарыдан қаһарлы бұйрық беріліп, мансап иелері шарасыз бұғып-бұғып қалған сәттерде Бейсекең жасаған бір қайратты еске салғандай. «Асыл інім» – адамдық, кісілік болмысын ұнату. «ұдайғы дос көңілден», «айнымас достық белгісіне» – кітаптан кітапқа көшіп, қолтаңбадан қалмайтын бұл сөздерде де терең астар бар. Қазақ жазушылары арасындағы қасіретті айтыс-тартыс заманын еске түсіргендей. Таразының басы ауған жаққа қазақ жазушылары жапырай ауып жүретін аумалы-төкпелі кезең. Табандап тұрып айтысып, айнымай Мұқаң қасында қалған Бейсекең бейнесі көзге елес береді. Жеңісте де, жеңілісте де бір болған Бейсекең Мұқаң да тұрақтылық танытып, «ұдайғы дос көңілін» сыйлайды...

Ұлы Әуезов пен Кенжебайұлы достық, қимастық сырларын уақытында дос-жаран, қатар-құрбы қызғанып қарасын, қызығып қарасын – замандастары қапысыз мойындаған. Ғалым кітапханасындағы екінші бір топ қолтаңбалар осындай ойға жетелейді. Енді сондай қолтаңба-жәдігерлікке үңілейік:

«Ұлы Мұқаңның қимас досы болған, ғылыми да әдеби мұрагері аяулы Бейсекеңе, автордан. /Қол қойылған/. 9/У-1976». Бұл – ұлы жазушымен елдес, жерлес, ұзақ жыл сапарлас, сыйлас, дос болып өткен журналист Ғайса Сармурзиннің «Өнеге» аталатын кітабына жазып сыйлаған қолтаңбасы.

«Қадірлі Бейсеке!

Мұқанды қандай көрсем, Сізді де сондай көремін. Мына бір жұпыны еңбегімді шын ықылас белгісіндей қабыл алыңыз. /Қол қойған/. 6/XI-1968 ж.» Бұл – жазушы Әмен Әзиевтің «Жез таулар» кітабына жазып берген қолтаңбасы.

«Бейсеке, в знак глубокого уважения и в память многолетней дружбы с нашей семьей. От автора. 14/1-70 г.» Бұл – жазушының қызы, белгілі ғалым Ләйла Әуезованың «Исторические основы эпопеи «Путь Абая» /1969/ – аталатын кітабына жазып берген қолтаңбасы.

Қадірін білмейтін пендеге не рәуа, ал Бейсекең қадірін білетін жандардың бәрі осылай оны ұлы жазушының көзі тұтады.

Айтары жоқ, қызық тағдыр, қызық байланыс, қайталанбас сабақтастық.

Тіршілігінде сездік пе екен, ұлы адамның Бейсекеңе назары ауғанын? Қос арыс арасындағы әдебиеттік байланыс, тіршілік қатынастарына зер салдық па? Әй, қайдам... Сызғарды, білгенде сыр шертуін өтініп, жүзіне талай телміргенде шешіліп сөйлеп, көсіліп мақтанатын кісі тағы да Бейсекең емес.

– Әуезовпен қалай дос болдыңыз? – деп добалдай сұрақ қоямыз ғой баяғы.

– Алдымен таныс-біліс болдық, кейін үйме-үйараластық, қызметтес жүрдік, басын бұлт шалғанда жалт бермедік, басына күн шұғыласы түскенде қойнына тығылмадық, басынан қиқу, ізінен аңдушы, бүйірінен шаншу кетпеді, сатылмай, сатпай қасынан табылуға тырыстық, – деді ғалым терең ойланып, сараң сөйлеп.

Енді бүгін ғалым күнделігін, ондағы ұлы жазушы жөніндегі естелік жазбаларды оқып отырып, бірсыпыра ойға қаламыз. Өз тағдырынан өткен, бастан кешкен жағдаяттарды қойын кітабына түсіріп, есте бардан есеп беріп отыратын әдеті. Әйтпесе, көзі тірісінде кемшілігін жасырып, жетістігін дабырайта көрсетіп мақтанайын, жағынайын, пайда табайын деген пендешіліктен ада. Міне, сол есеп дерлік еске алу жазбасында Бейсекең ұлы жазушымен қашан, қандай жағдайда танысып, қаншалық достық қарым-қатынаста болғанын қысымдай сөйлеп, өте сараң түсіріпті қағазға.

Күнделік жазбасына қарағанда Бейсекең ұлы жазушымен Мәскеуде – «КСРО Жоғарғы Советінің ведомствосы» редакциясында қызмет істеп жүрген кезінде – 1939 жылы күзде танысқан.

Бұл жолы Мұқаң Бейсекеңнің Мәскеудегі пәтеріне түсіп, бірнеше күн жатады. Міне, сол жолы сыр алысып, сыр берісіп, қапысыз достасады. Бұл достық шайтан араласса азбас, эззіл арапшы азғырса жарықшақ түспес қымба та, шынайы қатынасқа айналады. Екеуара аға-інідей достық қарым-қатынастың мұншалық терең де берен қалыптасуына Бейсекеңнің атақ-даңққа құлай бермейтін, жалған жалтырамай – бойындағы барымен жарқырайтын, не айтса да ойлап айтатын, айтса қайтпайтын табанды кісілігі себеп болған шығар деп ойлаймын. Сондай-ақ, Бейсекең өмір жолын да, шығармашылық жолын да Тәшкенде бастаған адам. Темірқанат шағында білім алған, әр рәуаятта таныс, біліс болған адамдары – Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Сұлтанбек Қожанов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Зейнел-Ғаби Имажанов, Сәдуақас Оспанов, Әмин Жүсіпов – бәрі де Мұқаңның қатар сыйласқан, бірін аға, бірін іні тұтқан қимастары. Тәшкен – Бейсекеңнің көзін ашқан жері болса, Ленинград университетінен түлеп ұшқан Мұқаңның да аспиранттық белесін өткен ыстық та қимас өмір кезеңі өткен жер. Қазақ ғылымы үшін әлі ашылып болмаған ұлы адамның көп жұмбағы Тәшкенде жасырын жатыр десек жарасады. Күншығыс еңбекшілері коммунистік университетінде /КУТВ/ білім алған Бейсекеңнің студенттік шағы да тікелей Мағжан Жұмабаевпен ұстаз-шәкірттік байланыста өткен. Шәкірт бала ақын үйінде өскен десе жарасарлықтай жақын сыйласқан. Ә.Бөкейханов, С.Қожанов, Н.Төреқұлов, Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов – Мәскеуде әр тарапта тәрбиесін көрген қайраткерлер. Ал бұлардың қай-қайсысы да М.Әуезовтің балаң шағында мидай араласқан адамдары. Қадір тұтар қимастары. Қала берді, отызыншы жылдары Бейсекең қажымас қайраткер Міржақып Дулатовпен «Еңбекші қазақ» газетінде бір бөлмеде қатар отырып, қалам қызметін бірге атсалысқан, аға, іні болып сыйласқан жандар. Студент партасында отырып, жазған Абай жайлы мақаласын Мәскеуде – Мағжан Жұмабаев оқып, мақұлдаса, Қызылордада – «Еңбекші қазаққа» Бейімбет Майлин қос нөмірге жариялап, тұсауын кескен, Міржақып Дулатов «Қазақ әдебиетінің көрсеткішіне» ол мақаладан үзінді келтіре сөйлеп, мархаббатпен енгізген. Бейсекеңнің кісілік айнымас асыл қасиеті – дүниені жау шауып, жан алқымға алып жатса да өз пікірін өзгертпейтіні, белгілі бір адам жөнінде

өз байламынан қайтпайтыны. 1937 жылдың қара құйыны соққанда да өз пікірінен айнымаған, қайтпаған Бейсекең «шаш ал десе, бас алатын» қазақы ортадан тысқары жүргендігінен ғана оң иығындағы періштесі қағып аман қалған ғой...

Айтып өткен жайлардың қай-қайсысы да Бейсекең басынан табылғанда екі көздің бірі-біріне қастық, жаулық жасағанын қазақ елінен, қатар жүрген азаматтардан көріп, біліп барып отырған Мұхтар Әуезов қуанбады деп қалай айтайық?! 1939 жылы Мәскеуде екеуара өткен әлденеше күндік сырласу қазақтың қос арысын ажырамастай етіп осылай табыстырған еді.

Күнделігінде Бейсекең былай деп жазады: **«1941 жылдың басында бір барғанында Мұхтар өте қуанышты еді. Кездесіп, әңгімелесе бастағанымыздан-ақ:**

– Мен биыл бір үлкен жұмыс бітірдім. Абай туралы біраз жылдан бері жазып жүрген романымның бірінші кітабын бітіріп, баспаға бердім.

Бұған дейін ірілі-уақты бірсыпыра шығарма жаздым ғой. Мына романым соның бәрінен өзге, жазушылық қызметімнің бір биік белесі... Адам өзінің әр жұмысына, біріне аз, біріне көп дегендей, әр түрлі қанағаттанады, түрліше риза болады. Мен бұрынғы жазғандарымның ешбіріне романыма қанағаттанғандай қанағаттанған, риза болған емес едім. **Бұған бір айырықша қанағаттандым – дегенді айтты»** /«Бастан өткендер, ойға келгендер мен жиған-тергендер» – аталатын күнделік дәптері. Бірінші дәптер, 36-37-беттер/.

Бүкіл бүгіліс-түгілісіне ой жіберіңкіреп ойланып оқыған кісіге бұл қарапайым жазба көп мәлімет берер еді. Демек, атақты «Абай жолы» эпопеясының алғашқы кітабы аяқталған. Жазушы көңіл-күйі шаттықты. Алайда, осының бәрі Мұқандай көлеңкесінің өзіне күдікпен қарайтын сауысқаннан сак, заман әбден үрейлендіріп зәрезап еткендігі сонша бір құлағын жастыққа басып, бір құлағымен тың тыңдауға, бір көзін ұйқыға жұмса, екіншісін қарауыл қартуға үйренген адам, байқаған кісіге, Бейсекеңе жан сырын аша сөйлеп отыр. Ұлы адам жөніндегі естеліктердің бірде-бірінде – бірде-бір замандасы Мұқаң «Абайды» аяқтадым» деп аңқылдап сыр ашты, дастархан жайды дегенді айта қойған жоқты. Сөйткен Мұқаң Мәскеуде Бейсекеңе сырын ашса – сенгені, мақтана сөйлесе – дос алдында мерейленгені.

Өте нақты, затты сөйлейтін Бейсекең одан әрі үлкен туынды үшін шампан атып, шарап ішкенін, ұлы адамның қуанышымен бірге уақыт, замана һәм замандастарынан көрген құқайын, жеген пұшайманын, естіген ғайбатын айтып жатпайды. Одан әрі өзін тағдыр айдап Алматыға ауысып келгені, тағдыр сабақтап ұлы эпопеяның жарыққа шығу тарихына қалай орайласқанын баяндайды. Өзін сан толқуға салып, берекесін алып, бейнет шектірген, ақыр-аяғы қызметтен кетуге мәжбүр еткен хикметті де мейлінше қарапайым, мейлінше ұстамды әңгімелейді. Біреу есітіп, біреу естімеген ғалым сырына құлақ түрелікші:

«1941 жылы, май айында мен Алматыға қызметке ауыстым. Қазақтың мемлекеттік баспасының бас редакторы болып тағайындалдым.

Сол жылы, 22 июнь күні Ұлы Отан соғысы басталды. Соғыс басталған соң он бес-жиырма күннен кейін баспаның директоры Ахмет Өтеев пен мені Қазақстан Орталық партия Комитеті шақырды. Онда бізді Скворцов пен Бұзырбаев жолдастар қабылдады.

– Біз, Бұзырбаев жолдас екеуміз, Сіздердің жоспарларыңызды көріп шықтық. Оны бүгінгі күннің зәру қызметіне ыңғайлауды ойластырдық, – деп, Скворцов баспаның соғыс жағдайындағы міндеттерін айтты. – Жоспарларыңызда Әуезовтің «Абай» романы бар екен. Ол баспаханада теруде жатқан көрінеді. Біздіңше сол романды шығарудың қажеті жоқ. Бір жағынан, ол соншалық актуальды емес; екінші жағынан, авторы сенімді адам емес. Сендерге партиялық тапсырма: біз, Орталық партия Комитеті айтты демей Әуезовке өздерің бір себеп айтып, оның романын тоқтатындар, шығармаңдар – деді Скворцов.

Мұны Бұзырбаев та қостады. «Абай» романын шығармау жөнінде бізге ол да бірсыпыра кеңес берді.

Екі-үш күннен кейін мен Мұқанды шақырдым:

– Баспаханаларда жұмысшылар аз қалды. Жабдық жоқ. Соғысқа тікелей байланысты кітаптардың өзін шығару тіпті қиын болып жатыр. «Абай» кешігетін көрінеді. Ол ескі, латын әрпімен терілген екен. Енді бір-ер жылдан кейін оны латын әрпімен шығару мүлде қолайсыз болады. Сондықтан Мұқа, «Абайдың»

листаларын алыңыз. Түзетулеріңіз, қосатын, қысқартатындарыңыз болса, соның бәрін жасаңыз. Сонан кейін оны жаңа әріппен шығарайық – дедім.

Мұқаң бұған қуана-қуана көнді. «Абай» «тоқтатылды». Бұл Бұзырбаевқа хабарланды, ол енді шығарылмайды делінді. Біраз күнде Мұқаң кітаптың «листалары» берілді. Мұқаң оларды көп ұстамай, түзетіп әкелді.

Бұл кезде мен Скворцовтың партиялық тапсырмасын ары ойлап, бері ойлап, ол қате, партиялық тапсырма емес, партия жолын бұрмалау деген қорытындыға келген едім. Қолжазбаны кідіртпедім: машинкаға жаңа әріппен қайта бастырып, баспаханаға жібердім...

Келесі, 1942 жылы июль айында «Абай» баспадан шықты. «Абай» баспадан шыққан күні ол жөнінде газетте біздің, Қ.Шаңғытбаев екеуіміздің мақаламыз шықты /«Социалистік Қазақстан» 26 июль, 1942 жыл/.

Мақаламызда біз «Абай» романын тиісінше бағалауға тырыстық: тарихи роман деп танып, оны совет әдебиетіндегі белгілі тарихи романдармен салыстырдық. «Абай» ол романдардың бірқатарынан жақсы болып шыққан... «Абай» романы қазақ совет әдебиетінің үлкен бір табысы».

Осы мақала шыққан соң екі-үш күннен кейін мені Қазақстан Орталық партия комитетінің сол кездегі секретарларының бірі Мұхаметжан Әбдіхалықов шақырды. Бардым. «Абай» туралы мақала столының үстінде жатыр. Қызыл қаламмен шимайланып сызылыпты. Мұхаметжан қабағынан қар жауардай, түнеріп отыр. Мен отыра бергенде ол орнынан тұрды. Ашуланып, мені бүріп сөйлей бастады.

– Мына романды саған кім шығар деді? – деп, мақаланы нұқып қойды.

Мен жауап айтпақ болдым. Ол:

– Тоқта! Сен өзің кімнің кітабын шығарып отырсың?

Кімді, кімнің шығармасын мақтап отырсың? – деп бастырмалата жөнелді.

Мен тағы да жауап айтуға ыңғайланған едім, ол тағы киіп кетті.

– Сөзге жол бергің жоқ. Өзің бір асаусың зой!..

Әуезов бұрын пәлен болған, түген болған... Ол қазір мойнында соттылығы бар, пәлен адам, түген адам... Ертеңгі күні... ол бізге пәлен істейді, түген істейді – деді.

Айтқандарына тәнім түршікті. Оларды енді, он бес жылдан кейін осында жазуға аузым да бармайды.

– Сен мақалаңда «Абай» романын Сталиндік сыйлық алған «Петр первыйға», «Шыңғыс ханға» теңейсің. Сонда сеніңше бұған да Сталиндік сыйлық беру керек қой шамасы? Шіркіннің білгішін, бағалағышын!..

– Жоқ, енді жақсыны жақсы деу...

– Сандырама! Жақсыны сенен басқа кісі танымай ма екен? Сен түк білмейсің. Мұнан былай тіпті сын жазуды қой... Бар... деп шығарып жіберді.

Екі-үш жылдан кейін сол Әбдіхалықов «Абай» романын Сталиндік сыйлыққа ұсынған қаулыға қол қойды. Бірақ «Абайға» ол жолы сыйлық берілмеді, екінші кітабы күтілді. Сол шыққан соң, 1948 жылы Сталиндік бірінші дәрежелі сыйлық берілді.» /Аталған күнделік. 38-39-40-41-42-43-беттер/.

Қандай ғажап ерлік! Кісінің оқып отырып, қарадай әлдекім-дерге зығырданы қайнайды. Қазақ жазушысының қазақша жазған романында қазақша бір ауыз сөз білмейтін Скворцовтың не әкесінің ақысы бар десейші? Бастықтың айтқанынан шыға алмайтын, қуыршақ хатшылар Бұзырбаев пен Әбдіхалықов әрекеті анау. Міне, осындай қысылтаянда қараңғыда жол тапқандай, мүмкіндік тауып «Абайды» жарыққа шығарған Бейсекең әрекетіне жаның жадырайды. Ойлап қараған кісіге, бұл әрбір туынды тұсында, әрбір жазушы тағдырында қайталана берер жағдайдан емес. Асылы қай дәуір, қандай жағдайда да тор шын талантқа құрылған, керме-кедергі заманынан озық тұрған ұлы жазушының құбылысқа айналып туған шығармаларына жасалған. «Шахнаманы» Ғазнауи ханға «сыйлатқан» Фердауси тағдырын еске алыңыз. А.С.Пушкиннің тарихи шығармалары мен мемуарының қалай жазыла бастап, орта жолда тоқтатылғанын ойға түсіріңіз. Алғашқы шығармасының ұлы В.Г.Белинский мақтауына ілінгені үшін замандастары қызғанышына ұшыраған жап-жас Ф.М.Достоевский өміріне көз жіберіңіз. Қайран да қайран шерменделіктің қыл шылбырынан құтыла алмай, тұтылып қалып жататын ұлылық. Ұлылық қыр соңынан қалмай өкшелеп, ізін аңдып

құлтабандап діңкесін құртатын көре алмаушылық, қызғаныштың қызыл иті-ай десеңші?!

Сонау жиырмасыншы жылдары ұлы Абайдан қашқан, тапты желеулетіп халықты ұлы Абай жырынан қашыртқан қара ниет қырқыншы жылдары да қартаймапты, қырқыншы жылдары да саясатты сылтау, замана желін желеу еткен кейіпте ұлыларға ауыз салған әдетінен жаңылмапты. Әлі жеткен жерді өзі жайпап, әлі жетпеген жерді кезеңдік әкімдер қолымен тұншықтырып үйренген қайран қара ниеттілік. Сонау жиырмасыншы жылдары ұлы Абайды арашалаған жас Бейсембай қырқыншы жылдары ақын жайлы романды арашалап жанұшырып жүр.

Қай уақытта да әдебиетпен, өнермен саясаттың қолына су құю, қай уақытта да саясаттың әдебиет пен өнер ісіне араласуы – екеуі бірдей ұтылысқа шығады, кейінгі ұрпақ алдында екеуі бірдей қарабеттік күй кешеді. Бүгінгі уақыт биігінен, бүгінгі күн түсінік жетегіне ілесе талдай қарайықшы жоғарыда айтылған жайларға. Басқа емес, «Абай» романын жарыққа шығармау ісіне Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің кезіндегі бірінші хатшысы Скворцов араласып отыр. Не түсініп, не біліп араласып отыр десеңізші?! 1937-38 жылдардың қанды науқанында қазақ интеллигенттерін аяусыз қырғынға ұшыратқан басшы, ең болмаса науқан өткен соң, қатары селдіреп қалған қазақ интеллигенциясына тыным берсейші, одан да құлаған экономиканы қалпына келтірумен айналысмайшы. Жоқ. Игі істің бірі жоқ. Енді келіп халық жанына рухани ырыс болып құйылғалы тұрған «Абайды» жөргегінде тұншықтырғысы келеді. Әрине Скворцов арқасында Бұзырбаев, Бұзырбаев арқасында тағы біреу, біреу емес біреулер, бірнешеулер тұр ғой тасаланып. Және ол міндетті түрде қазақ! Замандасының атын оздырғысы келмейтін, өз жақсысынан жаттың жаманын артық көретін қазақы надандық. Әйтпесе, қазақша әліпті таяқ деп білмейтін Скворцовтың «Абайда» не әкесінің құны бар дейсің?! Домалақ арыз жаздырғыш, ырқына көндіргіш ықпалды топтың айтағына еріп, соның сөзін сөйлеп отыр ғой орыс басшы. Айтаққа ерген жортақ...

Бір сәтке мынадай жайды көз алдыңызға елестетіп көріңізші. Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы авторының «саяси сенімсіздігінен» жарыққа шықпай қалды делік. Негізінен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы араласқан іс «оң» десе оңынан, «теріс» десе терісіне бұлжымай орындалуға

тиісті ғой ол кезде. Мәскеуде жүріп, 1937-нің қыспағын көрмеген, әрі өз дегенінен қайтпайтын өжет Бейсекең тас жұтып, тәуекел етпесе, күштілердің айтқан сөзіне шыбындап бас изей беретін қазақ жағдайында, тап солай, «Абай» жарыққа шықпай қалуға тиісті еді ғой. «Абайдың» алғашқы кітабы жарыққа шықпаса ұлы эпопеяның кейінгі кітаптары жазылар ма еді, жоқ па еді? «Абай» жарыққа шықпай қалса, онсыз да ұлтшыл, алаш аты қыр соңынан қалмай, иті қырын жүгіріп, қырсық иектеген жазушы кезекті қуғын, көпе-көрінеу шеттетуді көтере алмай ажалынан бұрын өліп кетсе қайтер едік? КСРО Мемлекттік сыйлығын алғаннан кейін, 1953 жылы ҚазМу-ден шығарылып, Қазақстаннан қуылғанын еске алсаңыз бәрінің де мүмкін екеніне көз жеткізесіз. «Абай» – А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев еңбектерімен бірге ақталып, оқырман қолына бүгінгі күндері тиіп жатса ше? Маскара! Ойласаң жаның түршігеді...

Жаһанды жауға алдырып, көңілді күдікке шалдыра бермей-ақ, онынан сөйлегенде «Абай» Скворцов пен Бұзырбаевтың сол шеттетуінен шегініп кетіп оншақты жыл кешігіп барып жарық көргеннің өзінде қаншама ұтылыс болар еді?

Жақсылы-жаманды айтылып жатқан сұраулы қауіпті жағдайлардың бірі орындалды-ақ, шығарма авторы – М.Әуезовтен бастап, бүкіл қазақ әдебиеті үшін үлкен ұтылыс боларына шек жоқ. Онда бір қазақ әдебиеті ғана емес, бүкіл Орта Азия әдебиеті көп мәселеде кенжелеріне де күмәндана алмайсыз. Қарапайым оқырман қауымның әдеби-эстетикалық талғамын көтеруден бастап, жазушылық мәдениет, қаламгерлік деңгей, әдеби шеберлік сабағы, әдеби дәстүр... дегендей бір-біріне кіндігінен байланып жатқан өзара сабақтас, өзектес мәселелердің бәрі ақсар еді, бәрі кенжелеп, кейіндеп мешеулене берер еді ғой онда. Айт-арға аузың бармайды. Тфә-тфә...

1942 жылы «Абай» жарыққа шықпаса, екінші кітабы жазылмайды, екінші кітабы жазылып жарық көрмесе Мұхтар Әуезовке 1948 жылы Сталиндік сыйлық берілмейді. Сыйлық алған соң да талай қуғын-сүргін көрген Мұхтар Әуезов егер сыйлық алмаған болса алашорданың сарқындысы ретінде, ұлтшыл жазушы деген айып тағылып айдалып кете барар ма еді?! Қалай дегенде де қырқыншы, елуінші жылдардың ішінде басына сан рет үйірілген бұлттардың бірінен болмаса бірінен жазым болуы кәдік-ті ұлы жазушы. Демек, «Абай» романының дер мерзімінде

жарыққа шығуы айтулы шығарманы аман сақтап қана қойған жоқ, сонымен қатар М.Әуезовтің өз басына жасалған саяси айыптау, дұшпандық шабуылдардан қорған болды. Талай тоспаларда тұтылып қалмай, құтылып шығуына «Абай» даңқы, атақты шығармаға алған сыйлық аз септеспесе керек.

Әуел баста жазылмаса сөз басқа, аса дарынды жазыла бастаған көп томды шығарманың алғашқы кітабына саналы түрде жасалған мықты тосқауыл, сол тұста мейманасы тасыған әкімдердің көзін алдап қапы соқтырған баспагер Бейсембай Кенжебаевтың қарапайым қолқабысының соншалық қадірлі болатын себебі де, міне, осында.

Міне, осындай қысталаң, өзексіз өңезе – тар кезеңде Б.Кенжебайұлының тәуекелі – басын бәйгеге тігу, тәуекелі – қайталанбас рухани ерлік, қайталанбас кісілік.

Басын бәйгеге тігу дейтін себебіміз – «Абайды» шығармау, басқа емес, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сол кездегі бірінші хатшысы Н.А.Скворцовтың, қатардағы хатшысы А.Бұзырбаевтың нұсқауы. Ал, оны орындамау, ең жеңіл дегенде қызметтен алынып, майданға жіберілу. Әйтпесе, әлі 1937 жылғы қанды қырғын суый қоймаған ол жылдары, одан да зорын күтуге болатын. Тұп-турасын айтқанда, айдалып, атылып кетуі де әбден мүмкін еді батылсыған баспагердің. Ғайып-ерен, қырық шілтен қолдады ма, әйтеуір ғалым ел, жұрт бақытына аман қалды... Сөйтіп, қайталанбас кісілік қарызын өтеп парызға айналдырды, ұлы жазушы алдында, келешек ұрпақтар бақытына қайталанбас рухани ерлік жасады. Жанын шүберекке түйе жүріп жасады. Қолетінде жүрген баласындай балаң ақын Қ.Шаңғытбаевты кітап редакторы етіп тағайындап, **«Мұхтар романының теріліп жатқанын тісіңнен шығарушы болма. Қазақта кім көп, қызғаншақ пен арызшы көп. Үлкен шатағы бар кітап болып тұр. Ешкімге сездірмей тезірек шығарып алайық»** /Аталған естелік/ – деп оңашада сыбырлай тағатсыз ескертуінің өзінде қауіп-қатермен жағаласқан сезім жатыр ғой...

Көзді жұмып нартәуекелге барған баспагер Бейсембай Кенжебайұлының ақылды істеген екінші бір ісін қараңыз. Әдетте баспагер кісіге, оның ішінде басшы қызметкерге өзі басқарып отырған баспа кітабын өзі талдап, мақтап мақала жазу – партиялық баспагерлік этикаға жатпағаны мәлім. Алайда, Скворцов, Бұзырбаев, Әбдіхалықов секілді ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс

болып тұрған әкімдердің айтқан сөзін, берген нұсқауын орындамаған баспа басшысы /Бейсекен/ енді қорғаныс амалына көшеді. Қорғаныс жолы, әрекет амалы – «Абайды» қарағай мен қорғасын иісі сейілмей тұрып, сүйінші данасынан оқып, мерзімді баспасөз арқылы дүйім жұртты құлақтандырып жіберу. «Көп қорқытады, терең батырады» – көпшілік пікірімен санасар, кешірімді болар деген ойды малданған еді, баспагер! Қаршадай баларедатор, дарынды ақын Қуандық Шаңғытбаевты қабатына ала «Абай» романы жөнінде «Социалистік Қазақстан» /«Егемен Қазақстан»/ газетінде мақала жазуы, мақаланың шығармамен бір қатар /бір күнде/ жарық көруі – жақсы ойластырылған айла. Әкімдердің діңкесін құртқан жариялылық. «Абайдың» мықтылығын біле, сезе тұра қарсы болып, тосқауыл қойып жүрген әкімдер «болар іс болып, бояуы сіңіп» ел құлақтанып қалған соң шарасыздан бармағын шайнайды ғой баяғы. Зәрін де, кәрін де айтқанын тыңдамаған, «Абай» тоқтатылды» – деп айлалы ақпар беріп, жер соқтырып кеткен «алаяқ» Б.Кенжебайұлына төгеді. Оған қарсы дауыл тұрғызады, жауын жауғызады. Бірақ, тағы да оны Мұхтар Әуезов пен Бейсембай Кенжебайұлы білмеуге тиісті. Біле қалса Мәскеуде Әуезовтің де дос-жараны аз болмауы керек. Ал, Кенжебайұлы Мәскеуден – «КСРО Жоғарғы Кеңесі ведомствосынан» жақында ауысып келіп отыр. Бүкілодақтық староста М.И.Калининмен бір партиялық ячейкада болып, қоян-қолтық қызмет істеген /М.И.Калининге қазақ тілінде жазылған арызшағымдарды аударып беріп отырған. Қ.Е./ Кенжебайұлы ілгерілеп ізденсе шу шығуы мүмкін. Отырған орындығы қымбат мансап иелері бұл жайды білмейді емес, ескермейді емес.

Ендігі жаза, шараның бәрі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сол кездегі хатшысы Мұхаметжан Әбдіхалықов қолымен атқарылатын сыры да міне осында! Жоғарыда Бейсекен күнделігінен келтірілген ашу, ыза, айқай сөздердің қандайы да М.Әбдіхалықов аузымен айтылғанымен оның арқасында қазақты – қазаққа салған, әкімді еңбекшіге салған, шоқпарды ізгілікке жұмсаған зұлым күш – М.Әуезов пен Б.Кенжебайұлына қарсы орасан топ тығылып тұр ғой. Сондықтан бұл жерде қаншама қатты келгенімен, айтпас сөзді айтқанымен Мұхаметжан Әбдіхалықовтың жағдайын түсініп қабылдау жөн. Ал, біз келтірген

күнделік сөздері /келтірілмегені де бар/ қаншама қатты дегенімізбен сол кезең әміршіл әкімдері үшін қарапайым қызмет нормасы ғана.

Көзі тірісінде қадірлі Бейсекеңмен «Абай» романының жарыққа қалай шыққаны жөнінде әңгімелескеніміз бар. /Бірде Қуандық Шаңғытбаев сәлемдесе келіп, екеуі роман жөнінде жылап отырып естелік айтысқандары да есте. Оның бәрін айтып жату – артық./ Енді сол сырласу, әңгімелесудің кейбірін ортаға салайық.

– Сіздің басыңызды бәйгеге тігіп, тосқауыл қойылып құлатылғалы тұрған «Абай» романына жаныңызды салып, араша түсуіңіздің сыры неде? Бір республиканың бірінші басшысы, 1937 жылы «қазақ интеллигенциясының 99 процентін қырған» /С.Мұқанов/ Скворцов сынды қанды шеңгелге қарсы тұруға күшқайратты қайдан алдыңыз? – деп сұрадым бірде қайсар ғалымнан.

– Бір кісінің ой-қиялынан туғанымен көркем шығарма – халықтікі. Елді есейтіміз келсе есті шығарма жазайық. Ең болмағанда жазылған есті шығарманы шырылдап қорғамасақ торғай құрлы болмағанымыз, ел ретінде тозғанымыз дә. «Абайдың» жақсы шығарма екеніне сендім, сенген соң халыққа жетсін деп, Қуандық екеуіміз қолдан келгенді жасадық. Әрине, Мұқаң риза болды ғой. Әйтсе де соқыр сенімді әкімдер күрік тауықтай күрілдеп бәле болды. Басымнан қиық кетпеді. Ақыры арызымды жаздым да «өз еркіммен» баспаның бас редакторлық қызметінен кеттім. Кеткеніме сірә де өкінбем. Керек болса арызымның көшірмесі өзімде сақтаулы...

Ғалым өткен өміріне күліп қарады. Өкініші болса ішінде. Ал, өзі пенде басшыларға күле қарап сөйледі.

Иә, ғалым айтқандай-ақ, оның Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сол кездегі хатшысы М.Әбдіхалықов атына Қазақтың мемлекеттік біріккен баспасы бас редакторлығы қызметінен босату жөнінде жазған арызы сақталыпты. Арыз **«Беседа с Вами окончательно укрепила мои мысли и желание уйти с выполняемой мной сейчас работы...»** – деп басталады.

Ұзын сөздің қысқасы, эпопея қарлығашы – «Абай» романының жарыққа еріксіз шығуы, баспа бас редакторы Бейсембай Кенжебайұлының қызметінен «өз еркімен» кетуімен аяқталады.

Иә, сол қаһарлы 1942 жылы туған нәрестелердің бірсыпырасы «Мына мендей перзентіне сол күні, Ат қойыпты Мұхтар деп» –

М.Шаханов айтқандай Мұхтар аталды. Мұхтарлар көп туды сол жылы. Мұхтар Әуезовтің өзі де эпопеясы жарыққа шығып, ұлыланып қайта туды... «Абай» романы осылай жарық көрген еді!

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының докторы,
профессор З.Сейітжанов
PhD А.Оспанова**

МҰХТАР ӘУЕЗОВ – ҒАШЫҚТЫҚ ЖЫРДЫ ЗЕРТТЕУШІ

Академик-жазушы М.Әуезов өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарынан бастап-ақ фольклорлық мұраларды жинап, жариялау, зерттеуге үлкен мән беріп, өмірінің соңына дейін көп іс тындырған. Солардың ішінде эпикалық аңыздауларға ерекше назар аударып, оларды жоғары бағалаған. 1927 жылы Ташкент қаласынан жарыққа шыққан «Әдебиет тарихы» атты зерттеуінде халық әдебиетін жүйелеуді мақсат еткен. Фольклорлық мұраларды жанрлық сипатына қарай топтастырған. Ол осы еңбегінде эпикалық жырларды «Батырлар әңгімесі», «Ел поэмалары», «Тарихи өлеңдер» деп үш топқа бөліп қарастырған. 1960 жылы шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген фольклорға арналған томның бірнеше тарауын жазған. Біз осы мақаламызда оның ғашықтық жырлар («Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек») жайында жазған еңбектеріне тоқталуды мақсат еттік.

М.Әуезов алдымен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының тарихнамасына шолу жасайды. Жырды орыс және қазақ ғалымдары (Радлов, Уәлиханов, Саблуков, Кастанье, Березин, М.Машақ, М.Жүсіп, Потанин, Пантусов, Абрамов, Ы.Дүйсенбаев, Әуезов, Мұқанов, Бекхожин, т.б.) жазып алған, жариялаған, зерттеген. Аталған адамдарының кейбірі қазақша жарияласа, кейбірі орысша аударып бастырған. Аударған адамдардың кейбірі жырдың өзін емес, мазмұнын аударған. Жырдың бірен-саран нұсқалары Ғылым академиясының тіл және әдебиет институтында қолжазба күйінде сақталғанын хабардар етеді. Кейбір ғалымдар пікір де айтқан. Мәселен, фольклоршы

ғалым Г.Н.Потанин: «Бұл жер жүзіндегі ең қымбат әдебиет нұсқаларына жататын шығарма» -деп бағалаған екен. (М.Әуезов. Шығармалар. Алматы. 1969-ХІ-т-359 б.)

Оқымысты жырдың 16 нұсқасы барын айтады. Өйткені «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры қазақ арасына өте әйгілі, көп тараған және халықтың аса қадірлеп сақтаған қазынасы болған. Жыр нұсқасы қанша көп болса, оның айтушылары сонша көп, бірақ жырды айтушы жыраулар жайындағы мағлұматтар әлі толық жиналған жоқ деген түйінге келеді. Мұны кейін жырдың жеті нұсқасын (Шөже, М.Машанұлы, Кастанье, Абрамов, Патусов, Жанақ және Қазан нұсқалары) салыстыра қарастырып, олардың ұқсастық, айырмашылықтарын көрсетеді. Ең алдымен жырдың ең ескі нұсқасы ретінде Шөже вариантының мазмұнын келтіреді. Бұл жырдың екі саласы бар. Бірі-екі ғашықтың армандап кетуі, екіншісі-тіріліп қайта қосылуы. Екінші саласы халықтың екі ғашыққа жаны ашығандықтан өзгерткен жасанды түрі болуы керек деп санайды. Шөже нұсқасында Баянға шілтен аян беріп, Қозыны үш күнге тірілтеді. Үш күннен соң қайта өледі. Бірақ қырық бір қызыр жолығып, екі ғашыққа отыз бір жыл жұбайлық өмір береді. Ақыры Аякөзге келеді, Қозы өледі. Қозыға зиратты керуеншілер соғады.

М.Машанұлы қолжазбасы Шөже нұсқасына ұқсайды. Бірақ бұл жырда ұл-Қарабайдікі, қыз- Сарыбайдікі болады. Қазан нұсқасы (1909ж) бұлардан біршама өзгешелеу. Бұл нұсқада «Ноғайлы ертеде өткен заманында» деп ескі заманды сөз етеді және қыз әкесі Қарабай емес, Сарыбай болады. Осы нұсқада ата-ана батасын алмаған бала бақытсыздыққа ұшырайды деген ойды меңзеу бар.

1910 жылы бір нұсқаны Кастанье орыс тілінде бастырады. Мұның Шөже вариантынан қандай айырмасы барын көрсетеді. Мәселен, Шөжеде түрлі бөгеттер (орман, шөлістан, жау) Айбастың алдынан шықса, орысша нұсқада бөгеттер (мыстан, Қодар, түйе, түлкі, шөлістан) Қозының алдынан шығады. Сарыбайдың басына қонатын қара торғай мен Әнесбай басқа жырларда кездеспейді. Қозы – Қарабайдың, Баян – Сарыбайдың қызы. Үдере қаша көшетін қыз жағы емес, ұл жағы болады. Ал Қодар Сарыбайдың асыранды баласы делінеді. 1958 жылы Абрамов жазып алған жыр мазмұны Кастанье бастырған нұсқаға

жақын. Қозы Баянды түнде алып қашып тауға жасырынады. Сарыбай Баянды іздейді. Екі қызы Ай және Аякөз тас боп катып қалады. Қодар Қозыны өлтіреді. Баян Қодарды құдыққа түсіріп өлтіреді. Қозыға қырық шілтел үш күндік өмір береді. Зиратты қыздың ата-анасы жасатады дейді. 1898 жылы Пантусов жазып алған нұсқада Қозы мен Баянның әкелері ауысқан. Қарабай бал аштырып екі жастың бақытысыздыққа ұшырайтынын білген соң ұлын Аякөзге алып қашады. Сарыбайдың әйелі қызын, қалмақтан асырап алған өгей баласы Қодарға қоспақ болады. Қодар Қозыдан қорқып Алатауға көшеді.

Бұдан соң ғалым Жанақ нұсқасын (Бейсембаев жыраудан жазылып алынған) талдаған. Бұл нұсқада Шөктеректе ұйықтап жатқан Көсемсарыны Қозы екен деп өлтіреді. Бірақ Қозы кек қайтарады, Қодар мен Қарабайды өлтіреді. Ел Баянды Қозыға қосады. Бұлардан Күлеп есімді батыр туады. Жыр осылай аяқталады. Айтушы кей эпизодтар мен жер-су, адам аттарын өзгерткен деп ұқтырады.

Оқымысты «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының түрлі нұсқаларын салыстырған. Олардың мазмұндық-идеялық ерекшеліктеріне терең талдау жасаған. Эпоста көне дәуір шындығының көрінетіні, әр нұсқаның құрылымдық бітімі айтылған. Ғалымның бір ұтымды тәсілі салыстырмалы-тарихи тәсілді қолдануы. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырын кейбір тұста «Ләйлі Мәжнүн», «Жүсіп-Зылиха», «Қысырау-Шырын», «Фархад-Шырын», «Таһир-Зухра», «Бозжігіт» сынды шығыстың қисса-дастандармен сарындастығы бар екенін көрсетеді және оның себептерін ашады. Сонымен, М.Әуезов жырдың негізгі тақырыбы ғашықтық және көбінше екі жастың қайғылы қазасымен бітеді. Ал кейбір нұсқада Қозы мен Баян үш күнге, кейбірінде үш жылға, тағы бірінде отыз бір жылға созылған бақытты өмір өткізеді. Мұның бәрі айтушының тілегінен туған өзгеріс деп тұжырымдайды. Қазақтың халық әдебиетінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлудай» даңқы мол жайылған жыр жоқ» – деп бағалайды.

Ғалым бұдан кейін жырдағы кейіпкерлерге (Қозы Көрпеш, Баян, Қарабай, Қодар, т.б.) сипаттама берген. Олардың мінез-құлықтары, іс-әрекеттері бір-біріне ұқсамайды. Мәселен, Қозы ешкімге жаулық ойлап, қиянат жасамайды. Баянға қосылу жолында алған бетінен қайтпайды. Баян-өзінің бас еркіндігі үшін күреседі. Ол асқан сұлу және табанды, ақылды қыз. Қарабайдың

басты қасиеті – дүниеқоңыз, сараң, қатыгез, адамгершілігі аз адам ретінде көрінетініне тоқталады. Қодар – өзімшіл, күншіл, озбыр адам. Оның санасына рахым-қайыр дейтін нәрсе кіріп те шықпайды. Қодар да алып күш болғанымен батыр емес. Қодар бір нұсқада ноғайлының мырзасы, кейбірінде қалмақ батыры, үшінші бір нұсқада Қарабайдың асырап алған баласы делінеді. Ақыры Баянға деген құмарлығы зорлық, қиянатқа ұласатынын атап өтеді. Қорыта айтқанда, жырда жауыздық пен әділет дүниесінің тартысы көрінеді деген байламға келеді.

Ғалымның зерттеген екінші жыры- «Қыз Жібек». Ол «Қыз Жібек» жырының алғаш рет және кейінгі кездерде қанша рет қай қаладан жарық көргенін, жыр қай ғасырдың туындысы екенінен мәлімет береді. Жағалбайлы мен Шекті елдерінің қоныстарына назар аудара келіп «Мөлшермен айтқанда «Қыз Жібек» әңгімесі XVII ғасырда туғанға ұқсайды» десе, жыр оқиғасының заманын білуге мүмкіндік беретін екінші дерек ретінде белгілі кезеңде қалмақтардың Ақжайық бойын жайлаған шектілерге үстемдік етуін алға тартады. Жырдың негізгі тақырыбы – Төлегеннің еркін махаббат іздеген талабы. Төлеген батырлықты да, байлықты да қумай, асыл жар сүйөді арман еткен жас екеніне тоқталады.

Төлегеннің мақсатына жетуіне бөгет болған кедергілерді атайды. Бірінші – шөлістан-алыс жол, екінші – ата-ананың теріс батасы, үшінші – жалғыздық, төртінші – Бекежанның жауыздығы. Жақсылық пен жауыздықтың бақталасын, тартысын осы бөгеттер дәлелдейтін тұжырымдайды. Өйткені қиындықсыз сюжет жоқ, оқиға жоқ. Ғалымның тағы бір назар аударғаны – Төлегеннің он үш көштен өтуі. Көш алдындағы он үш қыздың салтанат-сұлулығының бірінен-бірі асып түсуі. Бұл ерекше үдетпелі көркемдік тәсіл деп біледі. Осы арқылы жыршы Жібектің сұлулығын, ажар-көркін дәріптей көрсетуді мақсат етсе, екінші жағынан Төлегеннің Жібекке деген ынтықтық-іңкәрлігін күшейте түседі. Сондықтан бір көргеннен-ақ Төлеген ел еркесі Жібекке ғашық болады.

Жібек елге де, ерге де ұнаған ақылды қыз бейнесінде көрінеді. Төлегенді сегіз жыл сарғая күтеді. Ол айтқан сөзіне берік, адал жар. Төлеген өлген соң қаралы жесір атанады. Бірақ Жібек өзінің де, елінің де ар-намысын қорғай біледі. Қоренді сөз бұйдаға салып қарсылық-қайсарлық көрсетеді. Сансызбай тұсында

қайнысына қайрат береді, серік бола біледі. Жібектің тапқыр-ше-шендігі Қорен қалмаққа байланысты айқындала түсетінін айтады.

Төлеген жасынан сері жігіт болса, Сансызбай сауыт киіп, садақ асынған батыр жігіт болып көрінетінін пайымдайды. «Жырда Сансызбай мен Жібек арасында келелі махаббат бар. Әменгерлікті әдепсіз ету үшін солай ету жыршының мүддесі» – деп жазады ғалым. Қазақ арасында әменгерлік ертеден қалыптасқаны белгілі. Ол кезде ерсі әдет болып көрінбеген. Неге? Өйткені осы салттың ар жағында әйелді жесір, баланы жетім етпеу мақсаты жатқандай. Жетім-жесірге қамқорлық көрсету үлкен адамгершіліктің белгісі. Екіншіден, Қорен қалмаққа бармай Сансызбайды қалауы да дұрыс таңдау деп білген жөн. «Жібектің Сансызбайға тиюге іштей бекуі Төлегеннің аруағын ұмытқандық, сезімін кірлегендік емес, ақылды, қажет шешім» (Бердібай Р. Қазақ эпосы- Алматы, 1982, 150б.)

Оқымысты қиянатшыл адам ретінде Бекежан мен Қоренді атайды. Қорен басқа жұрттан, Бекежан іштен шыққан жау. Қорен мәрттігі бар батыр жау болса, Бекежан-пасық, зұлым, зорлықшыл жан. Ол өз мақсатына адалдықпен емес, қиянат, зорлық жолмен жетпек болады. Қорен ерлік жолын сақтап, Сансызбайды жекпе-жекке шақырады. Бірақ ол шекті елінің намысын қорлайды, Жібекті зорлап алмақ болады. Жырда әрі кейіпкер өзіндік мінез-құлқы, іс-әрекетімен өмірге сай көрініп отырады деп тұжырымдайды. Жырдағы адамдардың әрекетімен көшпелі тұрмыстың көп әдет-ғұрпы, наным- сенімдері көрініп отырады. Бұлар жыр композициясымен тығыз байланысты болып келеді. Жырда қоштасу, естірту, жоқтау, тілек-бата, арыздасу, көңіл айту сияқты өлең түрлері ұшырасады. Мұның бәрі жыр мазмұны мен композициясын кеңейте түссе, екінші жағынан, лирикалық қуатын артыратынын ұқтырады.

М.Әуезов жырдың көркемдігі мен композициясын да сипаттап өтеді. Жыр тілі көркем. Сан алуан көріктеу, ұқсату, салыстыру, теңеулерге мысал келтіре отырып дәйектейді. Орынды қолданылған әсіреулер де мол ұшырасып отырады. Бұл жағынан батырлық жырлардың үлгісі байқалады. Мұның өзі жыр тілінің жан- жақты терең талдай келіп: «Қазақтың эпостық мұрасының ішінде «Қыз Жібек» жыры асқан көркемділігімен ерекшеленіп, оқшау танылады» – деп жоғары бағалаған.

Ғалым халқымыздың рухани бай қазынасы – фольклорлық мұраларды зерттеумен үнемі айналысқан. Солардың ішінде эпикалық жырлар жайында жазған еңбектері эпостану бойынша жазылған көрнекті зерттеулері екені анық. Тіпті қырғыздың «Манас» эпосы (1952) жайында орнықты ой, бағалы байлам айтқаны белгілі, сонымен, түркі халықтарының фольклорлық мұраларын жақсы білген ғалымның фольклортану ғылымының қалыптасып -дамуына ерекше үлес қосқанын айту парыз.

**Қорқыт ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университеті,
экономика ғылымдарының кандидаты,
профессор Қазбай Құдайбергенов
Қорқыт ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университеті,
«Қорқыттану және өлке тарихы»
ғылыми-зерттеу институты,
гуманитарлық ғылымдар магистрі
Күнімжан Құдайбергенова**

**МҰХТАР ӘУЕЗОВ ПЕН ҚАЛТАЙ
МҰХАМЕДЖАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИ
БАЙЛАНЫСТАР**

Қазақстанның Халық Жазушысы Қалтай (Қалиолла) Мұхамеджанов (1928-2001жж) өз мақсатына жету үшін өзгелердің мүдделеріне қаяу түсірмей, керісінше олардың таланттарына табынып ағалары мен інілерінің ақыл кеңестерін бойтұмарындай бағалап, өзінен кейінгілердің кемел келешектеріне сенім ұялатып, қайраттарын жанып отырған тұлға, титан драматург.

«Халық жауының баласы» ретіндегі басынан өткізген ауыр ғұмырының арқасында балғын балалық шағы әркімге жалтаңдаумен өтті. Қиын уақытта маңдайынан сипайтындардың аздығынан қожаларды пір тұтатын табын ағайындардың ортасын паналап, сонда өсті. «Аға», «Іні» деген қазақтың қасиетті сөздерінің АЛЛА, АНА, НАН, АТА, АҒА сияқты қалай оқысаңыз да мағынасын өзгертпейтін сөздер қатарында тұратындығын Қалағаң терең түсінген [1].

Ал Қ.Мұхамеджановты ұлы Мұхтарды әкесіндей силаған. Ол «Қазақ әдебиеті» газетінің 1961 жылғы 30 маусымдағы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің қазасына байланысты шыққан арнайы санындағы «Соңғы кездесу» атты мақаласында: «Әркімнің де өмір теңізі тартылады. Ал Мұхаң сияқты алыптар теңіздің түбінде бөгіп жатқан бай інжу-маржан, лағұл-жақұты өнерлі қауымға үлгі-нұсқа, әлем адамының рухани қазынасының қайнар көзі болып қала бермек, Хош болыңыз, ардагер аяулы Әке», – деп

аяқтапты. Сол кезде отыз жастан енді асқан Қалекөң толқу үстінде жазықсыз атылып кеткен әкесін де есіне алған шығар, мүмкін ұлы Мұхтардың өзіне жасаған шығармашылық қамқорлығы да ойынан тізбектеліп өтіп жатқан болар.

Дәуіріміздің ұлы суреткерлерінің бірі Әбіш Кекілбайұлының (1939-2015 жж.) Қалағаң жайлы «Ерекше құбылыс, ерен тұлға» атты мақаласында:

«... Алпысыншы жылдардағы әдеби жиындардың бірінде жер айдалып келген ақсақал ақын Қалағаңның әкесі Мұхамеджан пірөдардың абақтыда бір түнеп үлгермей жатып, өзгелерге орын босату үшін сотсыз, тергеусіз атылып кеткенін өз көзімен көргенін жылып тұрып естіртіп:

– Қайдасың, Қалтайжан?! Бұдан хабарың бар ма еді? – деп сұрағанда, әншейінде әзілкеш жазушы состия қарап: «Естіп тұрмын. Білемін, аға» – деп саңқ ете қалып еді.

Қалағаңның саңқ еткізген дауысын 1962 жылы жазып біткен «Менің дертім» драмасы айтқызған болатын. Мұның өзі драматургтің шығармашылық жолындағы күрт бетбұрыстың – жаңа серпінінің басталуы еді» – деп жазыпты [2].

Тағдыр толқындарының барлығымызды шайқайтын екпініне келгенде Қалтай ағаның өмірінде ұлы Мұхтар Әуезовке ұқсас кезеңдер де баршылық. Тағдырдың талай талқысынан өткен Мұхтар – Аға барлығын ақылға жеңгізіп, шыдамын ширатып, талантын тартпалап әлемдік әдебиетте өз орнын алып кетті. Жауқазын гүлдей ашылып келе жатқан жастарға деген қамқорлығында шек болмайтын. Қалағаның сөзімен айтсақ: «Мұхандағы бір ғаламат қасиет талант тегін айнытпай тануында еді. Осы күнгі әдебиеттің ірі тұлғалары Шыңғыс Айтматовты да, Расул Гамзатовты да алғаш «ашқан» Мұхтар Әуезов. Ал өз әдебиетімізге келгенде де сақтығы Құнанбайдай – кірпік қақпай бағып отыратын. Жілігі татыр дүние көрсе ертеңіне жариялай, айта, жаза жүретін. Мен әдебиет пен өнердің сәл ғана табысының өзіне Мұхандай қуанатын, жылы сөзге Мұхандай жомарт адамды көрмей келем» [3].

Қалтай ағаның Мұхтар Әуезовті алғашқы көруі Ташкент шаһарында оқып жүрген кезі, яғни 1949 жылдың 18 мамыр айы. Әлішер Науайдың 500 жылдық мерекесіне құрамында С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағанбетов, Ғ.Орманов,

Ғ.Слановтар енген Қазақ делегациясын М.Әуезов басқарып келеді. 14 жасында Мұханның латын әрпімен 1935 жылы жарық көрген «Тас түлек» атты пьесалар мен әңгімелер жинағынан бастап, кейінгі шығармаларымен де таныс Қалтай-студенттің Мұханмен бұл жолы тікелей сәлемдесуіне жүрегі дауаламапты. Атақтары жер жаратын жазушылардың ішінен жерлесі әрі ағасы Асқар Тоқмағанбетов Хамза театрында өтетін мерекелік шараға билет беріп, соған қатысу мүмкіндігіне ие болыпты. Бірақ өз сөзімен айтсақ: «Ол кездегі өзіме лайық мода-гимнастерка, галифешалбар, солдат бәтеңкемен театр партерінің екінші қатарында үлде мен бүлдеге оранғандардың ортасында (Құдай басыңа салмасын) кірпішешеннің үстінде жалаңаш отырғандай, қашан салтанатты кеш өткенше әбден берекем қашты» – деп жазады. Сол кездегі Өзбекстан Орталық Партия Комитетінің 1-хатшысы, абыройы аспандап тұрған Осман Юсупов әзіл шыны аралас «Кешігіп келген қазақ делегациясының басшысы Мұхтар Омарханұлы Әуезовке сөз беріледі деген кезде, мінбеге шыға келген Мұхан: «Қазақ халқы кешіккен жоқ, осыдан 100 жыл бұрын ұлы Абай Әлішер Науайдың дастарханынан дәм татқанда, сұхбат үстінде:

«Физули, Шәмси, Сайхали,
Науай, Сағди, Фирдоуси,
Хожа-Хафиз бұ хәммәсі,
Мәдәт бер я шағари Фарнат»

- деген Абайдың он үш жасында шығыс алыптарына мінәжат үлгісіндегі жолдарын махамына келтіріп жеткізгенде, театр шаңырағы шыр айналдырғандай шапалақ ұрыпты. Ұлы Мұхтардың осы түпсіз терең білімі мен тапқырлығының куәсі болып жиынға қатысқан Қалтай студент: «Мұхан сөзі маған бәрінен асып түскендей әсер етті. Өз орнына келе бергенде Осман Юсупов ұшып тұрып, әлгі айтқан әзіліне кешірім сұрағандай, әрі Мұханның сөзіне риза болғаны сонша айқара құшақтап алып бетінен қайта-қайта сүйгені әлі көз алдымда..... Сонымен ол сапарда Мұханға қол беріп сәлемдесуге дәті бармай дидарын көріп, сөзін тыңдағанымды мол дәулет, зор қанағат санап қайтқан сол кездегі «Сорпақ байың» мен боламын» – деп жазыпты.

Калекеннің ұлы Мұхтармен екінші рет кездесуіне Мәскеудің А.В.Луначарский атындағы театр-өнер институтының 5-курсында оқып жүргенде 1953 жылдың басында сәті түсіпті. Ол кезде Мұхаң МГУ-дың профессоры болып орналасып, филология факультетіне ұлттар әдебиетінен дәріс оқып жүрген кез екен. Кафедра меңгерушісі Г.И.Гоянның ұсынысымен М.Әуезовтің драматургиясы жайлы диплом жұмысын жазуға рұқсат сұрау үшін «Москва» қонақ үйіне іздеп барады. Бұл уақыт «Социалистік Қазақстан» газетіне «Профессор Мұхтар Әуезов ескі қателіктерінің шырмауында» деген үлкен мақала орталық газеттердің бірсыпырасында бой көрсетіп жатқан кез еді. Қалағаң бұлардан хабардар болса да, Мұхаң драматургиясынан диплом жазғысы келетінін айтқанда: «Шырағым олай болса жас бала екенсін, диплом дегенге кез-келген тақырып жарай береді, қазір мен туралы жазып абырой алу қиын, заман жөнделсе көре жатарсыңдар» – деп шығарып салады. Заманның отты жалыны лаулап тұрғанда студент Қалтай Әуезов шығармашылығы жайлы жұмыс жазғанда не боларын алдын-ала болжаған ұлы Мұхтарға Қалағаң өмір баки ризашылығын білдірумен өтті. Сол уақыттағы аласапыран сөзден сапырылыстар кезінде «халық жауы» ретінде әкесі атылып әлі ақталмаған жас бозбала Қалағаңды Мұхаң бір «ажалдан» алып қалады.

Мәскеуден оқу бітіріп Алматыға келгенде Қалағаң драматургия сынына көбірек берілді. «Айман-Шолпан» спектакліне жазған мақаласына Мұхаңның: «Тілінің орамы, театр танымы, қаламының желі бар жігіт екен» – деген ұлы жазушының жылы сөзі жігерін жанып, талантын тартпалай түсті.

Мұхаң тарапынан әкелік, ұстаздық қамқорлығын Қалағаң 1959 жылы ақпан айында қойылған «Бөлтірік бөрік астында» спектаклі төңірегіндегі айтыс-тартыс, дау-дамайлар кезінде ерекше сезінеді. Орталық Комитеттің сол кездегі идеология жөніндегі хатшысы Н.Жангелдиннің Қазақстан Журналистер Одағының алғашқы съезінде: «Бөлтірік бөрік астында» пьесасының авторы жас жігіт болмаса, қоюшы режиссері мен әртістері кілең жастар болмаса, орыс тілін мазақ етіп, ұлы халықпен достығымызға қаяу салғаны үшін, ұлтшылдық бағыттағы сарыны үшін, біздің бұл қойылымды мүлдем жауып тастауымыз хақ еді. Бірақ бәрі жастар болған соң әзірге кеңшілік жасап отырмыз», [4] – деген сөзінен кейін көптеген газеттер Қалағаңның пьесасы жайлы сын

мақалаларды толассыз жаза бастады. Алдына мұнын шағып барған Қалағаңа Мұхаң: «Ол мақалаларды оқыдым, қай күні спектакің болады, алдын-ала хабарлас, өзім барамын», – деп жылы шырай танытады. Спектакль болатын күні Орталық комитеттің сол кездегі екінші хатшысы Фазыл Кәрібжановты, қала басшысы Ахмет Әділовты ертіп келеді. Барлығы да авторға деген шынайы құрмет, ризашылық сезіммен тарасады. Қалағаң: – «Екі-үш күннен кейін осы спектакльге арналған көрермендер конференциясының қортындысы жарияланған «Лениншіл жас» газетінің арнаулы беті Мұхаңның «Бұл күлкіге дән ризамыз» деген мақаласымен ашылды. Дуалы ауыздан шыққан ұлы ұстаздың киелі батасы әлі күнге дейін менің өнер жолымдағы құбылнама болып келеді», – деп жазыпты Қалтай аға.

Мұхаң сол мақаласында: «Сапардың сорақы сұмырай мінез-қылығына арналған күлкі көрушіні жалғаса алысып соны жоюға мезгейтін күрескер күлкі. Марфуға, Арыстан тәрізді жеңілтек, сұйық, көңілсіздер сыпатына арналған күлкі – көңіл ашар зілсіз күлкі. Айналамызда әлі де жиі ұшырайтын Жұпардай өсекші әйелдерге арналған күлкі – мысқыл, мазақ күлкі. Осылайша бір шығарма көлемінде бірнеше сорақы, келеңсіз, тұрпайы мінездерге арнаған күлкі бәрі де қонымды орынды, әсіресе нанымды естіледі. Бұл комедия сол қасиеттері бойынша елеулі шығарма боп қалыптасқан. Айтар сөз аз емес болғанда, орын тарлығынан, әзірше тек алғашқы, сүйсінген көңілді ғана білдіреміз. Жас жазушы Қалтай «Бұл жанрда алда да өнімді өріс табады», – деп нық сенгіміз келеді» – деп драманы құптап, ағалық кеңесін де береді.

Осы мақаладан кейін Қалағаңның басына көреалмаушылықтан үйірілген бұлт сейіле бастайды. Ол заңды да. Себебі, «Абай жолы» романы-эпопеясына Луи Арагоннан «XX ғасырдың ең ұлы шығармаларының бірі» деп баға алған Лениндік сыйлықтың лауреаты, жиырмадан астам шетелдерде болып, адамзат қоғамының дамуы, рухани ынтымақтастығы үшін шексіз үлес қосқан әлем таныған Әуезовпен жергілікті билік те санасуға мәжбүр болған сыңайлы.

Қалтай аға бір қолжазбасында: – Мұхтар Әуезовті әдебиет алаңына алғаш алып келген драматургия екен. «Ұлы жазушының мол мұрасында драмалық шығармаларының салмағы басым жатыр» – деп жазыпты. Бұл ретте Қалағаң 1918ж. жазылған төрт перделі «Бәйбіше, тоқал» қайғылы драмасына, кейінірек

жазылған төрт перделі жеті суретті «Абай» трагедиясына (...) мезгеп отыр [5]. Бұған М. Әуезовтің соғыс жылдарында У.Шекспирдің «Асауға-Тұсау» спектаклін тәржімалап, Мәскеу режиссерлері О.Пышкова мен Б.Бибиқовтың қазақ сахнасына қойылып, одан ұдайы түспей келе жатқанын қосыңыз [6]. Демек, Қалтай ағаның кемел келешегіне ұлы М.Әуезовтің бағыт-бағдар беруі де кездейсоқтық емес.

Қ.Мұхамеджанов М.Әуезовтің «Өскен өркен» романының кейбір тарауларының сарынымен «Шыңдағы шынар» деген атпен киносценарий жазды, соның кезінде кино да түсірілді. Ол фильм кезінде көрермендерден де жоғары бағасын алды [7].

Халық ауыз әдебиетінің жауһар жырларының бірі «Айман-Шолпан» лиро-эпостық жыры негізінде М.Әуезов комедия жазса, ал Қ.Мұхамеджанов осы тақырыпта әдеби сценарий жазған [8].

Ия, өткен Кеңестік кезеңнің эттегенайларын жоғарыда ұлы Мұхтар атап кеткен «күрескер», «мысқыл», «мазақ» күлкілерімен көпшілікке жеткізген Қ.Мұхамеджанов қазақ драматургиясын әлемдік деңгейге көтерді. Сөзіміздің басында ескертіп кеткеніміздей белгісіз ажал екі ұлын да алып кетті. Өмірлеріндегі ұқсастық аяғына дейін болсын дегендей, Алла екеуінің де соңғы демін Мәскеуде тәмамдатты. М.Әуезовтің қазасынан кейін (1961) қырық жыл өткенде Қалтай аға да ұлы ұстазының артынан мәңгі сапарға кете барды.

Әлемдік әдебиетте ойып алған орны бар ұлы жазушы М.Әуезов пен қазақтың Қалтайы атанған Қалтай Мұхамеджановпен шығармашылық байланыстарын толық ғылыми түрде зерттеу келешектің үлесінде болмақ.

Авторлар М.О.Әуезовтің 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға өмірлерінде ұқсастықпен баз кешкен қос алыптың ұлылық ұлағаттарын ғана сөз етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тольғырақ қараңыз. Қайсар тұлға еді Қалаған. Қ.Құдайбергенов, Қ.Құдайбергенова. //Егемен Қазақстан. 15 маусым, 2016.
2. С.Жұмабек. Қалтай Мұхамеджан. Титан драматург. Алматы. «Өнер» баспасы, 2007ж. 161б.
3. Қалтай Мұхамеджанов, Таңдамалы..., Алматы, «Жазушы» баспасы. 1989. 460 б.

4. Қайсар тұлға еді Қалаған. Қ. Құдайбергенов, Қ. Құдайбергенова. Егемен Қазақстан. – 15 маусым, 2016.
5. М. Әуезов. Қараш-қараш әңгімелер, пьесалар жинағы. Алматы, 1960. 77-119 беттер.
6. Бұл да сонда. 403-473 беттер.
7. Қ.Мұхамеджанов. Таңдамалы шығармалар. 1 т. Алматы. 1998. 187-232 бб.
8. Қалтай Мұхамеджанов, Таңдамалы..., Алматы, «Жазушы» баспасы. 1989. 362-413бб.

**“Саякбай манасчы” Эл аралық фондунун
илимий бөлүмүнүн жетекчиси,
филология илимдеринин доктору,
Жылдыз Калмашевна Орозобекова**

**М.О. АУЭЗОВ ЖАНА «МАНАС» ЭПОСУ
(ЭПОСТОН ЭПОС ЖАРАТУУ)**

«Манас» эпосубузда нелер бар да нелер жок, анын керемет дүйнөсүнө кирсең чыккыс түпсүз тереңдикке сүнгүйсүң да улам арышыңды узартып жүрүп олтурасың, кыйырына жетиш мүмкүн эмес.

Ал эми аны жараткан манасчылар биринен бири өтүп окуяларды кызыктуу, ары маңыздуу айтып жүрүп олтуруп, кылымдар аралыгында «Манас» феномени угармандын жан дүйнөсүн ээлеген руханий күчкө ээ болуп келген. Ошентип, манасчы улам мезгил арымдаган сайын эпостун поэтикасын курган көркөмсөздүн кудуретин кондициясына жеткиргенде, анын классикалык үлгүсү түптүү көк мелжиген чокуга айланган. Ал бийиктикти эми кимдер багындыра алат ал башка сөз, андай болушу мүмкүнбү, бул чоң суроо. Бир чындык, сөз маданиятынын туу чокусуна жеткирген адамдар кайра келбейт, алардын ордуна башкалар келип, мурдагысынан жогорку баскычтагы бийиктикти багындыра албайт шекилдүү, ошонусу менен улуу манасчылар кайталангыс жана түбөлүктүүдүр.

Убагында казак менен кыргызга тел окумуштуу М. О. Ауэзов “Манас” эпосунун негизги проблемаларынын бири болгон эпостун поэтикалык структурасын тереңден изилдеген,

манасчылардын муундарын жана алардын чыгармачылык өнөрүн талдап илимий объектиге алып дүйнөлүк окумуштууларга таанытып дүйнөлүк аренага алып чыккан чыгаан окумуштуу болгон. Бекеринен Чынгыз Айтматов: "Мухтар Оморханович Ауэзов казак элинин рухий дүйнөсүн, философиясын терең туюндура билген улуу акылман болгон" - деп айтпаса керек. Биз айтаар элек кыргыздын "Манасын" аны жараткан манасчысын, кыргыз элинин жан дүйнөсүн жана табиятын М.О. Ауэзовдой болуп түшүнгөн изилдеген, эпостаануунун татаал проблемаларын көрөгөчтүк менен ошол кезде эле айтып койгон сейрек талант экенине шек жок.. Андыктан улуу окумуштуунун алдында биз таазим кылабыз.

Бүгүнкү баяндамабызда ушул улуу окумуштуунун "Манас" эпосунун сюжеттик композициясында өз алдынча бүткөн, эпостун жалпы канондук сюжетине жиги жок сиңип, бирин-бири толуктап турган эпостук даражага жетип турган сюжеттер тууралуу айткан оюнан чыгып, окумуштуу ошо кезде көрө билген маселеге кайрылалы дедик. Сөзүбүз куру болбосун үчүн автордун пикирине назар салсак: "Правда, среди множества эпизодов есть отдельные отрывки, имеющие тенденцию выделиться в особую поэму, таковы песня о Кошое до его встречи с Манасом и песня о циклопе.

Что касается других тем, то, говоря о единстве признаков, объединяющих их в большой былинный сюжет, нужно, однако, сделать существенную оговорку, что это единство тоже условно. Объединяющая тема только одна-тема о Манасе, поскольку она пронизывает каждый эпизод и всю поэму в целом. Определяя этот момент как признак, способствующий номенклатурному обозначению большой темы, одновременно отметим, что в пределах ее имеется масса самостоятельных малых тем." [1.130]

Автор эпостун өзөгүндөгү өзүнчө эпизоддор темалар туурасында айтып жатат. Бул сыяктуу мазмуну терең окуяларды бардык эле манасчылар жалгаштырып айтып бере алган эмес, алардын да мыктылары болгон, калгандары устаттардан алган тажрыйбасы менен улантып, эсине сактап айтып калышкан. Мезгил арымдаган сайын ар замандын манасчысы болду, "Манасы" болду. Эпостун жазма варианттары жаралды, китептик формалары өмүрүн улады. Ошол көрүнүштөрдүн бири,

окурмандар чөйрөсүндө да окумуштуулардын арасында дагы кызыгуу жараткан эпостон эпос жаратуу ыкмасы болуп олтурат.

Арийне манасчылардын улуу муундарынын чыгармачылыгына сереп алганда, оозеки поэзиядагы бийиктикти алган эпик манасчыларыбыздын жаратмандыгын карап көрсөнүз, «Манас» эпосунун өзөктүү окуяларынын көбү өз алдынча эпикалык чыгарма болуп калыптангандагы да байкалып турат. Маселен «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат», «Эр Төштүк», «Алмамбеттин жомогу», «Каныкейдин жомогу» ж.б. булар эпикалык чыгарманын сюжетинен бөлүнүп айтылса дагы көркөмдүк, маанилик деңгээлин жоготпой турган кудурети бар. Бирок, бул бөлүктөрдү дайым эле эпостук деңгээлге жеткире айта билүү, жалпы сюжеттик канонго ийкем жуурулуштуруу табияты айрым гана мыкты манасчыларга таандык экендигин белгилеп коюшубуз абзел.

Башка маселе, улуу манасчылар жараткан уникалдуу чыгарманын терең мазмунунан азыктанган манасчылар, акындар, дастанчылар таасирленип ар кимиси чыгармачылык дараметине, так айтканда талант-шыгына жараша негизи теманын тегерегинде чыгармаларын жарата берери анык. Бул таасир эпостон эпос жаратуунун түз жолуна алып келет дагы, эпостун жаңы секичсиндеги жаңы формасы жашай баштайт.

Сыртынан сереп салганда «Манас» өзүнөн кийин көптөгөн кенже көлөмдөгү эпикалык чыгармалардын элдик оозеки чыгармачылыктын жанрдык түрлөрүнүн маңызына, ал тургай музыкалык жанрларга, профессионал адабиятыбыздын жанрларына да өз таасирин тийгизип келгени белгилүү. Мындай көрүнүш кылымдар аралыгында ооздон-оозго өтүп оозеки жаралып урпактан урпакка оозеки берилип доор сүргөн руханий үлгүлөрүбүздүн кайталап айтканда жаңы секичедеги жаңы формадагы чыгармалардын жаралуусуна тийгизген таасиринин күчтүүлүгүнүн айкын мисалы. Жогорудагыдай көз караштан чыксак, ошондой чыгармалардын бири «Жарманас».

Колубуздагы «Жарманас» эпосун сыясы кургай элек кезинде алып окудук. Белгилүү төкмө акын, манасчы С. Касмамбетовдун бул эмгеги соңку мезгилдеги «Манас» эпосунун темасында жаралган чыгармасы.

С. Касмамбетовдун айтканына караганда мурда «Семетей» бөлүгүнөн «Кырк чоронун өлүмү» үзүндүсү жазылып тапшырылган. Жалпыга белгилүү болгондой учурда автордун «Манас баяны» (1998), «Эр Кошой» (2011), «Билерик»(2011), эмгектери жарык көргөн.

«Жарманас» тууралуу атайын мурда кийин илимий чөйрөдө өзүнчө эпос же поэма иретинде али сөз боло элек. Бирок, Жарманас деген ысымдын эпостун С.Орозбаковдун, С. Каралаевдин варианттары боюнча жолугаары белгилүү. Так айтканда Жарманас эпизоддук кейипкер. С. Каралаевдин вариантында Эсенкандын кербен кейипинде келген аяр тыңчылары келип, Самаркандан бир алп баланы кармап алып, сынап:

Алптыгына карасаң,
Ааламды билер эр экен.
Ушул турган шум бала,
Оң далысы кең экен,
Ойротту бузар шер экен,
Каканчылуу Бээжинди,
Кырып кетер уул экен,
Карап турган жолборстой,

Буга кагышкан аман болбостой (С.К. 1 том, 41-42-44- бет) ушул бала Манас деп Бээжинге алып барып, кырк кез түпсүз орго салыпдушманымды жедим деп, кырк күн той берип жатып калат. Ошондой себептер менен зынданга түшкөн Айкожонун баласы Билерик. Экөөнү тең Кошой баатыр атайын кол курап барып, зындандан куткарат. Кийин Манас Карлыгач деген карындашын Жарманаска күйөөгө бергени айтылат, ал эми С. Орозбаковдун вариантында да Карлыгачтын күйөөсүнүн аты Жарманас.

Эпостун классикалык варианттарына кайрылып, сюжетен маалымдап жатканыбыз жөн жерден эмес. Манасчы ошол урунттуу окуяларды негиз кылып алып, өз алдынча импровизациялап тизмектеп жазып олтуруп «Жарманас», «Билерик» деп эпостук деңгээлге көтөрүү аракетин кылган. Эмесе сөз «Жарманас» эпосунун сюжеттик уңгусунда улансын.

Адатта «Манас» эпосунун негизги варианттарынын башында «Жомок башы» деп аталган кичине көлөмдө киришүүсү болот. Анда традиция боюнча Манастын генеалогиялык теги тууралуу маалыматтар берилет. Көбүнүкү аз-аз айырмасы болбосо окшош,

Манас – Ногойдун тукуму, Карагандын урпагы деп айтылаары бышык. Бул эпостогу калыптанган форма.

Автор, ушул салтты улап Орозду кандын ата-тегинен баштап Угузкандын тушунда, даана кызык ушунда деп келип, «Манастагы» генеалогия туурасында салттуу ыр саптарды интерпретациялайт. Ал саптар башка негизги варианттарда: Түп атасы бары кан, түбүнөн түптүү жаралган; Алты атасы баары кан, алп тукумдан жаралган; Кан атасы Караган, Карагандан тарагандеп кеткен ыр саптары менен вариацияланат. Дагы кошумчалай кетсек Ороздуга чейинки бабалар таржымалы тууралуу айтылуу залкар манасчы Балык Кумар уулунун айтуусунда «Манас» эки бөлүктөн туруп, биринчи бөлүгү «Оторкан» деп аталып, анда Манастын бабаларынын тагдыры баяндалган деген маалымат бар.

Мында болсо Ороздуга чейинки аталарынын турмушу, тагдыры кыскача баяндалат. Угузкандын урпактары баары кан өткөн экен, ошолордун ичинен Карбалас деген чыгыптыр. Өзү өңдүү-түстүү, келишкен баатыр болуптур, бирок элге калыс сурак жүргүзбөптүр. Ыраңы бузук өңү серт адамдардын баарынын башын алдырып салчу экен. Күндөрдүн биринде өзүнүн жалгыз баласы чечек илдетине кабылып, оорунун айынан өңү чаар болуп бузуп калат. Кан сөзү эки болбойт деп кайгы жеп, кусурум башка тийди деп, жалгыз баласын өлүмгө буюрууга аргасыз болот.

Ошондо увазири акылдуу киши экен баягы кандын баласына дагы кошуп, башын ала турган серттерди чогултупалыскы улуу тоонун аскаларынын арасына алып барып таштап, кандын баласын аларга башчы кылып коюп, ажалдан алып калат, эми күн көргүлө деп таштап кетет.

Кандын баласына эми сенин атың мындан ары Кыркүз болсун деп атын өзгөртөт. Бала чоңоюп үйлөнөт, алганынан Бөйөн деген уулдуу болот. Бөйөндөн, Чаян, Чаяндан Каракан. Каракан көп балалуу болуптур, анын бири Орозду. Кезинде Орозду ченебеген баатыр акылман чыгып, анын беш аялынан он уул туулат. Улуу аялдан Катаган менен Каткалаң, экинчи аялдан Акбалта менен Жамгырчы, үчүнчүсүнөн Касиет менен Калка, төртүнчүсүнөн Кызылтай менен Текечи ж.б. деп келип «Манас» эпосундагы салттуу окуя болгон кыргыздардын туш тарапка кубаланышы тууралуу эпизоду орун алат дагы ага кошумча жомоктук баян менен сюжет уланат.

Текстин сюжетине кайрылсак, төмөндөгүдөй: Балдары жаш, каруу күчкө толо элек кезде кытайлар катуу талкалап кыргын салып, Орозду өлүпанын балдарын кытай-калмактар чар тарапка кубалап салышат. Өз ичинен бир туугандар дагы ырксыз болуптур. Калка менен Касиети кытайларга жагалданып, кыргыздын урууларын сатып жиберип, кытайлардын Кысай, Албан аттуу башчыларынын колтугуна кирип кетет экен. Калканын баласы Карадөң эс тартып калган кези экен, аталарынын бул кылган кылыгын жек көрүп, улам чоңойгон сайын кантип качуунун жолун ойлонуп жүрөт. Энеси казак кызы экен, таякелериме качсамбы деп жүргөндө, баласына орой мамиле кылып, кагып силккен атасына каяша берип:«силер, саткындарсыңар»!- дейт. Касиет менен Калка бул сөзгө уугуп желдеттерине айтып катуу сабатып, баласын айылдын четине сүйрөтүп салышат. Бала канча жатканын билбейт, аркасынан издеген адам жок. Бир убакта эсине келип көзүн ачса маңдайында бир качыр турат. Ал качыр калмак баатыры Алмандын качыры экен. Адамча тил бүтүп:

Теңирден мага тил берди,

Карадөңгө баргын деп,

Кызматын кылсын эл үчүн,

Кейибесин дейт урганга деп алдына тизе бүтөт. Качырдын үстүндө артылган жоо жарак, баатыр кийимдери, күлазыгы, кытайдын кырма дарысы таңылуу экен. Бала туруп, дарысын ичип, күч кубатка келип, жоо жарагын асынып алып, айылга Орозду деп ураан чакырып кирип барат, ай-буйга келтирбей Аталарын жай кылат, ага кошуп, атасы коноктоп жаткан кытай башчыларын жок кылат. Ошо кезде Албан менен Кысайга конокко Жолой келаткан болот. Карадөңгө бир Тушаң деген абышка жолугуп, Жолой колу менен келатат, көптөпсени өлтүрүп коёру бышык качып кутулгун деп баланы качырат.

Ушул жөө жомок арбып олтуруп Карадөңдүн Күн нуру кызыл кишиге жолукканы, кызыл кумдагы жыландадын чабуулу, бүркүт тууралуу окуя, Карадөң жыландардын башчысынын тилин сууруп алып белине байланып чөлдөн аман чыкканы, андан аман калып токойго жеткенде, жарадар жаны бир аз жатып эс алайын деп уктай кетет, ошол жерден катуу ооруга чалдыгып, кыймылсыз жатканда, качырын отко койгон жерден токойдогу жандыктар жеп кетет. Бала өлүм алдында жатканда баягы аяр Күн нуру кызыл киши, колдоочулук кылып баланы жандап,

ажалына аралжы болуп аман алып калып, сени күн нуру сактап калды деп, андан аркы окуянын чеиеленишин улам жол көргөзүп айтып турганы менен өнүгөт:

Күн жараткан баатырлар,
Акылы өткүр ааламга,
Асыл бала туулганда,
Сен издеген Жакыптан туулат,

Манас баатыр кыргызга Күн нурунан жаралат,- деп Жакып менен Акбалтанын жайын айтып берет. Ошондон баштап бала туугандарымды таап кошулсам деп эңсеп калат.

Бир канча жомоктук мифтик боёктогу окуялар бир –бирине жалгашып жүрүп олтуруп, тоо-таш, белдердин, көлдүн аталып калышы өңдүү окуялар менен уланат. Мисалы, Камбала деген белдин, Өлүк көлдүн аталып калышы буга күбө. Чыгармада легенда, айтым, жомок өңдүү жанрдык түрлөр ыктуу пайдаланылган.

Мындай эпикалык салттуу көрүнүштөр автор тарабынан иштелип чыккан сценарийдин негизинде бир бүтүн өзөктүү дайрага кошулган.

«Жарманаста» мифтик образда чагылган персонаждар Манастагы аярлар, жомоктордогу бир карыш чал, сыйкырчы колдоочу Айнур эненин образы, умай эне, түрк элдериндеги дарак эне сыяктуу образдарга үндөш. Мындан сырткары «Билерик», «Эр Кошой» өңдүү автордун мурунку чыгармалары кайсы бир деңгээлде бир-бири менен байланыштуу. Үч чыгарма тең «Манастын» темасында жаралып, өзөктүк окуясынын иштелип чыгышы боюнча «Манас» эпосунун «Көкөтөйдүн ашы» окуясына келип кошулат.

Мында кыргыздардын тукумдарынын тибеттин, индостандын, монголиянын айрым аймагын, Енесейдин өйүз-бүйүзүн жердеп турганы, Манастын Самарканга көчүп келиши тууралуу өңдүү окуялар кирген. Бул «Манастын» сюжетинде мурда орун алган окуялардан. Автордун кылдат аракетин бул окуяларды өз алдынча импровизациялап, кошумча жомоктук боёкторду кошуп көркөм түс жарата алганында.

«Билерикте» «Кошойдун Жарманасты бошоткону», «Айкочонун дубасы», «Кошойдун колунун Манаска жардамга келиши» деген бөлүмдөрдө Жарманас тууралуу кенен айтылат, кайсы

бир деңгээлде колубуздагы «Жарманаста» кайталоо да жок эмес, дегенибиз тексттеги ыр саптары окшош.

Айырмасы Жарманастын туулганга чейинки жана андан кийинки өмүр таржымалы толукталган кеңейген формада чагылган. Мындай дегенибиз баштапкы бөлүмдөргө кошумча окуялар жалгашкан.

Композициялык түзүлүшү жагынан алганда, жай турмуштан уланган жомоктук баян, нур тукумунан тараган кыргыз уруулары тууралуу түшүнүктү камтыйт. Ушул нукта окуя уланып келип, мотивировка болочок баатырдын туулушу, бала чагы, тагдыры өңдүү окуялар мифтик эпизоддор менен кеңеет. Мисалы, Камбаланын эрдиги, карышкырдын бала төрөлгөндө киндигин кескени аны багып турганы, Айкожо менен Ак эшендин бири исламга, бири буддага кирип калганы, Жарманастын Алмамбеттей болуп, ажыдаардын окуусунан окуганы, анан ал жактан качканы, аны атасы алдап келип Нескаранын колуна салып бергени, Кошойдун Жарманасты бошотконубулардын барысы окуянын чийеленип, татаалдашып өнүгүүсүн камсыз кылат. Окуя кульминациясына жетип Жарманасты Кошой бошотуп Кашкаргакан кылганы, кийинки окуяларга куюлушуп барып акыры Манастын оң колдой болгон баатырларына айланып чечилет.

Поэтикалык тили жагынан алсак, С. Касмамбетовдун төкмө акындык өнөрү сезилип турат, ыргактуу кеткен ыр саптары жоргологон поэтикалык жатык тили белгилүү бир окуяларды сүрөттөөдө, же каармандын бейенесин ачып берүүдө көрүнөт.

Чыгармадагы жалпы образдар системасына келгенде каармандардын дээрлик бардыгы десек дагы болор кандайдыр сыйкыр касиеттерге ээ. Ар бири бир амалды билет, биринен бири өтөт, мисалы аярлар, сыйкырчылар, окуялардын кыймылында басымдуулук кылып, негизги функцияны аткаруудагы жанжаныбарлардын мифтик, тотемдик образдар кеңири жайылгандыгын көргөзөт. Мисалы, пери кыздары, аяр, сыйкырчы, көзү ачыктар, же карышкырлар, желмаян ак инген, ак тайлак, жылаандар, ажыдаарлар багылган токой ж.б. Жалпы сюжетинде төрөлүү, өлүп кайра тирилүү, дос күтүү, үйлөнүү, согуштук, диний мотивдер орун алат.

Бир жагынан алганда бул «Жарманастагы» архаикалык рудименттерди көргөзгөн катмардуулукту айкындаса, экинчи жагынан баяндалган эпизоддор «Манастагы» салттуу

окуялардын вариациялык интерпретациясы иретинде да кабылданып кетет.

Кээде Карадөң менен Камбаланын үйлөнүп калышындагы мотивация, Камбаланын тарагедиялуу тагдырындагы драматизациялык сценка, Жарманастын улам бир азап-тозокко жолугушу аны жеңе билүү өңдүү көрүнүштөр, адамдагы гуманизм маанайын алдыңкы плана чыгарат.

Маселе ошол окуяларды автор кылдаттык менен пайдаланып өзүнчө боёк кошууга кылган аракетинде жатат. Манасчылыкта бир окуяны, көрүнүштү байыр алып туруп өз алдынча импровизациялоо салты орун алат. Биздин оюбузча С Касмамбетов ушул салтты колдонгон.

Ошентип жүрүп олтуруп акырында «Көкөтөйдүн ашы» эпизодуна жана Манас «Чоң казатка» аттанганда Кашкардын каны болгон Жарманас, Билерик менен үзөңгүлөш жолдош болуп кытай калмактарга жасаган жортуулунда кошумча чоң куралдуу күч катары Манастын армиясына келип кошулуп кетишет.

Жалпылап айтканда бул чыгарма ыргагы, түзүлүшү жагынан «Манастын» стильдик негизинде жаралып, башында сөз кылган элек, бир урунттуу окуяны негиз кылып алып аны тизмектеп жүрүп олтуруп, окуяларды логикалык ырааттуулук менен жалгаштырып, кеңейтип идеялык, көркөмдүк мазмунун жараткандыгы менен чакан эпостун деңгээлине көтөрүү аракетин көрөбүз.

Бул демек, адамзаттык цивилизациянын азыркы чегинде жашап жатканыбызда оозеки айтуучулуктагы көркөм сөз кудуретинин маданий күчү, таасири али даболсо сакталып, эпикалык жанрдын кийинки жаңы формасында жашап жатканын жана мындан ары да жашай береринин айкын белгиси.

Адабияттар:

1. Мухтар Ауэзов жана Кыргызстан/түзгөн М. Тентимишев-Б: Турар, 130. – 598.
2. С. Касмамбетов “Жарманас”-Б: Кут Бер, 334.
3. Рахматуллин К. А. Творчество манасчы Китепте: «Манас» героический эпос киргизского народа. - Фрунзе: Илим, 1968. - 232 с.
4. «Манас»-героический эпос киргизского народа. Китепте: Введение манасоведение. –Ф.: Наука. 1968.
5. Гацак В. М. Эпический певец и его текст (текстологическое изучения эпоса). М.: Наука, 1971. 21, 36-б.

6. Астахова, А. М. Былины итоги и проблемы изучения. -М.: Наука, 1962. 38-б; – 284б.
7. Астахова, А. М. Импровизация в русском фольклоре.–М.: Наука, 1973. 34-36, 63, 31, 38-б.
8. Ауэзов М.О. О времени возникновения эпоса «Манас». Китепте: Феномен эпоса «Манас». -Б.: Мұрас, 1995. -151б.
9. Ауэзов, М. О. Мысли разных лет. – Алма-Ата.: Казгосизд. Худ.лит, 1961. 94-б.

**Алматы университеті,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент Н.М. Рахманова**

ЭПОПЕЯДАҒЫ САПАЛЫ БУЫН ҮНІ

Эпопеядағы образдар галереясының үлкен бөлігін құрайтын – жастар бейнесі. Олар да сан тағдырлы. Әуезов жастар тобының әртүрлі типін қиюластырған. Автор жастар бейнесін сомдауда, олардың іс-әрекет, ой- ниеттерін бағдарлауда өмір деректерін де ұтымды пайдаланған.

Тарихи негізі бар Әбіш, Мағауия, Әзімбай бейнелерін бедерлеуде де, шығармашылық қажеттілікке қатысты жаңа тұрпат алған Дәрмен, Шұбар бейнелерінің табиғатын ашуда да автор көркемдікке қойылатын талап деңгейін қатаң ұстанған.

Абайдың ұлылық дәстүрін жалғастырушы, адамдық, азаматтық сана сезімдегі Дәрмен, Әбіш, Мағауия образдары Әуезов суреттеуінде мирас ұстаушылық, аңсар сабақтастырушылық деңгейде көмкерілген. Келешек мүддесін көкसेген Абай концепциясы мен жастар қарекетінің толық тоғысуын жазушының беріле бедерлеуі парыз бен жауапкершілік жүгін адал көтерген ұрпақ қасиеттерімен оқырман санасын сәулелендіріп, нәрлендіруді көкसेген тілекпен ұштасқан. Абай айналасы үнемі өнерлі, білімге құштар өрендерге толы екені эпопеяның әр тұсында еске салынып отырылады. Абай мен Әйгерімнің “осы жолғы қонақтары да өзгеше. Ол – өңшең қыз, сылқым келіншек пен сәнді сұлу бозбала... Жайлаудағы ең әнші, өнерлі жастарды жиып әкеп, соларға бар бейілін беріп отыр”.

Ол жастардың бейілі сан қилы, әр мүделлі екенін Ж.Дәдебаев: “Туыстарының және достарының ішіндегі өнерлілерінің барлығы да Абай төңірегіне жиналған. Бірақ Абай маңын төңіректегенде

олардың әрқайсысының өздерінше қуған есебі, ұстаған жолы бар”- деп тұжырым жасайды [1,87].

Эпопеяда Абай өнерін жалғастырушы, бірден-бір шәкірті ретінде Дәрмен бейнесі сомдалған. Дәрмен болмысын зерделеуде автор үнемі Абай образының толымды шығуын қаперге алып отырған. Қодардың інісі Көгадайдың жетім баласы Дәрмен эпопеяда алғаш Құнанбайдан Меккеге аттанарда құн сұрай келген Дәркембай қасында көрінеді.

Еңлік-Кебек зиратының басында Дәрмен оқыс бір ой айтады: “- Абай аға, рұхсат етіңізші, жүз жыл бойында талай жолаушы мен өткінші Еңлікке өзі білген құранын оқып, бата қылды ғой. Олары тие берсін! Мен бүгін сол Еңліктер жүрегіне арналған өзгеше бір құран оқиын. Соған рұхсат па екен?” Дәрмен әні: “Өлгендердің әруағына арналған, дертті жүрек жоқтауы сияқты. Жүзінің сұр толқыны, көп әнші-ақын, бұл топтың бәріне мәлім бір әнді бастаса да, қазіргі айтуында соны осы сәтке аса бір орайлы саздай созады. Айтып тұрғаны Абай әні – “Көзімнің қарасы”.

Абай Дәрменнің суырыпсалмалығына риза кейіп танытып “- Бәсе! Шіркін, ақын болсаң осындай бол!”- деп Еңлік-Кебек оқиғасын жазуға батасын бергендей болады. Өзі ішінде осы Дәрмен деген інісін “Абайға шәкірт етіп, жолдас етем” деп әкеп қосқан қарт Дәркембайға қазір Абай алғыс айтып келеді”.

Айдаудан келген Базаралыны қонақ еткен Абай аулында Мұқа, Әлмағамбет, Дәрмендер қонаққа әнмен пейіл танытып, жадыратады.

Базаралы: “Көңіл жарасын қуғандай! Май сылаудай дәрім ғой мынау!... Дәрменім ғой!”- деп Дәрмен әнін ынтыға тындайды. Осы отырыста Еңлік-Кебек жайын жырлаған Дәрмен өнері де ортаға түседі.

Абайдың: “Бітірмесең де бастағаның мақұл екен. Аздап айтып көресің бе?”- деген өтінішінен кейін: “Дәрмен іркілген жоқ. Сұлу жүзді, қиылған қара мұртты, ақсұр жігіт домбыраны шешен сарнатып отырып-отырып барып, жортып бастап кетті. Үлкен қара көздері сәл қанталай түсіп, шабыт отын маздатты. Ширақ, сергек қайратына ызалы жүрек оты араласқан, әділет жоқшысы туғандай. Жас, асқақ ақын жаңа сазға бой ұрған. Бұл кәрі заманға жаңа буынның сынын айтатын, кекшіл қыран нәсіліндей. Бір жағы Абай ұясынан, тағы бір тегі әділ қазы-халықтан шыққан. Бар жылаулардың жаңа жоқшысы”.

Абай да, Базаралы да Дәрмен дастанына ризашылық бейіл танытады. Абай: “Жұрт көмейінде жұмырланып түйілген тас түйінді айт. Әкіміне өкімін айт жұртыңның... Ендігі сапалы буын үні деген осы... Ақын артқа қарап табынбай, алға қарап қыбла тапсын” деген тілек қосады.

Көкбай дастанындағы “Қияс жолды өлеңге” Дәрмен дастанын үлгі етеді. Абай өзі жазбаған зарды Дәрмен жазарына сенімді-дей...

Базаралы Дәркембаймен кездескенде Абайдың Дәрмен тәрбиесіндегі орнын, жас ақынның да талапты әрекетін сөз етеді. “- Басында домбырамен былғақтаған, ойсыз, талапсыз сауықмасы ма деп ем! Енді бақсам, келген сайын Абай сөзін айтып келеді. Өзі де Абай ізінде, жолында сияқты. Сонысына ішім жылиды”- деді.

Базаралы жақында Абайдың Дәрменге айтқан өсиетін еске алып:

- Дәке, ініңе Абай үлкен сөз айтты-ау! Өзге іні-балаға айтпаған сөзін, артпаған үмітін Дәрменге арнап, соған артып отырды, бір сөздің кезегінде ... Сонысы маған қатты жақты!.. Абай, тегі, Құнанбайдың Абайы емес, халықтың Абайы бопты ғой, мүлде! “Халық болғанда, жылаулар халықтың қасынан табылсам” дейтін бопты. Сонысына Дәрменді қанат-құйрық еткендей”.

Қарапайым еңбек адамының қайғы-қасіретін, мұң-зарын, әділдік пен әділетсіздіктің, билік пен күш атаулының аса салмағын жырлауда Дәрмен бүкпесіз шындықты нысана етеді. Иса қазасына қатысты “Арғыны, бергіні, ертегіні жер қылған не? Абайдан ақыл алып, сол Исаны бір жоқтауым жол екен-ау”- деп ой түйеді.

Дәрменнің Исаға арналған дастанының тыңдармандарға әсері, Абай бағасы эпопеяда былай суреттеледі: “Жиын жым-жырт. Исаның анық қазір ғана дүниеден кешкен өлімінің үстінде отырғандай, қаралы...Барлық жүрек қапада. Абай да екі көзі жасқа толып, басын төмен салыпты. Демі дірілдеп ауыр-ауыр күрсіне береді. Барлық өне бойы, кең кеудесі түгел сілкініп тітіркенгендей. Ұзақ уақыт осылай отырып барып ойын тежеп, ойын жия бере қысқа ғана тіл қатты :

- Некрасов, мынау Некрасов үні ғой. Орыс халқының шын зары мен арманда жанын танытқан Некрасов көкейімнен кетпей отыр. Бұны мен тапқан жоқ ем ... Өзім таппасам, жетпесем соған жетуші, табушы болса деуші ем... Жолың болсын, бауырым Дәрмен! – деді.

Абайдың Дәрмен дастанын Некрасов үніне балауында орыс ақынының шығармашылығындағы халықтың мұң-зарын баяндап қана қоймай, күрес жолына үндеуіндегі ұқсастықты сезінуі бар.

Абай өзі жазбаған күрес үнін Дәрменнен үміт еткендей болады. “...біреу – осы Дәрмен болар ма? Осы ғой! Артымнан мен жетпегенге жетіп, мен көксегендей ортаны көксеп ұшармысың алысқа!”.

Жазушы Абай дәстүрінң жалғасы барын, оның мұрагері халық өкілі екенін жеткізіп, концептуальды шешімге барған.

Абай Дәрмен-Мәкен оқиғасында да арашасы болады. Абай әуеліде Дәрменнің атастырылған, әменгерлікке ұйғарылған Мәкен үшін айып төлеуін қажетсінеді. Іс насырға шауып, жастарға Оразбай тарапынан қысым түскенде, Абай мен Әбіш арашашы болады. Абай қанатының астындағы Дәрменнің “арыға ұшарын” жазушы қалағандай. Эпопеяның соңғы эпилогында Абай қабірінің басында ішінен үздіксіз ант айтып отырған Дәрмен: “- Сақтармын, қойнымдағы алтынымдай сақтармын сіз қалдырған дәнгерді. ... асыл ұрықтарыңды...” дейді. Дәрмен жыры Абай туралы кейін туатын бар өнердің басы екенін жазушы меңзейді.

Абай ішінен “Бақытым, осы балам десем де болғандай-ау! Осы тірі боп, халқына қадірлі еңбек етіп жүрген шағын көрсем, мен армансыз ата болар ем” деп ойлайды. Бұл – Абайдың алыстан сарғая күтіп сағынатын, жаңаның басы деп үміт еткен аяулы ұлы Әбіш туралы ойы.

Үлкен қаладағы оқу мен тәрбие, тіршілік тәртібі Әбіштің сыртқы киімінен де, бет әлпетінен де, қимыл-қозғалысынан да белгі береді. Өз ортасынан таң, маңайына үлгі болған Әбіштен әкенің күтері көп: “өзімді ғана сүйсіндірмес, тірі болып, сау болса халқын да сүйсіндірер. Қараңғы сахарасына жарық сәуле әкелер, алғашқы адал буын сен боларсың!” Бұл – әкенің ішкі үміті.

Әбішті өз ортасынан даралап тұрған тағы бір жайт – оның өнері, скрипка тартуы. Жұрт сұрауымен скрипка тартқан Әбіш “енді жаңа күйлер тартып кетті. Бұнысы алғашқыдай салмақты, ұзақ қайырмалы, үлкен сырлы күй емес. Көп тындаушыға оңай әсер етіп жетерлік, ойнақы күйлер. Және бірінен соң бірі ауысқан ширақ, қызық би күйлері. Кейде жылдамдатып орытқытып ойнағанда, шапшаң қызумен тартып кеткенде, Әбіштің жүзі дуылдап, қызара түседі. Ол қазір, бұл сахра, бұл адамдар өз ортасында көріп білмеген жан, өзгеше қазақ. Кейіндеп біткен шашы ақ мандайын кең етіп көрсетеді. Қысқалау қоңырқай

шаштары жалтырай таралған. Көтеріңкі қырлы мұрын, жұқа еріндерімен, Абайша біткен жіп-жінішке қара қасы Әбішті өз тұқымының ең бір сұлу жасы дегізгендей”.

Әбіштің кеудесіне биылғы көктемнен бері ілінген сырқат “тірлік қайғысы мұның әрбір оңаша кезде, Әбіштің қабақ шытынып, өзімен-өзі боп ойланып қалатын мұңы еді”. Мағрипаға да сол себепті сыр аша алмайды. Сағынып келген елдегі көп араздықты, әкесіне қарсы жаулықты Оспан, Оразбай, Тәкежан дауын Мағаштан естігенде: “- Мен бұл жайдың ағам үшін дерт болмауын ғана тілеймін. Асыл еңбегін қандай күш құрбандықпен болса да қорғау керек. Құр күйікшіл болу, мұндар болу жақсылыққа болысу емес. Мен саған, Кәкітайға, баршаңа да ағам үшін алысыңдар деймін”.

Автор Әбішті әр сөзінен (жатақтарға мектеп ашуды ойлауы, Дәркембаймен сұхбаты) жаңалықтың жаршысы етіп көрсетуді мақсат еткен.

Абай Әбіштің өресін, алымын, орыс еліндегі азатшылық күрес туралы пайымдауларын, Герцен, Чернышевский тәлімдерін бойына сіңіргенін, қалың елді оятуды ойлаған санасын тыңдап қуанады.

“- Әбішім, жаңа заман елшісіндей болдың-ау. Өзіме, дүниеге жаңадан атар таңның лебін сезгендей болдым ғой. Қазақ сияқты сорға қамалған, қараңғы адасқан елдің айласыз, әлсіз жетекшісі көруші ем өзімді. Ендігі буынның, жаңа төлдің басшысы болатын азамат төрелікпен патшалық қасында, соның ығында қалмас деуші ем. Мына топқа арман қосқаның қандай қасиет. Не тапсаң ендігәрі өкінбей, жалтармай осы жолыңнан іздегейсің!” – деді.

Әбіш жеткізген патшалық тәртіпті мүлде жою, халықтарға азаттық, теңдік әперу идеясы Абайға қуат қосқандай болады.

Әбіш Дәрмен мен Мәкеннің махаббаттарына араша түсу үстіне Оразбайға: «Мен пәле қуғам жоқ. Бірақ пәле тудырам деушімен алысуға шықтым. Біліп қойыңыз, ардан, аяныштан аттаған жыртқыш жауыз болса, оған қарсы мен де әкемсіз-ақ шыға аламын! Аянбастан, өкінбестен алыса беремін», -деп әділетсіздікке қарсы тұруға даяр екенін байқатады.

Әбіш – эпопеяда адамгершілік қадір-қасиетімен де, моральдік келбетімен де, ар тазалығымен де, елін сүйген жүрегімен де дара тұрған кейіпкер.

Эпопеяда Абай ұлдарының ішіндегі Әбіштен кейінгі Абайдың өзіне медет тұтқан аяулы ұлы Мағауия (Мағаш) бейнесі де толымды шыққан.

Эпопеядағы Мағаш үнемі әке қасынан табылуға тырысатын, оның жақтастары мен қарсыластарының не бір істерін шешудің биязылық пен зеректік, тектілік танытатын болмысымен есте қалатын кейіпкер.

Ел ішіндегі түрлі қитұрқы әрекеттерді көріп, естіп өскен Мағаш ауыл тірлігінен көптен бейхабар Әбішке талай дау-жанжалдың шетін жеткізеді. Оразбайдың Құнанбай баласының өз ішінен жік шығаруға жанын салып жүргенін, Тәкежан мен Әзімбайдың Абайға қастық ойлағандармен іштей бітім табуға бейімделіп жүргенін, Абайдың әділет сөзін қабыл алмайтынын жеткізеді.

«Енді Оспанмен жұлысқан күнде де жауының атын Оспан демеі, Абай дейтін болады. «Міне, әкеміздің көрген күні осындай, Әбіш аға!» – деп Мағаш күрсініп алды. Қысы, жазы осы айтылғандай жаманшылықтар бірде солғындап, бірде қозданып бықсыған сайын, ағамның қолқа-жүрегін қабады. Адал еңбегінде, қасиетті өнерінде анық бір жыл алаңсыз отырса, оның өзі де ұзақ дәурен болар еді.

Мағаш қынжылысында әке қадіріндегі ақындық өнерді қорғаштаған қамқорлық пейіл жатыр. Ел өміріндегі таусылмас дау-шардың Абай өнеріне кесерін, қолбайлаулығын жете түсінген шығармашылық адамның мұңы жатыр. Қалада шербешнайда түрлі дауға билік еткен Мағаш туралы Әбді: «Тобықтыда, қала берсе исі Семей дуанында, сондайлық қара үзіп жақсы аты мейлінше шығып тұрған кісі Мағаш болыпты» деп Абайды қуантады.

«-Осы күндерде қырдың елі, ойдың елі болсын бәрі де үлкен дауын Мағаштың алдына әкеп салуға талпынатын болыпты. Әбді өз көзімен көргені сол, Мағашпен сәлемдесейін деп Сүлейменнің үйіне барса қора, есік алды, дала тегіс дау сөздерін айтып, Мағаштың кесігін естуге келген адамға сыймайды екен. Соны Әбді көзімен көріпті және Мағашты қамап, қоршап басып жатқан елі кім десең тобықты емес, тымақтарына, шапан, тон үлгілеріне, ат таңбаларына қарап Әбдінің аңғарғаны: «Бошан да, Шақантай – керей де, теріс таңбалы Матай, Сыбан да – бәрі де табылатын көрінеді!» – дей келіп, әңгімесін түйе бере өзінің және бір сүйсінгенін айтты.

Мағаштың билігіне келгеннің көбі тозған тон, жөндекі шапан, реңі жүдеу тымақ, шекпен киіскен жылаулар көпшілік сияқты!» – деді.

Мағаш шешімі—халыққа жағып, өзгеше алғыс алып жатқаны Абай көңіліне демеу. Мағаш хатынан секем алған Абай қаладан

ұлының қасынан келген Самарбайға «жұбату айтшы» дегендей мұңлы көзбен қарайды.

Әке көңілін орнына түсіру мақсатында Самарбай Мағаштың: «Жұрт тілейді, бойында әділетің бар ма! Жақсы ата тәрбиесінен алған нәрің бар ма? Соныңды бер, дәрім болсын!...Кімбіз өзіміз? Не сақтап жүрміз ішіміде! Сарапқа салып көрінейік деп едім!

...Тығулы жатқан алтынның топырақ басқан тастан артық не қасиеті бар?» деген артынан ізгілік із қалдыруды аңсаған жанның сөзін баян етеді!.

Үлкен жүрекпен азаматтық ой айтқан Мағаш тіршіліктің қадірін: «Өмірдің әр демі сондай қымбат, бірақ не шара! Созуға да, тоқтата тұруға да, «өшпе», «бітпе» деп өтінуге де жол жоқ! Минут, сағаттың ең ақырын қозғалысының өзі ең жүйрік аттың, ең күшті шабысынан қуаттырақ ... не шара!» деп бағалайды. Мағаш сөздерінің астарында Абай даналығының сілемі бар.

Абай тәлімінің шәкірті Мағаш – азды-көпті өмірінде заман ағымының жаңа тынысын, бағыт-бағдарын бағамдай білген, ақындық жолда да, азаматтық ұстанымда да әке жолын үлгі, сара жол тұтынған аяулы жан.

Мағаш қазақ даласындағы жақсы мен жаманды, әділетсіздік пен зымияндық әрекеттерді өз қасынан өткеріп сезінген, қоғамдағы түрлі құбылыстардың сабақтастығын, қайшылық-зандылықтарын түсіне білген Абай ізбасары екені эпопеяның әр тұсында байқалады. Мағаш тірлігі халық ортасында, ел мұңын жоқтау әрекеттері үстінде үзілуінде де астарлы ой бар.

Абай тағлымы шырқыраған шындық іздеген қалың елдің мұңын сейілтп, көз жасын құрғатып, көкірегіне Әбіштер, Мағаштар, Дәрмендер ұлағаты арқылы жетіп жатты. Талай сананы сәулелендірген Абай ұлағаты халқымен бірге жасайтынын жазушы өнер межесі еткен.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім.–Алматы:Ғылым, 1991.-208б.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Булдыбай Анарбай Сағиұлы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты
Елемес Асель

«ЭПОС «ГЁРОГЛЫ» И КАЗАХСКИЕ СКАЗИТЕЛИ ЭПОСА»

Песни о Короглы, которые были известны с X-XI вв., сохранились в фольклоре таких народов Средней Азии, как туркмены, узбеки, таджики и каракалпаки, есть они и у казахов. Среди кавказских народов они представлены у азербайджанцев, армян, грузин, абхазцев и кумыков. В настоящее время, хотя и слишком отделились друг от друга многочисленные сюжетные ходы этого произведения, и претерпела значительные изменения его композиция, но тем не менее наблюдается схожесть некоторых событий и это в одинаковой мере характерно для всех народов эпоса «Гер-оглы».

Несмотря на очевидное сходство определенных сюжетных линий и мотивов, каждая национальная версия этого эпоса отличается не только разным произношением имени главного героя (Кёр-оглы, Гёр-оглы, Кер-оглы, Кор-угылы, Гургули, Гурулли, Курулли, Кур-оглы и т.д.), но и своей самобытной идейно-художественной интерпертацией, обусловленной историческим своеобразием социально экономического развития данного народа.

Основная причина длительной жизни дастана в сердце народном заключается в его высокой художественности, занимательности события и народности его идеи. Один общий сюжет «Короглы» с течением времени претерпевал изменения.

Дастан становился исконно своим, выстраданным произведением каждого народа. Акыны и жырши дополняли его событиями истории своей страны все более отдаляя его от первоначальных событий. Например, если в азербайджанском варианте этого произведения мы видим исторические факты, связанные с крестьянским восстанием ХУІ в., то армянский его вариант основывается на истории борьбы армянского народа против шаха Аббаса, а в туркменском варианте показана длительная борьба народных масс против шаха Ирана.

Акыны и сказители включили в сюжет «Короглы» волшебные события, создали разносторонние и полнокровные художественные образы, очистив дас-тан от первоначальных мелких бытовых эпизодов периода его формирования. Так, «Короглы» постепенно стал эпическим произведением.

При анализе казахского сказительского искусства – самобытного и неповторимого явления в истории нашей культуры – мы пришли к следующим выводам.

Казахский эпос развивался и развивается в условиях живой устной традиции. Народ был не только слушателем, но и той благодарной эпической средой, в которой формировались, хранились и сказывались эпические песни. Его исполнители – талантливые представители народа, сказители выполняли культурно-просветительскую и воспитательную функции.

Обучение сказительскому искусству – сложный процесс, основополагающую роль в нем играют одаренность сказителя, эпическая традиция, живая эпическая среда и т.д. Если эпическая среда и традиция – объективные факторы в становлении сказителя, то субъективными факторами можно считать талант, память, вокальные данные сказителя (пение, игра на музыкальном инструменте)

В богатом фольклорном наследии казахского народа были предоставлены следующие фольклорные типы создателей и носителей эпоса. Это узаны, баксы, жырау, жыршы, кисшашы, термеші. На определенном историческом отрезке одни из них исчезли совсем (узаны), другие изменили свои функции (например, баксы, жырау), а третьи, вобрав в себя некоторые творческие качества своих предшественников, стали многогранными фольклорными типами (жыршы).

Жыршы, которые в настоящее время разделяются на жыршы – им-провизаторов и жыршы – неимпровизаторов, а также жыршы – любителей, жыршы – профессионалов выполняют особую роль в развитии и пропаганде современного сказительского искусства. В их творчестве можно найти ответ на культурные запросы нашего времени.

При характеристике сказительских школ особое внимание обращалось на ареал распространения той или иной сказительской традиции, своеобразие репертуара школы, особенности напевов, полный репертуар наиболее крупных представителей сказительской школы и на воссоздание творческой биографии сказителей. Нами подчеркивается не только своеобразие каждой школы, но и общие черты, присущие им в целом, которые можно объяснить тем, что традиции сказительства в казахском фольклоре имеют один довольно глубокие корни. Кроме того, в кочевом обществе сказители оказывали влияние не только друг на друга, но и благодаря общению с киргизскими, каракалпакскими и узбекскими сказителями учились у них и обучали их.

Джамбул, который прославился на весь мир своим импровизаторским искусством был в свое время известен и как выдающийся эпический сказитель. Он исполнял такие произведения, как «Короглы», «Тысяча и одна ночь», «Шахнаме», «Утеген-батыр», «Суранши-батыр», «Кыз-йибек», «Жабай-батыр» и другие. Он создал четыре варианта дастана «Утеген-батыр», дастан «Суранши-батыр», отдельные части которого были рождены во время айтысов, или как отдельные толгау, а впоследствии весь этот материал он объединил в одно произведение. Сказитель не только заучил у своих предшественников и современников «Короглы», но и предложил свой вариант этого произведения.

Казахское сказительское искусство в настоящее время нашло своих почитателей, во всех уголках республики проводятся творческие состязания сказителей, повсеместно организуется факультеты и школы сказительства, в которых овладевают сказительским мастерством представители молодого поколения.

Впервые в работе дан наиболее полный список сказителей с указанием года их рождения, репертуара и региона на территории республик.

Литература:

1. «Гороглы».-Ашхабад: «Туркменистан», 1990. - 845.
2. Коныратбаев А. Древнеьюрская поэзия и казахский фольклор. – Алматы, 1991. – 333 стр.
3. Коркыт ата кітабы. – Алматы, 2015. – 421-бет.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика.- Л., 2011. – 324 стр.
5. Маргулан А. О носителях древней поэтической культуры казахского народа // М.О. Ауэзову к его 80-летию. – Алма-Ата, 1979».
6. Мирзаев Т. Искусство узбекских народных сказителей и особенности их эпического репертуара. – Ташкент, 2015. – 327 стр.
7. Абылкасымов Б. Жанр толгау в казахской устной поэзии.-Алматы, 1984. – 325 стр.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Бұлдыбай Анарбай Сағиұлы
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
доктаранты Нүсіпәліқызы Ақтоты**

ҒАЛЫМНЫҢ ХАТЫ ӨЛМЕЙДІ (М.ӘУЕЗОВТІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАЛАРЫ ХАҚЫНДА)

Қазақ әдебиеті және әлем әдебиетінде өзіндік орны бар, сондай-ақ көркем әдебиетте, ғылымда, аударма өнерінде ерекше із қалдырған Мұхтар Омарханұлы Әуезовті халқымыз мақтанышпен айтатыны баршаға мәлім. Мұхтар Әуезов диапазоны кең, эрудициясы мол ғалым. Ұзақ жылдар бойындағы педагогтік қызметінде, ғылыми-зерттеу еңбектерінде Мұхтар Әуезов қазақ, қырғыз, фольклоры, қазақтың жазба әдебиеті, әсіресе Абайдың өмірі мен творчествосы, әдебиеттің күрделі мәселелерімен белсенді түрде шұғылданды. Соншама сан-салалы, көп тармақты еңбектерінің ішінен (мәселен оның қазақ ауыз әдебиетіне жататын ертегі, айтыс, жұмбақ, батырлар жыры, лиро-эпос, ұсақ жанрлар турасындағы зерттеулері, Абайдың өмірі мен творчествосына тікелей арналған көлемді монографиясы мен толып жатқан мақалалары, «Манас» жөніндегі мағыналы да терең талдаулары, сонымен бірге әдебиет теориясын, драматургияның ерекшеліктерін, аударма тәжірибелерін сөз ететін, туысқан елдер әдебиетінің өзара байланысына тоқталатын өте құнды мақалалары, сөйлеген сөздері мен жасаған баяндамалары) тек қазақ халқының

данышпан ақыны, кемеңгер ойшылы Абай Құнанбайұлының өмірі мен ақындық өнеріне тікелей арналған зерттеулерін ерекше жинақ ретінде шығарудың өзіндік себептері бар.

Ғалымның шығармашылығына таң қала, таңдана баға берген отандық ғалымдармен қатар, шетелдік ғалымдар да болды. Қазақты әлемге паш еткен Мұхтар Әуезов туралы: « Қазақстан үшін Әуезов – екінші Абай, біз үшін – шығыстың Шолоховы, бұл жазушылар өздеріне дейін әлемге беймәлім болып келген орасан зор халық өмірін классикалық түрде ашып берді» – деп николай Погодин үлкен толғаныспен баға берген. [1, 282]

Мұхтар Әуезовтің шығармашылық өміріндегі ең негізгі тақырыбы не? Жазушы қандай шығармасымен кемелдік шыңына көтерілді ? Бұл сұрақтарға жауап айқын: туған халқының жарты ғасырдан астам мерзімдегі тұрмыс-тіршілігін, ой-санасын, тілек-арманын, қуаныш-сүйініші мен қайғы-қасіретін, қысқасы, ең даланы мекендеген көшпелі елдің тағдыр-тақсіретін бейнелеу, әрине ең алдымен, Абай сынды кемеңгер перзентінің сомданып мүсінделген кесек тұлғасы арқылы сол қазақ халқының асыл қасиеттерін жыр ету деген болар едік.

Қазақ елі Абай мен Әуезов арқылы ісі адамзаттық парасат салтанатына өз үлесін қосты және соны мақтаныш тұтады. Өмірі де, өнері де аса күрделі күрмеуден өткен, тағдырлы таным талқысына түскен Мұхтар Омарханұлының көркемдік әлемінің өзі де тылсым тақырып» -дейді Әуезов шығармашылығына баға берген Т. Жұртбай . [2, 3.]

Ұлы жазушымыз М. Әуезовтің творчествосын, оның өнерпаздық жолын алып қарағанда осынау ой келеді. Жалпы М.Әуезов творчествосы туралы аз жазылған жоқ. Бірақ сол зерттеулердің басым көпшілігі, дені Абай туралы эпопеяның ғана төңірегінде ой топшылаумен таныды. Біздіңше, Абай жайындағы аса кесек, нағыз реалистік романға тұңғыш рет лайықты баға берген автор – Ғ.Мүсірепов. Кейінгі көптеген зерттеушілер сол автордың түбегейлі пікірлерін кең арнаға түсіріп, тереңдетіп дамытты. Жазушының жалпы қазақ әдебиетіндегі зерттеушілік жолы, зерттеу бағыттары аз зерттелді. Шындығында, Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясына дейінгі творчествосы да әдебиетіміздің асыл қазынасына қосылған, халық арасына өте-мөте кең таралған

шын мәнісіндегі көркем, реалистік шығармалар мен зерттеу еңбектері де кенде емес. Сондықтан жазушының әдебиеттегі зерттеушілік ролі зерттеуді қажет етеді.

Осы жайында еске ала келіп, кейін жазушының өзі былай деп жазды:

«Абай шығармаларын мен жастайымнан біліп өстім. Атам Әуез Абайдың досы еді. Ол кісі біз сияқты немерелеріне ақынның өз өлеңдерін де, аудармаларын да көп оқытатын. Әсіресе, Абай аударған Татьяна жанының нәзік сырын, оған Онегиннің жауабын жаттататын. Біз болсақ Татьяна кім, Онегин кім – онда жұмысымыз жоқ, атамыз айтқанын істеп, жаттай бердік». [3,108] Болашақ жазушының балалық шақтағы ең бір асыл әсерлі де ұмытылмас сезімдерінің осылайша Абай есімімен ұласып жатуы және оның ақындық өнерінің тікелей ықпалымен оянып өрістеуі де тегін емес.

Жиырмасыншы жылдарда М. Әуезов көптеген шағын әңгімелермен бірге кесек, көлемді шығармалар жазуға да талаптанды.

Мұхтар Әуезов – шалқар шабытты және зор бақытты жазушы. Ол азат болған Қазақстанда, болашағы зор елде, көз жеткісіз байтақ даладағы сыпайы ғана көшпенділерге ұқсамайтын жаңа қазақтардың елінде туған әдебиеттің көшбасшысы абыройына ие болды.

Ол өзінің жанқиярлық әдеби еңбегімен ерлік жасады: қазақтың ұлы ағартушысы және ақыны Абайдың өмірі туралы эпопея жазды, патшалық қанаудың қара түнек қапас жылдарындағы қазақтардың өмірі туралы әңгімеледі, біздің ең асыл арман-мүдделері мен үміттері бейтаныс боп келген халықтың күркелеріне жетелеп енгізді, туған халқының бойындағы бар асылын өз бойына жинаған абзал Абайдың күресі мен өмірін жан-жақты көрсетті.

Мұхтар Әуезов – ұлыларға тән көп қырлы дарын иесі. Оның көркемдік әлемі мен ұзақ жылдар бойы толассыз жүргізіп келген ғылыми зерттеулерін танып білу жолы ғалымдар тарапынан атқарылар сан салалы аумағы мол арнаулы ізгі міндеттерді алға тартатыны бар.

Әдебиеттану ғылымы негізінен үш салаға бөлініп саналанатыны белгілі: әдебиет теориясы, әдебиет тарихы және әдебиет сыны. Бұл үшеуі бір-бірімен өте тығыз байланысты,

олардың ара жігін ажыратып бөліп тастау мүлде қиын. Бұл жөнінде академик З. Қабдолов: «Әдебиет туралы ғылымның үш саласы (теориясы, тарихы, сыны) өзара тығыз бірлікте болатыны, әдебиеттің теориясын нәзік түсінбей тұрып, тарихы жайлы әңгіме қозғау, тарихын білмей тұрып, сынын өрбіту мүмкін емес екені екінің біріне аян» [4,77] – деп тиянақты тұжырымын келтірсек те, жеткілікті болар деп ойлаймыз.

М. Әуезовтің үлкенді-кішілі мақала, зерттеу, оқулықтарының қай-қайсысында болмасын әдебиеттану ғылымының осы үш саласы да бір-бірімен байланысып, сабақтасып, араласып келіп отырады. Ол мейлі жеке бір жазушы жайлы, не оның жеке бір туындысы жайлы қысқа, нақты ой-пікір білдіргеннің өзінде, оны әдебиеттің теориялық заңдылығы негізінде, жалпы өсіп-өркендеу аясына байланыстыра отырып кеңінен толғайды. Сондықтан, оның кез келген сын, зерттеу еңбектерінің қай-қайсысын болмасын әдебиеттанудың жеке бір саласымен шектеп қою мүмкін емес. Дегенмен әдеби-ғылыми талдау, саралау, салалаудың қандайында болмасын, белгілі мөлшерде шарттылық орын алары сөзсіз.

Мұхтар Әуезовтің алғашқы тікелей әдебиет тақырыбына арнап жазған еңбектері – 1918 жылы «Абай» журналының №2 және №5 сандарындағы «Абайдың өнері һәм қызметі» мен «Абайдан соңғы ақындар» атты Жүсіпбек Аймауытов пен бірге «Екеу» деп қол қойып жариялаған мақалалар.

«Екеу» деген бүркеніш атпен жазылған бұл мақалалардың авторлары осы екі қаламгер екендігі ешқандай күмән тудырмаса керек.

Мұхтар Әуезов шығармашылығын айтқан кезде біз ғалымның «Әдебиет тарихына» тоқталып өтпесек болмайды. Бір кітаптың өзі бүкіл қазақ әдебиетіне мол мұра бола алды. «Қазақ шөліндегі білім бұлағының күрекшісі – қазақ оқушыларына арнадым» деп әдемі арнау сөзбен басталған бұл кітап ақыл, сезім тәрбиелеп, қалыптасып жетілуден басқа оқушыға қазақ деген елдің өткендегісі мен бүгіндегі пішінін танытқандай. Әдебиет тарихын талдап, саралап нақты мысалдарға сүйене отырып, әдебиетіміздің белгілі бір кезеңдеріне зерттеу жасаған ғалымның бұл кітабы түгел алаш жұртының әдебиетін танытатын дүние бола алды деген сенімдеміз.

Әлемдік мәдениетке қазақ халқы қандай көркемдік үлес қосты дегенде, ауызға алынар есімнің бірі – М.Әуезов. Ол – әлемдік құбылыс. Әуезов ғасырлар бойы жиналып келген қазақ топырағындағы асыл құнарлардың жарқырап қайта көрінуінің үлгісі. Ауыз әдебиетіндегі сарындар, мотив, идея, тіл өрнектері, бояулар Әуезов шығармашылығында қайта жаңғырды. Қазақтың реалистік әдебиетіндегі халықтық арнадан, ұлы Абай айдынынан нәр алған М. Әуезов қазақ әдебиетіне реалистік дәстүрлердің тереңдеп сіңгенін танытты.

Мұхтар Әуезов – шығармалары ұлттық шеңберден көтеріліп, әлемдік мәдениеттің қымбат қазынасына толымды қор болып қосылған суреткер. Сондықтан бүгінгі таңда туған еңбектерге қарамастан, оның мұрасы әлі ұзақ уақыт жан-жақты, сан алуан, әр бағыттағы зерттеулердің объектісі болуы қажет. Табысына таңдай қағып, тапшысына бас шайқау – әдебиетанудың марқайған кезіне жараспайтын мінез. Қазақ әсемдік ойы тарихында ерекше құбылыс – М. Әуезов туындылары идеялық-көркемдік, образдық, жанрлық ретпен де, ізденіс өрістері, қаламгерлік эволюция тұрғысынан да ақтара қарап, саралауды талап етеді.

Әуезов мұрасын зерттеуші ғалым Рымғали Нұрғали: «Әуезовтің суреткерлік өсу сатыларын оның дүниетанымымен, ғылыми ойының кемелденуімен диалектикалық байланыста қарастырғанда, жалпы теориялық мәні бар өнімді пікірлер шығары хақ. Әдеби фактілер, тарихи деректерді мол білетін эрудиция, ақ пен кара былай тұрсын, қызыл мен қызғылт, көк пен көгілдір бояулардың жігіндегі титтей нюанстардың өзін қалт жібермей, дәл көретін өте нәзік эстетикалық талғам, шала-шарпы құлағы шалған, ат үсті көзі түскен жәйттер емес, өз көкірегінде шымырлап қайнап жатқан тылсым өнер тәжірибесінен алған нәрлі сәуле қосылып келіп, аталы ойлар, көсем сөздер туған. Қысқасы, Әуезов эстетикасында ғалымдық тереңдік, сыншылық өткірлік, жазушылық көркемдік әсем келісім тапқан гармониялық бірлікте» – деп ғалым шығармашылығына сәтті баға берген. » [5, 122]

Жиырмамыншы жылдардың екінші жартысында әділет әбден бұзылып, билікті қолға мықтап алған Сталин және оның төңірегіндегілер, олардың жер-жердегі сойыл соғарлары ұлттық мәдениетті қудалап, көрнекті қайраткерлерді абақтыға жаба бастады. Ахмет, Мағжан, Шәкәрім, Жүсіпбек, Міржақып, Мұхтар ... – бәрі

де қамалды, түрмеге, лагерге жөнелтілді, кейбіреуі сол айдаһар аузынан қайтпай қалды.

Сөз жоқ, «Әдебиет тарихы» жазылғаннан кейінгі көптеген жылдар ішінде, ең алдымен Мұхтар Әуезовтің өзінің эстетикалық көзқарастары сан алуан өзгерістерге түсті, дамыды, кемелденді, екінші жағынан, жалпы қазақ әдебиеттану ғылымы тереңдеді, жаңа концепциялар, бағыттар пайда болды, толып жатқан зерттеулер, монографиялар, диссертациялар жазылды. Десе де, ғалымның осы еңбегі көп қыспаққа алынған жайы бар.

«Әдебиет тарихында» мезгілінде объективті ғылыми тұрғыдан айтылған терең тұжырымдар қатарында қазақ елінің отарлануы, өз тәуелсіздігінен айрылуы, осыдан туған кесәпаттардың әдебиеттегі көріністері туралы байлам пайымдауларды жатқызу керек.

Әдебиет тарихын дәуірлеу мәселелеріне келгенде, автордың исламға дейінгі және исламнан кейінгі әдебиет деп ұзақ тарихты екі орасан үлкен кезеңге бөліп қарауында ғылыми негіз жатыр. Бұл, әсіресе фольклорға ерекше дөп келеді. Мұндай идеяны ең алдымен Ахмет Байтұрсынов айтқанын да естен шығармау қажет. Мұның үстіне Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқышта» жеке шығармаларды тиянақты талдау мақсатын алдына қоймаған ғой, негізгі нысана – қазақ әдебиеті үлгілерінің басты-басты жанрлық формаларын ұғындыру болған.

Ал, осы ұстазынан кейін Семей семинариясында, Ленинград университетінде оқып алған арнаулы біліммен, орыс Еуропа әдебиеттері тарихы туралы үлкен ғалымдардың алдынан дәріс тындап жинаған тәжірибе, өз ізденістері қосылып, биік кемелдікке көтерілген зор талант иесі, жас, қажырлы Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» деген еңбек жазуында шығармашылық заңдылық жатыр.

Расында, М. Әуезовтің еңбегінде классикалық әдебиеттанудың орнықты, ғылыми жүйесі, үлкен мәдениет, ой тереңдігі, стиль сұлулығы сайрап жатыр. Өнерді өмірдің образды, суреттеу бейнесі, жанды тірі көрінісі деп қарау, жалпы адам баласының көркемдік игіліктерді бірінші қатарға шығару, ұлттық сұлулық категориялары, терминдер әлемдік әдебиеттің биік-биік тұғырларымен салыстырыла, шендестіріле алынады.

Ал, Әуезовтің «Әдебиет тарихында» Асан қайғыдан басталып, Бұқар арқылы өрлеп, Махамбет, Мұраттар тұсында

дамып, Шортанбай кезінде шығандап шырқыраған азаттық рухты поэзияның әлеуметтік, саяси, ұлттық, эстетикалық арна негіздері, мағына-мәністері тамаша ашылып берілген.

Осы орайда ғалым Рымғалы Нұрғали: «Исатай-Махамбет, Сырым Датов, Кенесары-Наурызбай қозғалыстарының түп мәнісін, негізгі өзегін Мұхтар Әуезов бір қазыққа байлайды, ол – отаршылыққа қарсылық, табанға түсіп, мәңгүрт болмаймын деп шапшу, құрылған зеңбірік, оқтаулы мылтыққа қарсы тұру, бір сөзбен, азаттық, тәуелсіздік ұраны» [5, 122] – деп пікір айтады.

Кітапта «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырлары тарихи-өмірлік негіздері тұрғысынан да, көркемдік-эстетикалық, жанрлық-образдық аспектіден де терең талданады. Осы эпостық шығармалар туралы кейін жазылған көптеген еңбектерде айтылмаған ойлардың өзін Әуезов зерттеуінен табуға болады.

«Әдебиет тарихын» – М. Әуезовтің қазақ әдебиетіне қосқан үлкен дүниесі, өз ұлтының ұлтығын ұлықтап, әдебиет әлеміне әдемі сый берген еңбегі деп білеміз.

Сонымен қатар, М. Әуезов драматургия саласында көп еңбек еткен. Мұның бірнеше себептері бар. Халық әдебиетінде, фольклорда форма жағынан драматургияға жақын нұсқалар көп еді. Батырлар жырында толғаулар мол. Салт өлеңдері, беташар, сынсу, жар-жар, жоқтау түрі, мазмұны жағынан драмалық шығармалармен ағайындас. XX ғасырға дейін қазақтың халық әдебиетінде драматургияға өзек болатын мол қазына жиналды. Осы байлықты игерген қаламгер – М. Әуезов. Ол халық әдебиетінен нәр алды. Әрине, қазақтың көшпелі өмірі, қаланың болмауы драматургияның дамуына кедергі жасады. Қазақ тұрмысындағы сауық түрлері, қыз ұзату салтанаты, алтыбақан ойындары тұңғыш драмаға енгізілді.

М. Әуезов көп ұлтты театрда істеген. Осы тәжірибе оған сахна сырын жете үйретті. Әуезов қаламынан 30-дан аса драмалық шығарма туды. Жеке пьесалардың варианттарын қоссақ, 50-ден асады. Бұларды тақырыптық материалдарына қарап шартты түрде бірнеше салаларға бөлуге болады:

а) аңызды, эпосты арқау еткен шығармалары: «Еңлік-Кебек», «Қобыланды», «Айман-Шолпан», «Бекет».

ә) тарихи тақырыпқа жазылғандары: «Октябрь үшін», «Түнгі сарын», «Ақ қайың».

б) кенес өмір кезеңдерін бейнелейтін шығармалары: «Тартыс», «Тас түлек», «Алма бағында», «Шекарада», «Алуа».

в) Ұлы Отан соғысы тақырыбына арналғандары: «Намыс гвардиясы», «Қынаптан қылыш», «Асыл нәсілдер».

г) фантастикалық пьесалар: «Дос – Бедел дос», «50 жыл өткен соң».

ғ) ақындар өмірі туралы: «Абай», «Ақан-Зайра», «Қарагөз».

д) сценарийлер: «Райхан», «Абай әндері», «Қалқаман-Мамыр».

Мұхтар Әуезов драматургиядағы жанрлық формалардың бәрін қамтыған. Онда трагедияда да, комедия да, драма да бар. Бұл автордың жан-жақты зерттеушілік еңбегінің жемісі. Бұл туралы академик-жазушы Сәбит Мұқанов: «Қазақ әдебиетіне драматургия жанры – тек Мұхтар Әуезов қана ашқан жаңалық» деген өзіндік куәлік сөзін келтіре кетсек артық болмас деп ойлаймыз. [6,163]

Қазақ әдебиеті үшін үлкен жаңалық және әдебиеттегі өзіндік өлшеу заңдылықтары мен қиын да тосын жанр болып саналатын драматургияны бірден меңгеріп, игеріп кету біздің жазушыларымыздың қай-қайсысына болса да оңай тие қойған жоқ, әрине. М. Әуезов те осы салада тынбай, талмай ізденіс үстінде болды. Ол әрдайым өз ізденіс, тәжірибелері мен өзіндік ой-тұжырымдарын ортаға салып драматургияның және соған тікелей байланысты театр, кино, музыка өнерінің түрлі теориялық, проблемалық мәселелеріне арналған мақала, зерттеулерін жазып отырған.

Мұның бәрін де ғалым ұлт өнерінің өсу бағдары мен келешегін кеңінен ойлап, терең сезінгендіктен, үлкен азаматтық жауапкершілікпен әдебиетімізге қосқан үлкен үлесі.

Пайдаланған әдебиеттер :

1. Сыздықов Қ. М. Әуезов әдебиет сыншысы. – Алматы: 1973.
2. Жұртбаев Т. М. Әуезов творчествосы. – Алматы: 2005 -400 б.
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы, 1967-308 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, 1991-318 б.
5. Нұрғали Р. Әуезов және Алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997-432 бет.
6. Мұқанов С. Шығармалары. Шығармалары 16-томдық. Т-14.- Алматы: 1983 -347 б.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология ғылымдарының докторы,
доцент Болатова Гүлжан Жамбылқызы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
доцент Болатова Гүлжауһар Жамбылқызы**

ПЕЙЗАЖ, ПОРТРЕТ ЖӘНЕ ИНТЕРЬЕР – ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТІ КӨРСЕТУ ҚҰРАЛДАРЫ РЕТІНДЕ

«Абай жолы» роман-эпопеясының ұлттық ерекшелігін барынша толық көрсетуге көптеген аудармашылар әрекет етіп көргенмен, олардың барлығына да бірдей сәттілік жолдас болмады. Әдетте аудармашыларға романның ұлттық әлеміне кіру қиынға соғады. Ол үшін ең алдымен Абайдың поэзиялық әлемін тану, М.О.Әуезовтің прозалық әлемін тану, қазақ тілі мен ұлттық ерекшеліктерін жете білу, сондай-ақ екі ұлы тұлғаның өзара байланыс-қатынастарына қанық болу, олардың идеялық-эстетикалық үндестігі жайын білу талап етіледі.

Сосын барып аудармашы халықтың өмірін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрыптарын, тұрмыс-тіршілігін, психологиялық ерекшеліктерін, талғамын, сезімдік әлемін, ұлттық менталитетін, тарихи, климаттық және геоландшафтылық ықпалдардың әсерінен туындаған ерекшеліктерін білуі тиіс. Өйтпеген жағдайда романның мәнін ұғыну аса қиынға соғады, бұл аударманың жұтандығына әкеп соқтыратын бірден-бір себеп.

Осындай жұтандыққа мысал ретінде «Абай жолы» роман-эпопеясынан алынған мына бір үзіндіні келтіруге болады.

Әке мен бала арасындағы сұхбатта эмоционалдық контраст болғанмен, баласын бауырына басқысы келетін әкелік бауырмалдылықты аңғартатын қазаққа ғана ұғымды табиғи элементтер бар.

Түпнұсқа: «– Әй, шалағай балам-ай, көңілің түзу болғанмен, жолдан тыс жаңылып отырсың ғой!

Бағанағыдай емес, енді мынау үйдің ішін күйзелткен жайды бірге ойласқандай. Абайды «шалағай» десе де, ақыл-кеңесіне алған сияқты» [1, 169-б.].

А.Никольская, Т.Нуртазин, Л.Соболев: «– Э, сынок, недоросток мой! Сердцем ты прав, но ты не считаешься с обычаем народа! – сказал Кунанбай.

Сейчас он говорил уже иначе: он не приказывал, а будто обсуждал вопрос, который мучил всех окружающих. И хоть он и назвал Абая «недоростком», было видно, что в своем ответе он считается с сыном» [2, 154-б.].

А.Ким: «– Сынок, ты еще не созрел разумом, хотя искренен и чист душой. Ты ускакал совсем не в ту степь.

Было похоже на то, что между отцом и сыном, несмотря на их разногласия, стало возможным обсуждение самых серьезных семейных обстоятельств. И Кунанбай, хотя и произнес слова «не созрел разумом», все же постарался вникнуть в мысли сына» [3, 221-б.].

Бірінші аудармада әкесі баласын «недоросток» (жас) деп атап тұр, өйткені «ол халық пікірімен санаспайды» «не считается с обычаем народа».

Одан әрі аудармашы былай жазады, Құнанбай, «хоть он и назвал Абая «недоростком», но в своем ответе он считается с сыном».

Бірақ «сейчас он говорил уже иначе: он не приказывал, а будто обсуждал вопрос».

Осы үзіндідегі контраст барынша эмоционалды берілген болса да, әкенің балаға деген қамқорлығынан гөрі, нағыз дипломатиялық сұхбаттың сапалары басымдау.

Әрине, аудармаладың барлығы да бірдей емес, оларды дарыны мен интеллектуалдық мүмкіншіліктері әр түрлі аудармашылар аударғаны дау тудырмайды.

Қазақ поэзиясының көптеген орысша аудармалары секілді, роман-эпопеяда да сөзбе-сөз аударуға әрекет етушілік байқалады. Бірақ сөзбе-сөз аударғанда өлеңнің формасын сақтаудың сәті түскенмен, прозада жалпы идеялардың, мотивтердің, образдардың, кейіпкерлердің психологиялық күйлерінің ерекшеліктерін аңғарту қиынға соғады. Ал бұлар роман-эпопеяның рухани-интеллектуалдық аясын құрайтын басты белгілер болып табылады.

Осы орында мынаны ерекше атап көрсеткен орынды, А.Кимнің өз аудармасында біраз еркіндіктерге баруы, сөздердің мөлшері түпнұсқадан артып отырса да, мейлінше жетістіктерге қол жеткізуіне себін тигізді.

Басқа жағынан, М.О.Әуезовтің алғашқы аудармаға тікелей өзі қатысып отыруы, тоталитарлық режимнің идеологиялық нұсқаулары алғашқы аудармашылардың арасындағы ең дарындыларының бірі А.никольскаяны ұлттық өмірдің аса маңызды көптеген фактілерін ескермей, біршама ықшам аударуына мәжбүрледі. Ал А.Кимнің аудармасында осы айтылған фактілер кездесіп отырады.

Осы екі аударманың бір-бірінен қандай айырмашылықтары болды, осы сұраққа жауап беруге әрекет етіп көрейік.

Бірінші аударма көркемдігі жоғарылығымен, дәлдігімен ерекшеленеді. Ал екінші аудармада түпнұсқаның фактілік мазмұны, ондағы ұлттық сипат мүмкіндігінше толық берілген.

Бірінші аударманың кемшілік тұсы, жоғарыда айтқандай, идеологиялық құрсаудың салдарынан туындады, ал екінші аудармашы еркін аударғандықтан, Абай тіліне де, Әуезов тіліне де тән емес бір жағдайға – шұбалаңқылыққа бой алдырған.

Талдау барысында романның орысша аудармаларында біраз кемшіліктер болғанымен, ақын Абайдың аса ауқымды поэзиялық және философиялық әлемін жасай білген М.О.Әуезовтің шығармашылық тұлғасы мен рухани қуаты жақсы берілген деп айта аламыз.

Эпопеяда бейнеленген ұлттық ерекшеліктердің құрамдас бөліктерінің айқын белгілері ретінде табиғат көріністері, портреттік этюдтер, интерьер секілді әдеби туындының маңызды идеялық-композициялық құрылымын атап көрсеткен жөн.

Роман авторы шығармада ұлттық табиғаттың көріністерін суреттеуге көп күш салды. Өзге табиғи-климаттық аймақтардан ерекшеленіп тұратын дала және орманды-дала табиғи аймағының пейзаждық суреттемелері өте мазмұнды әрі шебер поэтикалық тілмен суреттеледі. Өйткені ақынның да, халықтың рухани және материалдық мәдениетінің анасы іспеттес осы дала ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың ізгі арман-мұраттарымен, өлең-жырларымен астасып жатыр.

Жазушы М.О.Әуезовтің ерекше қолтаңбасы, көркемдік тіл ерекшелігі ретінде пейзаждың портрет, интерьер секілді алуан түрлі идеялық-композициялық құрылымдық элементтермен үндесіп отыруын атап көрсетуге болады.

Роман әуенімен үндесе отырып, пейзаж эпопея кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесін ашуға мейлінше септігін тигізеді, жекелеген сахналардың, кейіпкерлердің көңіл күйіне, психологизміне терең бойлауға мүмкіндік береді, философиялық, тарихи, әлеуметтік, махаббат сияқты көптеген сахналардың ауқымды көркемдік әлемін құрайды, оларға тұтас ұлттық бояу береді.

Пейзаж, М.О.Әуезовтің басқа шығармаларындағы сықылды романда да маңызды рөл атқаратынын жоғарыда айттық. Өйткені көшпенділер табиғат аясында өмір сүрумен қатар, оған көп жағынан тәуелді де. Көшпенді өмірі табиғаттағы өзгерістер мен құбылыстарға толықтай байланысты. Демек, оның киген киімі де, үй-тұрмыстық заттары да, үйдің ішкі көрінісі де, аңға қызығушылығы да, наным-сенімдері де, әдет-ғұрыптық және поэзиялық дәстүрлері де, олардың бүкіл образдық әлемі, фольклоры – барлығы да табиғат-ананың райына байланысты болып келетіні заңды құбылыс.

Романдағы пейзаж сахналарының молдығы, алуан түрлі бояулары, тәмсілдері, полифункционалылығымен қатар, метафоралар, тенеулер, гиперболалар, дәстүрлік образдар, кейіпкерлердің боямалы, образды сөйлеу тілі секілділер де көшпенді өмірінің табиғатпен байланысынан туындаған. Поэзияға бейім халықтың қызыл тілінен нәр алған жазушы қаламының шебер болуы да сондықтан.

Ғалымдар жалпы «ұлттық тіл табиғатты, ұлттық құндылықтарды, сұлулық пен идеалдарды қабылдаудың өзіне тән ерекшелігін білдіретінін» айтады [4, 106-б.].

Қазақ халқының, Абайдың ұлы поэзиялық мәдениетін, шаруашылық-материалдық және рухани болмысын қалыптастырған туған дала сүгіреттері роман беттерінен үнемі бой көрсетіп отырады.

М.О.Әуезовтің көркем-стилистикалық шеберлігінің осы бір ерекшелігі романның өзге идеялық-композициялық құрылымдарымен біріге отырып, үлкен бір кеңістікті құрайды, кейіпкер ішкі жан дүниесінің нәзік қырлары мен сезім сырларын ашып көрсетеді.

Осылайша, пейзаж ұлттық шығармада көптеген қызметтерді атқарады: негізгі табиғат көріністерін суреттеу қызметінен тыс, кейіпкер мен автордың оқиғаға көзқарасын білдіреді, кейіпкер арқылы оқырманға әсер ету психологиялық қызметін атқарады,

оқиғаларға романтикалық және драмалық реңк береді, шығарманы көркемдік ритммен біріге отырып ерекше әуезді етеді.

Түпнұсқа: «Сондай өзімен өзі боп толғана ойланған уақыттарында көз алдына көптен-көп оралатын – осы адырлар. Бұлар күн райына қарай әр түрлі ажар көрсетеді. Ақындық шабыт кейде осы адырмен көп сырласқандай болады. Бұлты сұрғылт күні ол адыр күн шуағын сағына мұңданады. Ашық күні жылы, жарқын жазын көкसेгендей көрінеді. Жеткізбес арман жеңсігі жеңген адыр» [5, 394-395 бб.].

А.никольская, Л.Соболев: «В утренние и предвечерние часы размышлений грустное сердце находило себе отклик в молчании холмов. Всегда суровые, всегда хмурые, они как будто вечно полны неисполнимого желания, – в пасмурные дни они тоскуют о солнце, в солнечные – мечтают о весне» [2, 578-б.].

А.Ким: «И всякий раз, когда после беспамятного отлета в пределы нового сочинения он возвращался назад на землю – перед ним возникали эти знакомые белые холмы, как бы приветствуя и ободряя его. Абаю представлялось, что они, имеющие различный вид в соответствии с тем, какая стояла погода, – в точности передавали своим видом то настроение, чем дышало только что написанное стихотворение. В пасмурный, тихий, мерклый день и стихи, и холмы оказывались под одинаково печальным серебристым светом – в тоске по будущим солнечным дням. А в яркий солнечный день в стихах и на ослепительно белых холмах вдруг проскальзывала сизая тень тоски по вчерашнему серенькому ненастью, тень грусти по прошлому. Холмы – как вечные пленники своей несбыточной мечты» [6, 415-б.].

Үзіндіде айтылған осы адырларды ақын Абай жанының табиғатпен тілдесетін, табиғат аясына еніп кететін жер деуге болады. Терең ойға шомған Абайдың көз алдына сол адырлар оралады, ол адырлардың жалпы көрінісі ауа райының қандай болуына байланысты. Автордың айтуынша, ақынның бүкіл шабыты осы адырлармен байланысты болғандай: *Бұлты сұрғылт күні* ақын өлеңдері *күн шуағын сағына мұңдана* шығады. Ал *ашық күні* жазылған өлеңдері *жылы, жарқын жазын көксегендей* шабытты, *жеткізбес арман жеңсігі жеңген* адырлардай сәулелі болып шығады.

Мұнда пейзаж (*күн райына қарай әртүрлі ажар көрсететін адырлар*) арқылы Абай қол жеткізбес бақыт пен жеңісі жеңген армандардың рәмізі іспеттес түрліше көңіл күй береді.

Медитативті-философиялық көңіл күй мен күңгірт әуенді білдіруде кеңейген антитеза көркемдік әдісі қолданылған: *Бұлты сұрғылт күні* ақын өлеңдері *күн шуағын сағына мұңдана* шығады. Ал *ашық күні* жазылған өлеңдері *жылы, жарқын жазын көксегендей* шабытты, *жеткізбес арман жеңісі жеңген* адырлардай сәулелі болып шығады.

Эпопеяның ішкі әлемінің ұлттық бейнесін көрсететін тағы бір өзекті бөлігі көркем портрет болып табылады. Әдеби шығарманың құрылымында оның белгілі бір идеялық-композициялық мәні бар екендігін білеміз. Портреттің көптеген функциялары бар, соның бірі – шығарма кейіпкерін сырттай сипаттау, яғни сыртқы портретті жасау. Персонаждың сыртқы сипаттамасына бағытталған ондай көркем портрет жүйесінде детальдар, жарық, түс сияқты физикалық шамалар маңызды орын иелейді. Персонаждың ішкі әлемін ашуда тікелей (персонаждың өзінің психологиясын ашатын) және жанама (ол туралы сырттай мағлұмат беретін) тілдік мінеземелер, сондай-ақ пейзаж, тұрмыстық детальдар, әсіресе, интерьер, яғни үйдің ішкі көрінісі, ондағы заттар, түрлі бұйымдар көп қолданылады. Әдеби шығармада кейіпкердің портреті көп жағдайда автордың сол кейіпкерге деген көзқарасын білдіреді. Екінші сөзбен айтқанда, жазушы өзі суретін салып отырған кейіпкердің портреті арқылы ол туралы авторлық ойын айтады.

Мәселен, социалистік реализм әдісінің дәстүрлері бойынша М.О.Әуезов аға-сұлтан Құнанбайдың портретін сала отырып, «көшпелі аристократияның» өкілі ретінде оған деген теріс көзқарасын білдірмеуі мүмкін емес еді. Сондықтан да төменде келтірілгелі отырған үзіндіде шонжар байды қоршап тұрған қатыгез ортаның ауанын ғана емес, сонымен қатар автордың осы кейіпкерге деген аса күрделі қатынасын да көреміз. Жазушы сол көзқарасын сыртқы суреттемелер, интерьер, түстердің символикасы арқылы білдіреді. Оларды портретті салудың, әдеби кейіпкердің ішкі әлемін, жасырын психологиялық ерекшеліктерін көрсетудің басты көркемдік тәсілі ретінде пайдаланған:

Түпнұсқа: «Төсектен төменірек жерде жанған тас шамның сәулесі шарасынан шатынап шығып тұрған жалғыз көзге түскенде, қызғылт елес құбыла жанып тұр. Бұл көзде үрку жоқ. Пәлені білген, алысуды тосқан, қорғануға әзір, түгін сыртына атқан қайсар ашу тұр» [5, 233-б.].

А.никольская, Л.Соболев: «У постели Кунанбая горела свеча. В ее свете глаз старика искрился зловещим красноватым огнем. В этом взгляде кипела злоба – упорная, настороженная, готовая к защите и к яростному прыжку» [2, 469-б.].

Мұнда: а) құбыла жанған қызыл елес образы сақталған; ә) аға-сұлтанның ішкі күйі мен үйдің түнерген көрінісі арасындағы байланыс көрсетілген; б) Құнанбайдың шатынаған көзінің сипаттамасы берілген.

А.Ким: «У ложа Кунанбая горела свеча. Трепетал тревожным желтым пламенем, который отражался в зрачке старого хаджи – тот же дьявольский, хищный пламень» [6, 259-б.].

Түпнұсқадағы ұлттық ерекшелікті аудармада жаңғыртуға қатысты мынаны айта кеткен жөн, А.Кимнің аудармасында «хищник Кунанбай» көзқарасы мейлінше толыққанды сипатталады: «в зрачке старого хаджи – тот же дьявольский, хищный пламень». Аудармада, бұдан тыс, өте дәл берілген мынадай мінездеме де бар: «Горящий глаз его бегал по лицам людей».

Мұнда жарық пен түстердің символикасы персонаждың ішкі болмысын ашып, портретті мейлінше тоқ етіп тұр.

Шығарма кейіпкерінің ішкі және сыртқы бітістерін біріктіре отырып, портрет тағы да көптеген функцияларды атқарады. Ең алдымен кейіпкерді автордың ұстанымы тұрғысынан таныстырады, көркемдік идеяны дамытуда маңызды орын иелейді әрі композициялық мәні де бар.

Түпнұсқа: «Кең, ашық жүзді, шошақтау келген сұлу, өткір көзді Кәкітайдың мұрны шолақтау болса да, бетінде бала-бозбалалық, уыз жастық бар. Жұқалау, қып-қызыл еріндері мінсіз, кінәсіз, тазалықпен тыныс алады. Қандай сұлу қызға бітсе де, мінді дегізерлік емес. Оның осындай айнадай ашық, таза мөлдір жүзбен шіңкілдеп, қатты сөйлейтін және бар шынымен үнемі ашық сөйлейтін мінездерін Абай ерекше сүйеді» [5, 417-б.].

А.никольская, Л.Соболев: «Широкое открытое лицо, большие, чуть на выкате, глаза, блестящие и острые, слегка вз-

дернутый короткий нос – все придавало Какитаю то жизнерадостное выражение, которое свойственно самой ранней молодости. Пухлые румяные губы дышали юношеской свежестью – любая красавица позавидовала бы им. Абаю особенно нравились в нем прозрачная чистота взгляда и громкий молодой голос, в котором, казалось, звучала вся его душа, искренняя и прямая» [2, 594-б.].

А.Ким: «Абай любил своего племянника не меньше своих сыновей, этот живой, с ясным открытым лицом, чуть вздернутым носом круглоглазый подросток был красив, способен и умен» [6, 437-б.].

А.Кимнің аудармасындағы портрет толықтай ашылмаған, автордың ойы да толығымен көрсетілмеген. Кәкітайдың сыртқы келбеті оның ішкі мінез бітістерімен, атап айтқанда, мөлдір жүзбен, бар шынымен үнемі ашық сөйлейтіндігімен толықтырыла түседі. Көз алдымызда аузын ашса ішкі сарайы көрінетін адал адамның бейнесі тұра қалады.

Ұлттық ерекшеліктің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде көпфункционалы интерьер қызмет атқарады. Интерьердің маңызы ерекше, ол адамдардың ұлттық әлемімен тығыз байланысты болып келеді. Ол – кейіпкерді қоршап тұрған үйдің ішкі көрінісі.

Романда интерьер персонаждың ішкі әлемін ашуға қызмет етеді: оның талғамын анықтайды, ұнамды немесе ұнамсыз әдеттерін көрсетеді, сырт дүниеге деген көзқарасын танытады. Кейбір жағдайларда интерьер кейіпкердің көңіл күйі мен ішкі ойларын да айтуға, жан қайғысы мен сүйініштері жайлы ақпарат жеткізуге көмектеседі.

Түпнұсқа: «Көп ауылдың күзгі әдеті бойынша, Абай ауылы да жаз тігетін үйлерін жығып, жиып қойып, оның орнына қонырқай, кішілеу үйлер тіккен. Әйгерім отауы да қазір басқаша.

Кішілеу, шағын үйдің ішіне айнала текемет, тұскиіз кілем ұсталған. Биік төсек орнына қалың салынған көрпесі, құс төсегі, жастық, бөстегі көп жер төсек орнаған. Абай мен Әйгерім отырған төсек алды қалың жүнді арқар терісімен жабылған. Төрде отырған қонақ болса, олардың астына ұзын қара сеңсеңнен мол етіп құрап тіккен кең бөстек жайылған» [5, 238-б.].

А.никольская, Л.Соболев: «Большие летние юрты были уже разобраны и отправлены на зимовку, вместо них поставили

маленькие, более теплые. Стены новой тесной юрты Айгерим были увешаны коврами и узорчатыми кошмами. Вместо высокой кровати теперь была устроена на полу постель из множества толстых корпе. Место перед постелью, где обедали и пили чай, застлали длинношерстными овечьими шкурами, середину юрты заняли очаг и котел» [2, 473-б.].

А.Ким: «Большие летние юрты были разобраны, народ жил в маленьких теплых временках. В осенней тесной юрте Айгерим все было обустроено уютно, удобно, стены увешаны коврами, утеплены цветными войлочными кошмами. Вместо кровати постель занимала место за очагом, устланным многими слоями толстого корпе. Перед постелью пол был застелен выделанными овечьими и жеребьячими шкурками, там пили чай и садились за трапезу. Середину юрты занимал очаг с подвешенным казаном» [6, 264-б.].

Алынған үзіндіде екі аудармашы да интерьердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін жаңғыртудағы өз мүмкіндіктерін аңғартады.

Интерьердің заттық әлемі ХІХ ғасыр қазақ киіз үйін, оның ұлттық болмысын кеңінен ашып көрсетеді. Ұлттық болмысты жаңғыртуда романның түпнұсқасының көркемдік-тілдік ерекшеліктері, образды-лексикалық және стилистикалық құралдары аудармаға да әсер еткендігін айту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. – Бірінші кітап. Абай. – Алматы: Жазушы, 2003. – 365 б.
2. Ауэзов М. Путь Абая: Перевод под ред. Л. Соболева. – Книга первая. – Алма-Ата: Жазушы, 1987. – 605 с.
3. Ауэзов М. Путь Абая. – Книга первая / Перевод А. Кима. – Алматы: Жибек жолы, 2007. – 467 с.
4. Сарсенбаев Н. Обычай, традиции и общественная жизнь. – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 180 с.
5. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. – Екінші кітап. Абай. – Алматы: Жазушы, 2003. – 431 б.
6. Ауэзов М. Путь Абая. – Книга вторая / Перевод А. Кима. – Алматы: Жибек жолы, 2007. – 452 с.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымдарының кандидаты,
профессор Гүлмира Қазыбек

Г.БЕЛЬГЕРДІҢ АУДАРМА ТЕОРИЯСЫНА
БАЙЛАНЫСТЫ ЖАЗЫЛҒАН
МАҚАЛАЛАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Қазақ аударматану ғылымында есімдері алтын әріппен жазылатын есімдердің ішінде Г.Бельгердің орны бөлек. Қазақстанның Халық жазушысы, «Парасат» орденінің иегері, жазушы, сыншы, білікті аудармашы, Қазақстан Жазушылар Одағының мүшесі, «Алтын самрұқ» сыйлығының иегері Г.К.Бельгер 1934-2015 жылдар аралығында өмір сүрген. Ол қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің түлегі. Әр жылдары орта мектепте мұғалім, «Жұлдыз» журналында редактор, «Феникс» альманахында жұмыс істеген. Г.Бельгер «Алтын асу», «Тас өткел», «Казахское слово», «Гете және Абай», «Этюды о переводах И.Жансугурова», «Мотивы трех струн», «Үндестік», «Шың», «Қазақ дәптері», «Тихие беседы на шумных перекрестках», «Чайки над степью», «Гармония духа», «Плетенье чепухи» т.б. елуден астам кітаптың авторы.

Г.Бельгердің өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми мақалалар жазып, оны мерзімді баспасөз беттерінде жариялаған зерттеушілердің қатарына С.Абдрахманов, С.Ананьева, М.Амалбекова, Л.Бабкина, Г.Байғужина, В.Владимиров, Б.Жолдасбекова, Ж.Есқуатова, Ә.Жүсіп, А.Зейнулина, Е.Зейферт, К.Кешин, Ә.Қайырбеков, У.Қалижан, А.Қанафияұлы, А.Құсайынова, Т.Макаренко, Қ.Мұқанов, Г.Мұқанова, Х.Садықов, В.Светланова, Л.Шашкова, О.Шиленколарды жатқызамыз. Қаламгер қайтыс болғаннан кейін режиссер С.Климов «Бельгер» деректі фильмін түсірген болатын.

Г.Бельгер аударма теориясына байланысты көптеген маңызды ғылыми-сын мақалалар жазған. Аудармаға байланысты жазылған «Аударма жауапкершілігі», «О любви к автору и переводчику», «Творчество Абая в немецких переводах», «Орман патшасына ой жүгірткенде», «Чудное мгновение перевода», «Из записок: к проблеме перевода», «Сыршылдық пен сырбаздық», «Қазақ әдебиетінің әлем тілдерге аударылу тарихы туралы» т.б.

ғылыми мақалалары бар. Сонымен бірге оны қазақ қаламгерлерінің шығармаларын орыс тіліне аударған талантты аудармашы ретінде де танымыз. Ол Абай Құнанбайұлы, Жамбыл Жабаев, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов, Ә.Нұрпейісов, Х.Есенжанов, Ә.Тәжібаев, Ә.Кекілбай, Д.Досжан, О.Сәрсенбай, Н.Ғабдуллин т.б. шығармаларын орыс тілді оқырмандарға көркем тілмен жеткізген. Ал неміс қаламгерлері Л.Вайдман, А.Раймген, Э.Кончак, Н.Ваккер, И.Кроневальд т.б. орыс тіліне аударған. Оның аудармалары өзіндік стилімен, аударылу тәсілімен ерекшеленеді. Неміс, орыс, қазақ тілдеріне бірдей дәрежеде аударма жасаған. Аудармашыларға қойылатын негізгі талаптың бірі аударылатын тілді білуі керек болса, Г.Бельгер үш тілде де жетік білген. Осы жерде аудармашының қазақ орта мектебінде білім алғандығын айта кетуіміз керек деп ойлаймыз. Сондықтан болар аудармашы оқуға жеңіл, түпнұсқа ойы, стилі бұрмаланбаған құнды аудармалар жасаған. Ол аударматануда сөзбе-сөз және жолма-жол аударма жасаудың шебері ретінде де танымал.

Алғашқы аудармасы туралы Г.Бельгер доцент Л.Мұсалының жүргізген сауалнамасында былай жауап берген екен: «Ең алғашқы аудармам – «Қан мен тер» трилогиясы. Көп тер төктім. Жолма-жол аударманы автормен тақасып, иықтасып отырып, пәлен жыл мыжғыладық. Сүйтіп, Нұрпейісовтің азабы мол аудармашылық қатаң мектебінен өттім. Кейін аударғандарым – Х. Есенжанов, Ғ. Мүсірепов, А. Жұбанов, З. Қабдолов; Ә. Кекілбаев, Т. Ахтанов, Д. Досжанов; О. Сәрсенбаев, Т. Нұрмағамбетов т.б. Неміс тілінен де 20-дан астам шығарма аудардым. Бәрін есептесем, көлем жағынан 20–25 томдай болып қалар»[1,268].

Осы алғашқы аудармасын зерттеуші В.Владимиров жоғары бағалаған. 2009 жылы «Караван» газетінде Е.Зейферттің «Переводимая игра слов, или Вес литературного золота» деген мақаласы жарияланады. Осы мақалада Г.Бельгердің аудармашылығына жоғары баға беріледі. Мысалы, *«В Казахстане немного профессиональных переводчиков, в совершенстве владеющих литературными казахским и русским языками. Энтузиасты-одиночки есть, и среди них личности незаурядные. К примеру, алматинец Герольд Бельгер. Родившийся в 1934 году в г. Энгельсе Саратовской области, но ребенком депортированный из Поволжья в казахский аул, Г. Бельгер освоил 3 языка творчества*

– казахский, русский и немецкий. Трехязычный автор – плодотворный прозаик, литературный критик, оценивающий сотни новых книг на казахском, русском и немецком языках. А еще – один из самых известных казахстанских переводчиков, причем не только практик, переведший на русский язык, например, романы А. Нурпеисова, но и теоретик перевода, выпустивший в 2005 году книгу "Ода переводу. Литературно-критические статьи, исследования, эссе о проблемах художественного перевода",- деп Г.Бельгердің аудармашылық қызметін жоғары бағалайды[2].

Аударма теориясына арналған «Аудармашы жауапкершілігі» деген мақаласында ғалым қазақ қаламгерлерінің шығармаларының аударылу сапасына, негізгі кемшіліктеріне тоқталады. Өзіндік ойлар қорытады. Мақаладағы пікірлер өзінің құндылығымен ерекшеленеді. Аудармашыларға көптеген мақсат-міндеттерді жүктейді. Мысалы: «...күні бүгінге дейін Абай мен Сұлтанмахмұт поэзиясы, Әуезов пен Мүсірепов прозасы орыс тілінде өзінің бар бедер-бейнелерімен көріне алмай отыр», - деген пікірін нақты мысалдар арқылы талдап береді. Осы мақаласында : «Кейбір аудармашылар түпнұсқаны өңдеуге, дәлірек айтсақ, өз бетімен жаңаша жазып шығуға хақымыз бар деп ойлайды. Мұның бір ұшығы сол аудармашының қауқарсыздығында, немесе өз ісіне жауапсыз қарайтындығында жатыр. Өйткені түпнұсқаның ұлттық сипатын, өзіндік мәнерін, көркемдік ерекшеліктерін сақтап отырып аударғаннан гөрі өз қалауыңмен тарта беру әлде қайда оңай. “Осылай ету қажет” деп ақталмақшы болады кейбір аудармашылар. Өйтпесе қазақ авторлардың туындыларын орыс оқырмандары жете түсінбейді-міс. “Бұл – орысша емес!”. “Бұл – қазіргі заман оқырманының құлағына тосын естіледі!”. Не керек, автордың келіспеске лажды қалмайды. Сөйтіп, аудармашы түпнұсқаны қалауынша паршалап, өзіндік жаңа бірдеңе жасап шығарады»,- деген ойымен бөліседі.

«Кто допишет Абая» деген мақаласында жалпы аударма туралы ойлар жинақталады. Мақалада аударма теориясының өзекті мәселелері қозғалады. Мысалы, «Переводя с иностранных языков, мы обычно не позволяем себе вариаций, адаптаций и интерпретаций. никому и в голову не приходит по-своему переписывать всемирно известных классиков и создавать свою, особую, индивидуальную «партитуру», какой-то особый «русский

вариант». Так почему в отношении к переводам, скажем, с казахского, киргизского, узбекского, туркменского и т.д. у нас так широко допускается разного рода волонтаризм? Более того, нередко именно такая манера перевода с дописыванием, перекрашиванием, приспособлением для так называемого «русского слуха», перевода «с улучшением» почему-то поощряется издательствами и считается единственно возможной и целесообразной. Меня ввергают в оторопь иные критики, рецензенты и редакторы, требующие вполне серьезно от того или иного автора «приподнять», подправить, развернуть, подкрепить, и даже придумать новые сюжетные ходы, ушибить характер и найти дополнительные краски, перекроить композицию, высветить типы и т.д. И ведь – самое поразительное! – так сплошь и рядом поступают. Да еще называют это переводом. А иные, похоже, таким образом понимают интернационализм в литературе. Интернационализм как унификация? На основе оригиналов стряпаются несуществующие в природе «варианты», выращиваются искусственные «бриллианты», изготавливаются некие копии без оригинала. И еще нередко при этом доказывают, что, дескать, читателю нет дела до того как перевел переводчик, к каким уловкам он прибегал, соответствует ли его перевод оригиналу, ему, читателю, мол, все равно, автор ли так написал или переводчик руку приложил, важно чтобы книга была хорошая... решительно не согласен». Осы үзіндінің өзінен ғалымның аудармашыларға қоятын талабын, мақсаты мен міндеттерін көруімізге болады.

Г.Бельгердің «Исполины духа. Гете-Пушкин-Абай» деген мақаласында ұлы ұш ақынның шығармашылығы туралы, олардың өзара ұқсастықтары мен үндестіктері туралы айта келе, мынандай тамаша ой қорытады: «Гете-Пушкин-Абай – вечная категория, бессмертная сущность человека. Как Свобода. Как Любовь. Как Жизнь». Осы пікірден ғана ұш ақынның ұлылығын, қайталанбас мұрасының күдіреттілігін түсінеміз.

Ал «О чистоте языка» деген мақалада автор тіл тазалығына, оған қойылатын талаптарға тоқталады. Мысалдар арқылы ойын нақтылай түседі. Тіл экологиясына назар аударады.

Г.Бельгердің аударматану ғылымында ең көп зерттеген авторларының бірі ұлы Абай мұрасы. Ақын өлеңдерінің орыс және неміс тілдеріне аударылуына орасан зор еңбек еткен де осы Бельгер. Абай мұрасы неміс тіліне қандай дәрежеде аударылды,

кімдер аударды т.б. мәселелерге арналған көптеген ғылыми мақалалар жазған болатын. Соның бірі «Творчество Абая в немецких переводах» деген мақаласы «Абай институтының хабаршасында» 2014 жылы жарияланған[3]. Мақалада автор Абай мұрасына арналған төрт кітаптың, жиырмадан астам ғылыми мақалалар жазғандығы туралы айтып өтеді. Г.Генке, Р.Домашина, Т.Кеманн, Л.Захаровалардың Абай өлеңдерін неміс тіліне аударғандығы туралы мәлімет береді. Ал Л.Кошут аудармаларына арнайы тоқталып, оның жетістіктерін нақты мысалмен көрсетеді. Ақынның атақты «Өлсем, орным қара жер, сыз болмай ма?» деген өлеңін салыстырады. Орыс тіліне аударған аудармашы Ю.Неймардың және неміс тіліндегі Л.Кошутаның нұсқаларын салыстырады. Аудармалардың сәтті шыққандығын айтады. Немесе ақынның «Көк тұман алдындағы келер заман» деген өлеңін орыс тіліне В.Звягнцева аударған. Оны Л.Кошут неміс тіліне көркем тілмен жеткізе білген. Г.Бельгер осы аудармаға жоғары баға береді. Оның аудармаға нәліктен жоғары баға беруін де түсіндіреді. Қазақ өлеңінің ерекше ұйқасын аудармашы неміс тіліне жеткізе білген деп қорытындылайды.

Г.Бельгер қазақ қаламгерлерінің шығармаларының басқа тілдерге аударылуы туралы өз бағасын беріп отырған. А.Ким аударған «Абай жолы» романына байланысты арнайы ғылыми зерттеу жүргізіп, оны мерзімді баспасөз беттерінде жариялаған. Мысалы, В.Стадничуктың «» деген мақаласында А.Кимнің аудармасына тоқталады да, Г.Бельгердің осы аудармаға қатысты Г.Бельгердің ойын былай жеткізеді : «Всерьез о переводе Анатолия Кима высказался только старейшина переводческого цеха Герольд Бельгер. В большой статье, опубликованной в нескольких номерах газеты «Начнем с понедельника», он дает весьма обстоятельный и в высшей степени убедительный анализ нового перевода с точки зрения прежде всего адекватности оригинальному тексту. При этом господин Бельгер несколько раз специально оговаривается, что с его точки зрения главный, если не единственный критерий, по которому следует судить перевод, – верность оригиналу. Причем и его букве, и его духу. И по сути дела в статье Герольда Карловича блистательно, на множестве примеров, доказывається, что «неверность» букве в конечном итоге привела к «неверности» духу национальной эпопеи. Тем не менее,

начав «за упокой», он заканчивает «за здравие»: сдобривает жесткую критику необязательными оговорками, что Анатолий Ким – большой писатель (в чем, собственно, никто и не сомневается), так что конечные выводы можно истолковать в том смысле, что перевод все-таки состоялся»[4]. Бұдан Г.Бельгердің аудармашыларға қойылатын негізгі талаптары қандай, аудармашы қай тәсілді қолданса аударма сәтті шығады деген сауалдардың жауабын табамыз. Г.Бельгер А.Ким жасаған аударманың кемшіліктері мен жетістіктерін мысалдар келтіре отырып, әдемі талдаулар жүргізеді.

Г.Бельгер тамаша аудармашы әрі аударматануға арналған көптеген зерттеулердің авторы. Ол аудармашыларға қойылатын талаптарды жіктеп көрсете білген ғалым. Аударманың жауапкершілігін түсіне білген ерекше дарын иесі. Аудармалары сапасы жағынан да жоғары болып келеді. Тек теориялық тұрғыдан ғана емес, оны өз тәжірибесінде көрсете білген талантты аудармашы. Оның аудармаға байланысты жазылған еңбектері күн тәртібінен түспейтін, құндылығын жоғалтпайтын өзекті мәселелерді қамти алған зерттеулер екендігі рас.

Аударматанушы И.Левыйдың мына бір пікірі Г.Бельгер аудармаларына байланысты дәл айтылған деп ойлаймыз : «Аудармашы еңбегінің мақсаты түп беинесі болмайтын тың туынды жасап шығу емес, түпнұсқаны түсіну, сақтау, жеткізу, аударманың мақсатын қайта туындату». Себебі, аудармашының қолынан шыққан аудармаларда түпнұсқаның мағынасы мен стилі, ойы мен мазмұны сақталып отырған.

Аудармашының негізгі мақсаты туралы айтылған Я.Рецкердің: «Аудармашының мақсаты – түпнұсқаның стилистикалық және экспрессивті ерекшеліктерін сақтай отырып, басқа тілдің көмегімен оның мазмұнын біртұтас және нақты жеткізу», -мына пікірі Г.Бельгер аудармаларына дәл айтылған деп есептейміз.

Г.Бельгер қайтыс болған кезде көптеген қазақ зиялылары өз естеліктерін, ол туралы пікірлерін айтқан болатын. Қазақстанның халық жазушысы Ә.Кекілбайдың: « Өзі болмаса, сөзі мәңгі өшпес өмірімен бірге жасай бермек-ті », - деген пікірі Г.Бельгердің өмірі мен шығармашылығына берілген жоғары әрі әділ баға[5].

Сыншы Ә.Меңдіке: «Герольд – қазақ әдебиетінің шын жанашыры, жанкүйері. Ол – құбылыс. Осындай құбылыс өзге

әдебиетте жоқ», - деп аударма туралы жазылған екі мақаласы туралы сөз қозғайды[6].

Ал Г.Бельгердің бүкіл саналы ғұмырында жасаған аудармаларын сараптап, оны жіктеп, жетістігін нақтылап ғылыми зерттеулердің жарық көруі болашақтың ісі деп айтамыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Г.Бельгер. Записки старого толмача. Алматы, Мектеп., 2011 жыл - 279 бет
2. Е.Зейферт. Переводимая игра слов, или Вес литературного золота. Газета Караван. 29.01.2009.
3. Г.Бельгер. Творчество Абая в немецких переводах// abai-inst.kz
4. Б.Стадничук: Перевод неадекватен. Тернистый путь Абая к русскому читателю. 27.05.2008// centrasia.ru.
5. <http://www.inform.kz>
6. Г.Бельгер қандай адам? Жас өркен. 18.11.2011

**Тараз инновациялық-
гуманитарлық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты,
профессор Мендібай Әбілұлы**

МОЛАҚСАЙ ЖЫРАУ

Молақсай жырау туралы деректер өте аз. Қай жылы туылып, қай жылы қайтыс болғаны белгісіз. Белгілісі: Молақсай ғұн дәуірінде өмір сүрген. Олай дейтініміз: біздің қолымызда халық ақыны Өмірзақ Қалбай жырлаған халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі – "Алаңқай батыр" қиссасы бар. 1992-жылы "Жазушы" баспасынан жарық көрген Ө.Қалбайдың "Алаңқай батыр" кітабындағы "Алаңқай батыр" қиссасы: *"Ертеде Еділ патшаның заманында Еділ-Жайық бойында қалың елде Молақсай деген жырау болыпты..."*-деп басталады. Еділ (Аттила) патшаның заманы-ғұн дәуірі. Қиссада (Ө.Қалбай "дастан", Ә.Марғұлан "поэма" деп атаған, М.Ә.) нағашысын іздеп алыс сапарға аттанған баласы Алаңқайға әкесі Молақсай жыраудың айтқан сөзі бар. Сонан соң "Алаңқай батыр қиссасы" арқылы бізге жеткен "Молақсай жыраудың жалғыз баласы Алаңқайдың моласында отырып айтқан сөзі", "Молақсай жыраудың Алақай деген баласына берген батасы" бар. Сонан соң бесқалалық (қарақалпақстандық) қазақ жырауы Теңізбай жырау жырлайтын "Он үш жасар Алаңқай

батыр" киссасында Молақсай жырау туралы өлең жолдары кездеседі: "Ертеде Тұранымда ғұндар болған // Ғұндарда Молақ деген жырау болған..." Өлеңдегі "Молақ" деп отырғаны-Молақсай жырау. Жырау өлеңнің буын санын ескеріп, "Молақсай" деген есімнің "сай" деген буынын әдейі алып тастап жырлаған.

Енді Молақсай деген есім туралы бірер сөз: осы есім "Алаңқай батыр" киссасында Молақсай жырау деген атпен белгілі, ол-нағашысын іздеп алыс сапарға аттанатын он бес жасар (*Теңізбай жырау жырлайтын "Алаңқай батыр" киссасында Алаңқай он үш жасар бозбала, М.Ә.*) Алаңқай батырдың әкесі. Тарихта сақтардың тұңғыш патшасы Тарғытай туралы жазылады. Тарғытай туралы деректер әйгілі гректің тарихшысы Геродоттың "Тарих" атты кітабында бар. Сол Тарғытай батырдың үш баласы болған. Есімдері: Липоксай, Арпақсай, Қолақсай. Ал біздің айтып отырған жырауымыздың есімі – Молақсай. Есімдер ұқсас па? Ұқсас. Молақсай ғұн дәуірінде өмір сүрген. Осы "Алаңқай батыр" киссасында Тоғанас жыраудың аты аталады. Бұл да халық ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін Кетбұға, Сыпыра, Құтан, Молақсай жырау сияқты тарихи тұлғалар емес пе екен? "Алаңқай батыр киссасында" Молақсай жыраудың замандасы Тоғанас жырауға былай дейтіні бар: ***"Замандасым Тоғанас // Жылады деп сөкпеңіз // Көңілім кетті шыдатпай..."*** Ежелгі сақ тайпалары мен ғұн тайпаларының қазақ ауыз әдебиетіне тигізген әсері жайлы қазақ ғалымдары ғылыми тұжырымдарын жазғаны белгілі. Грек тарихшылары Геродоттың, Диодордың, Фотийдің, Страбонның, Иран патшалары Ахменидтер заманынан қалған жазуларда ежелгі сақ тайпаларының мәдениеті мен ауыз әдебиеті, жазба әдебиеті қазақ халқының ауыз әдебиетін тудырып, ғұн дәуірінде өмір сүрген жыраулар-Молақсай мен Тоғанас біздің дәуірімізге ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отыр.

Молақсай жырау мен Тоғанас жырау халық ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі "Алаңқай батыр киссасы" арқылы жетіп отырғанын атап айтуымыз тиіс. Белгілі ғалым Ә.Марғұлан бұл шығарманы "ертегі" деп атағанымен мұнда оқиғалар шыншыл тұрғыдан сипатталады. "Алпамыс батыр" жырында Алпамыс зынданда жеті жыл жатса, "Алаңқай батыр киссасында" Алаңқай зынданда алты жыл жатады. Дегенмен, "Алаңқай батыр киссасында" оқиғалар легі тек шынайы тұрғыда жырланады. Қиялдан туған кейіпкерлер жоқ.

Профессор Ә.Қоңыратбаев "Қазақ эпосы және түркология" атты монографиясында тарихи деректердің ертегілерде де кездесетінін атап көрсетеді: "...Гата", "Даистани Даник", "Бадашт" хикаяларында, ***тат ертегілерінде жүрген тарихи деректердің*** өзі де Орта Азия жөнінде есепсіз көп мағлұмат береді. Тек солардың тарихи-аңыздық жүйесін анықтап, ғылыми тұрғыдан зерттей түскен жөн..." [1].

Ауыз әдебиеті мен мәдени құндылықтарымызды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде ***жыраулармен*** бірге ***жыршылар, қиссашылар, ертекішілер, айтушылар (информаторлар), қобызшы-бақышылар, бишілер, әншілер мен күйшілер, көшірушілер, шежірешілер*** де зор рөл атқарғаны белгілі.

Ғұн дәуіріндегі қазақ әдебиетіне "Алаңқай батыр қиссасы" (*Өмірзақ жырау мен Теңізбай жырау нұсқасы*), "Он үш жасар Алаңқай батыр қиссасы" (*Теңізбай жырау нұсқасы*) деп аталатын қиссаларды енгізу ғұн дәуіріндегі әдебиетіміздің олқы тұстарын толықтырады деп ойлаймыз. Бұл қиссаларды өзіндік жырлану ерекшелігіне қарай қазақтың дәстүрлі ауыз әдебиеті үлгілеріне жатқыза аламыз.

Қазақ жыраулары қазақ халқының ұлы батыры Еділ (Аттила) патшаны жырға қосып, оның ерлігі мен өрлігін өскелең ұрпақтарымыздың санасына құйып келді. Бұл елдігіміздің белгісі. Әдебиет халықты осылай тәрбиелейді.

Профессор Н.Келімбетов ғұндардың Еуропаға қоныс аударып, Еділдің билік жүргізген тұсын жырлайтын «Атилла» дастаны туралы: «Атилла» дастаны-ғұндардың Еуропаға қоныс аударып, Еділ (Атилла) өзені мен Атлант мұхиты аралығында билік жүргізген дәуірін жыр еткен туынды. Сол себепті бұл дастан кезінде ғұндардың ата мекені болған ұланғайыр қыпшақ даласында емес, сол көшпелі тайпалардың ерлік жасаған шайқастар жасаған жері-Еуропа елдерінде жақсы мәлім еді...» - деп жазды [2]. "Алаңқай батыр қиссасы" мен "Он үш жасар Алаңқай батыр қиссасы" Еділ (Аттила) патшаның қазақ жерінде және Еуропа жерінде болған сәттерін сипаттайды. Бұл әдебиетіміз бен тарихымыз үшін мол қазына.

Әдеби шығармаларда, аңыздарда, дастандар мен қиссаларда, толғаулар мен термелерде жыраулардың шығармалары өзімен бірге жырланатыны бар. Оған көптеп мысалдар келтіруге болады.

Профессор Қ. Жұбанов ежелгі қазақ жеріндегі ескі әдеби мұралар туралы былай деп жазады: «Қазіргі қазақ атанып отырған халықтың өткендегі тұрмыс-тіршілігін білу үшін Қазақстан жерінде өмір сүрген бұдан бұрынғы халықтардан қалған және олардың атақты жеке адамдарынан қалған ескі әдебиет мұраларына да үңіле қарау керек. Ескі әдебиеттің, оның ішінде ескі жазба әдебиеттің, қандай болса да кейінгі қауымдар үшін ерте замандардан қалған әдебиет мұрасы болып саналады. Ескі әдебиет мұрасы халықтың тарихын танытатын материал болады, бір халықтың тарихын білу үшін, сол халықтың әдебиетінен қалған мұраларды жинау, сақтау, оларды тиісінше тексеру керек. Біздің жұртшылығымызда ұлан-байтақ Ұлы Отанымыздағы әрбір ұлттың тарихи мұраларын соның үшін сақтайды, сақтап та отыр...» [3].

Профессор Қ. Жұбанов *"ескі әдебиет"* деп ауыз әдебиетін айтып отырғаны түсінікті. Ауыз әдебиеті жәдігерліктерінде кездесетін тарихи тұлғаларды зерттеп, халқымыздың тарихын, мәдениетін, әдебиетін, өнерін өскелең ұрпақтарға ұсына білуіміз қажет-ақ.

XV ғасырда Асан қайғының Жәнібек ханға айтқаны Сыпыра жыраудың Тарғын батырға айтқанын еске түсіреді. XVIII ғасырда Бұқар жыраудың Абылайханға айтқаны ғасырдан-ғасырға ұласып келе жатқан әдеби дәстүрді дамыта түседі. Жыраулардың ел басқарған хандарға, батырларға өлең-жыр жолдарымен айтқан ақыл-кеңестері жыраулар поэзиясындағы асыл қазына болып, өскелең ұрпақтарға қызмет еткені белгілі. Демек, белгілі тұлғаға, ол хан болсын, патша болсын, батыр болсын немесе шешен болсын, ел басқарған көсем, емші болсын, әулие болсын жырмен арнау дәстүрі – ежелгі сақтар мен ғұндардан келе жатқан әдеби дәстүр екен.

Молақсай жыраудың баласы Алаңқайға шығарған жоқтау жыры: "Жатырсың ба жайыңда // Жалғызым менің Алаңқай. Аңсаған әкең алыстан // Келіп тұр бүгін басыңда-ай. Қабірің жатыр, өзің жоқ // Төгіп тұрмын жасымды-ай..."- деп келеді [4].

Қазақтың жоқтау жыры өте көне дәуірден бері қалыптасқан ұлттық дәстүріміз. Бұл дәстүр ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Молақсай жыраудың Алаңқайды жоқтап айтқан жоқтау жыры көне дәуірден осы заманға жеткен, шамамен б.з.д. УІІ-ІІ ғасырларда өмір сүрген Тұран елінің даңқты патшасы, батыры,

дарынды қолбасшы Алып Ер Тоңға- Апросияп қайтыс болғанда шығарылған "Алып Ер Тұңғаны жоқтау" деп аталатын жырды еске түсіреді: "Алып Ер Тұңға өлді ме? // Опасыз дүние қалды ма? Заман өшін алды ма? // Енді жүрек жыртылар... [5].

Профессор Ә. Қоңыратбаев өлген адамдарға ән-күй арқылы сыйыну дәстүрі ежелгі Тибетте, Иранда, арабтарда болғанын атап көрсетеді: "...Біздің эрамыздың басына дейін Тибет елі будда емес, бәну (бон) культіне табынған. Бұл наным оларда көк, жер, ай, жұлдызға, өлгендерге (әруак) *ән-күй* арқылы сыйырудан туған..." (Ә.Қоңыратбаев, *"Қазақ эпосы және түркология"*, Алматы, *"Ғылым"* баспасы, 1987-жыл, 21-бет). Қазақтың жоқтау жыры белгілі бір әуенмен орындалатыны белгілі. Сондай-ақ ежелгі сақтар мен ғұндарда өлген адамның құрметіне қобызбен күй тарту (*қаралы әуен*) дәстүрі болған. Жошының өлімін Шыңғысханға қаралы әуенмен естірту дәстүрі осыны аңғартады. Еуропа халықтарындағы өлген адамның құрметіне оркестрмен қаралы әуен орындауы осыдан қалған дәстүр екені белгілі.

Сонан соң Кетбұғаның жыры, Құтан жыраудың Қобыланды батыр өлтірген жалғыз баласы Дайырқожаны жоқтап айтқан жоқтау жыры осы дәуірге жеткен. Осы жоқтау жырдың Қанышбек жырау жырлаған нұсқасы Бесқала (*Қарақалпақстан*) қазақтарының ауыз әдебиетінде сақталған.

Біздің қазақта: "Есік алды төбе болса, ерттеулі атпен тең, ауылында қарт болса, жазып қойған хатпен тең"-деген мақал бар. Ауыз әдебиетін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырушылардың бір тобы осы "хатпен тең" қариялар болса керек.

Біздің қазақта "Ауызша тарих" деген мәдени сала бар. Бұл ғылым. Осы "Ауызша тарихты" өркендетіп, кемелдендіретін зиялылар. Осы сала өркендемей, тұралап тұр. Осы ғылымды дамытып, әдебиетіміз бен тарихымызды жолға салатын уақыт өтіп барады.

"Алаңқай батыр киссасында" Молақсай жырау баласы Алақайға бата береді.

Молақсай жыраудың баласы Алақайға берген батасы: Алдымда тұрған Алақай // Тәңірі берген балақай. Түрегеліп қол жайшы // Берейін, балам, батаңды-ай. Тәңірім саған бақ берсін // Еділ патша тағындай. Ұшан-теңіз және бақ берсін // Ескендірдің бағындай...

Молақсай жыраудың баласы Алақайға берген батасы, біріншіден қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрімен қабысып жатады. Ежелгі *ғұн* дәуірінде, тіпті *сақ* дәуірінде қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлерінің сақталғаны жайлы ғалымдардың жазған ғылыми еңбектерінде аталып өтіледі, және сол салт-дәстүрлердің орындалып келгенін дәлелдейтін жәдігерліктер бар.

Молақсайдың батасында: "*Алдымда тұрған Алақай // Тәңірі берген балақай...*"-деп жырланады. Сақ дәуірінде, ғұн дәуірінде жаратқан иені сақтар мен ғұндар, берідегі үйсіндер мен қаңлылар, тіпті қыпшақтардың (түркілердің) өзі Тәңірі дейтін болған. "*Тәңірім саған бақ берсін // Еділ патша тағындай...*"-дейді. Ғұндар үнемі қытайлармен соғысып келген. Ол жайлы халық жырауларының шығармаларында, А.Ясауидің хикметтерінде де айтылады: "...Әй, достар, заман ақыр болды, көрің // Кәпірлер дүние-әлемге толды, көрің. Барлық жаннан ізгілік ниет қашты // Сол үшін Тәңірім ашу қылды, көрің!.."

Профессор Қ.Жұбанов А.Ясауидің қытайлардың шапқыншылығы туралы жазған хикметтері туралы былай деп жазады: "Осы дәуірде Түркістанда өмір сүрген Қ.А.Ясауидің 95-толғауы жауға шабылған елдің күй-жайын суреттеуге арналған [6].

А.Ясауи хикметтерінде қарақытайлардан азап көрген түркілер туралы былай дейді: "Бұларды қараңғылық басты тамам // Бізге ашу қылды бүгін Тәңірім-сұхбан. Кәпірлер олжаланып қуанысты // Мұсылман зар еңіресіп састы, көрің!.."

Профессор Қ.Жұбанов Қожа Ахмет Ясауидың хикметтері туралы былай деп жазады: «Біріншіден, бұл толғаудың Хожа Ахмет аузынан айтылуы жоғарыда сөз болған қара қытайлардың Түркістан елін жаулап алуымен байланысты тәрізді. Үйткені бұл толғаудың мазмұны шапқыншылыққа ұшыраған халықтың хал-жайын суреттейді. Ал қазіргі қолда бар тарихи деректерге қарағанда, екі өзен аралығындағы Түркістандық елдерді 12 ғасырдың алғашқы жартысында қара қытайлардан басқа жаудың шауып алғаны айтылмайды.

Бұл толғаудың мазмұнына қарағанда, қарақытайлар Түркістан елін (*өзен аралығындағы елді*) жаулап алған кезде, олар елге үлкен зәбір-жапа жасаған. Елдің ұлдарын құлдыққа, қыздарын күндікке алып, ел тұрмысын зор күйзеліске түсірген. Құр жылау-сықтаудан басқа жергілікті халықтың қолынан еш қайрат келмеген. Шет ел басқыншыларының мұндай жауыздығына қарсы

ызыланған Хожа Ахмет ел күйзелісін суреттеп, басқыншыға «кә-
фірлік» атақпен нәлет айтып, (*«кәфір» деген сөз ол кезде адам
баласының ең жауызына айтылатын қарғыс есебіндегі сөз еді,
біздің заманымыздағы «фашист» деген сияқты*), осы жырымен
мұның шерткен тәрізді.

Екіншіден, сол кездегі түркістандық елдердің өзара ауызбір-
лігі кем болған. Оның себебі қара халыққа хан-сұлтандардың
қамқорлығы, ғалым-ғұламалардың мейірімі түспеген тәрізді. Со-
ның салдарынан жергілікті халықтың шеттен келген басқыншыға
қарсы күресі әлсіз, бытыраңқы болғанға ұқсайды. Сонымен
қатар, сол кездің өзінде-ақ, жергілікті халықтың әлеуметтік,
саяси тағдыры хан-сұлтан, ғалым-ғұламалардың қолында
болғандығы көрінеді...» [7].

Молақсай жыраудың қытай халқын аузына алғаны жәй емес:
"Өсіп-өнсін ұрпағың // Қара қытай халқындай..." -деп бата бе-
реді. *"Ағаштай өсіп бұтақтан // Тәңірім жайсын шақаңды –
ай..."* (*"Шақаңды-ай"- бұл жерде "бұтағыңды-ай"-деген
мағынаны білдіреді, қарақалпақ түркілерінің сөзі. М.Ә.*)
Жырау "Тәңірім" деген сөзді көп қолданады. Мұның өзі
қиссаның көне дәуірден-ғұн дәуірінен бері ауыздан-ауызға,
ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқанын дәлелдейді. Яғни
Молақсай жырауды ғұн дәуірінің перзенті, Еділ (Аттила) өмір
сүрген дәуірде жасаған деп пайымдауға болады.

"Алаңқай батыр"- ертегі емес, шыншыл сипаттағы шығарма,
тіпті бұл қиссаны тарихи қисса деп те атауға да болады. Мұнда
халық қиялынан туған жалғыз көзді дәу, мыстан кемпір,
жалмауыз кемпір, таусоғар, желаяқ, дию т.б.қияли кейіпкерлер
жоқ. Оның есесіне ғұн дәуірінде өмір сүрген тарихи тұлға Еділ
(Аттила) патша жырланады. Қазақтың көрнекті ғалымы Ә.
Марғұлан Өмірзақ жырау мен оның жырлайтын "Алаңқай батыр"
атты қиссасы туралы былай деп жазады: " Өмірзақ Қалбаев – бел-
гілі қазақ халық ақыны. Оның көптеген жырлары Батыс
Қазақстан мен Орта Азия жерінде кеңінен таралған. Ол тарихи
тақырыпқа көптеген толғаулар мен қатар тарихи мақалалар да
жазды. Қазақ ақындары туралы көптеген тың материалдар берді.
Мысал үшін айтсақ, "Қалнияз ақын" атты мақаласы. (*"Қазақ әде-
биеті" газеті, 9-шілде, 1982-жыл*) әдебиет зерттеушілерге құнды
деректер берді. Өмірзақтың мұрағатында әлі де тың материалдар
көп.

Өмірзақ Қалбаевтың "Алаңқай батыр" атты поэмасын баспаға дайындадық. "Алаңқай батыр" – Батыс Қазақстанда кең таралған ертегі. Сондай-ақ әртүрлі нұсқасы бар. Қазақ фольклорының асыл мұраларының бірі. "Алаңқай батырды" кезінде қазақтың талай ақындары жырлаған болатын. Алайда, әйгілі ақындар Сабыр жырау, Құдайберген ақын және басқалардың "Алаңқай батыр" туралы жырлары біздің заманға жетпей қалды.

Ө.Қалбаев осы қазақ халқының асыл мұрасын үлкен дастан етіп қызыл тілмен жырлап шыққан...Бұл поэманың және бір маңызды жері – Еділ патша туралы жырланады. Ғұн патшасы Еділдің образында оның әділ басқарушысы болғаны айтылады... "[8].

Қиссада қазақтың ұлттық салт-дәстүрлері сақталған. Мысалы, жоқтау жыры бар. Исламдық түркі дәуірінің көрнекті өкілі М.Қашғаридың "Түркі сөздерінің жинағы" деп аталатын кітабында ел аузынан жинаған "Алып Ер Тұңғаны жоқтау" жыры бар екені белгілі. Ал бұл жоқтау жыр ежелгі сақ, ғұн, үйсін, қаңлы дәуірлерінен ғасырларды көктей өтіп, ауыздан-ауызға тарап М. Қашғарига жеткен. М. Қашғаридан бізге жетіп отырғаны белгілі.

Қиссадағы Молақсай жырауды "Ғұн дәуірінде өмір сүрген Молақсай жырау..."- деп алуға осындай ғылыми негіз бар. Осыны ескере отырып "Ежелгі ғұн дәуіріндегі қазақ әдебиетінің тарихына" Молақсай жырауды кіргізгеніміз дұрыс болар деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ө.Қоңыратбаев, "Қазақ эпосы және түркология", Алматы, "Ғылым" баспасы, 1987-жыл, 16-17-беттер.
2. Н. Келімбетов, «Қазақ әдебиетінің бастаулары», Алматы, «Ана тілі» баспасы, 1998 – жыл, 46 – бет.
3. Қ.Жұбанов, «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер», ішінара өңделген үшінші басылымы, Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010-жыл, 300-бет.
4. Ө.Қалбайұлы, «Алаңқай батыр», Алматы, «Жазушы» баспасы, 1992-жыл, 125-127-беттер.
5. Алма Қыраубаевадан, "Ежелгі әдебиет", 5-томдық шығармалар жинағы
6. Қ. Жұбанов, "Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер", ішінара өңделген үшінші басылымы, Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010-жыл, 300-бет.
7. Қ. Жұбанов, "Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер", ішінара өңделген үшінші басылымы, Алматы, Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010-жыл, 304- 305-беттер).

8. Ә.Марғұлан, "Алғы сөз орнына", кітапта: Өмірзақ Қалбаев, "Алаңқай батыр", "Жазушы" баспасы, 1992-жыл,5-бет.

**Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
филология ғылымдарының кандидаты,
Жапаркулова Кенжекей**

АЛАШ АРЫСТАРЫН АҚТАП АЛУ ІСІНДЕГІ АЛЫПТАР

Қазақ әдебиетіндегі ғылыми жолын «Спандияртанушы» ғалым ретінде бастаған зерделі зерттеушінің саналы ғұмырында қалам тартып, ғылыми таным тұрғысынан таразыламаған тақырыбы кемде-кем. Біз өз тарапымыздан ғалым С.Қирабаевтың бүкіл қазақ халқының рухани өмірінде ерекше орын алған екі оқиғаға азаматтық үн қосып, ғылыми айналысқа түсірген, сол арқылы ғылымға деген адалдығын танытқан ерен еңбегін айтып өткіміз келеді. Оның бірі – қазақ әдебиетінің «үш бәйтерегі» атанған Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Есенберлин сынды алыптардың асыл есімі ақталғанда, осы бір қуанышты әдеби үдерістен сырт қалмай, олардың шығармашылығын зерттеуге ерекше ден қоюы болса, екіншісі қазақ әдебиетінің «бес арысы» атанған әдебиетіміздегі ақтаңдақтардың асыл қазынасын шашау шығармай халқына қайтарып беруде үлкен үлес қосқандығы.

Жасынан аты ерекше таныс, ауыл арасында ертегі, аңыздай болып айтылатын аяулы тұлға Сәкен Сейфуллин шығармашылығын зерттеуге орталық партия комитетінде қызмет атқарып жүргеніне қарамастан, құлшына кірісті. Ақынның өмірі мен әдеби мұрасына қатысты бірқатар ғылыми мақалалар мерзімді баспасөз бетін жарық көргеннен кейін, «Сәкен Сейфуллиннің поэзиясы» деген көлемді сыни-библиографиялық очеркі, суреткердің «Айша», «Жерқазғандар» атты повестері жайындағы көлемді ғылыми мақалалары 1960 жылы жарық көрген «Өрлеу жолында» атты еңбегіне енгізілді. Ғалым Сәкен шығармашылығын жоғары бағалап, кеңінен зерттеді. Оны «дала дауылпазы» деп атап, 1962 жылы жарық көрген монографиясының жеке зерттеу объектісі етумен шектелмей, 1964 жылы қорғаған докторлық диссертация-

сын да Сәкен шығармашылығына арнады. Тіпті ғалымның Сәкенге арнаған еңбектері екі рет орыс тілінде жарық көрді (1966, 1973 жылдары). Ғалымның «Сәкен Сейфуллин! Бұл есім қазақ халқының аса бір сүйіктілерінің біріне айналып отыр. Туған халқымыздың игі тамаша қасиет-сипаттарын, ұлттық мінез-құлқымыздың жарқын көріністерін бүгін әркім-ақ осы бір азаматтың бойынан тауып, сүйсінгендей, мейірленгендей. Ғасырлар бойы езгінің астында тұншыққан елдің ерлік салтының өшпегенін де, қатігез феодалдық дөкірлік пен патшашылдықтың озбыр қылықтары сөндіре алмаған адамшылықтың жылы нышандары мен сезім күйлерінің молдығын да, досқа дос, қасқа қас мінездерді де жарық дүниеге алып шығып, әлемге аян еткен осы азамат еді. Тыныштық басып мүлгіген қазақ даласы бүкіл Ресейді қаптай соққан дауылдың әсерінен ояна тұрып, не істерін білмей дағдарған шақта оларға жол көрсетіп, жөн сілтеген азғана азаматымыздың бірі де осы. Сілтеп қана қоймады, жаңа дүниеге бет алған қазақ көшінің алдыңғы легінде болды» деп жазуы бекер емес. Ол шын мәнінде Сәкенді халқының өзі айтқандай «аса бір сүйіктілерінің» қатарына қоса білді. Әрі арамдық пен кулық дегенді білмейтін аңғал қазақтың бойындағы досқа дос, қасқа қас бола алатын мәрттігін, жалпы алғанда ұлттық болмысымыздың жарқын жақтарын әлемге танытқан ақын екенін дөп басып танып, Сәкенге лайықты бағасын берген бірден-бір ғалым болып қала береді. Қазақ әдебиетінің жаңадан танылған классиктерінің мұрасымен жан-жақты танысып, шығармашылық жолдарын жаңаша көзқараспен зерделеген ғалымның: «Сәкеннің төңкерісшіл пафосты жырлары мен нәзік сезімтал лирикасы, Илиястың төкпе арынды таланты оның бойындағы табиғи ақындықтың куәсіндей көрінетін. Мұхтар реализмі әуелден-ақ орыстың классикалық әдебиетінің үлгісінде басталып, шындықты терең бейнелеуімен, характерлерінің күштілігімен көзге түсті. Сәбит халықтық әдебиеттің дәстүрлерін ала келіп, жаңа мазмұнмен байытты. Осылардың қатарында өзгеге ұқсамайтын дара, табиғи талантымен Бейімбет тұратын. Өмірде жұпынылықты сүйетін ол жазуда да әсірелеушілікке бармай, қарапайым шындықты қазқалпында суреттеуге шебер еді» деген аз сөзге көп мағына сыйғызған шеберлігіне куә боламыз. Бір ауыз сөзбен қазақ әдебиеті-

нің классиктеріне тән суреткерлік ерекшелікті айқын көрсетіп береді. Жалпылама жалтақтық жоқ, нақты, дәл, дау тудырмайтын ақиқат.

Ал Алаш арыстарын ақтап алу ісінде С.Қирабаев сынды ғалымның көш басында жүруі заңдылық еді. Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек есімдерін ақтап алу, оларды ел ішінде насихаттап, таныстыру, еңбектерін текстологиялық тұрғыдан сараптап, жариялау, ғылыми тұрғыда талдау, еске алу шараларын өткізу сияқты жауапкершілікті, табандылықты талап ететін «инемен құдық қазғандай» шаш етекпен келетін жұмыстың шебер ұйымдастырушысы, ақыл-кеңесшісі бола білді. «Бес арыстың» өмірі, әдеби мұрасы жайлы алғашқы дәріс, баяндамаларды да бірінші болып өзі оқып, дайындап отырды. Олардың араб, латын әрпімен жазылған мұралары аз уақыттың ішінде кириллицаға аударылып, баспаға әзірленді, кейіннен әрқайсысына арналған жеке-жеке академиялық басылымдар әзірленді. Әрбір суреткерге әдеби-тарихи түрде баға берді. Оларға Ахмет – «қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы», Мағжан – «қазақтың ұлттық ақыны», Ахмет пен Міржақып – «қазақтың тұңғыш төңкерісшіл демократтары», Шәкәрім – «Абай дәстүрін жалғастырушы» деп берген бағалары – өз дәрежесіндегі классикалық анықтамалар деуге болады. Дәл осы С.Қирабаев айтқан анықтамалардың негізінде қазақ әдебиетінде ақтандақтар мұрасын зерттеу ісі жолға қойылып, оң бағыт алды. Соның нәтижесінде қазақ әдебиетінде шәкәрімтанушы, мағжантанушы, ахметтанушы, жүсіпбектанушы ғалымдар бой көрсетіп, таныла бастады.

Ғалымның бұл еңбегін қазақ халқы ешуақытта ұмытпайды. Кемеліне келген келісті шағында осындай абыройлы істерді тындыру – ғалым үшін үлкен абырой екені айтпаса да түсінікті. Туған елі үшін қымбат та аяулы тұлғалар – ақтандақтарды ақтап, ұлықтаған ерін елі әрдайым қадірлеп өтпек деген ойдамыз.

**Еуразия Гуманитарлық Институтының
4-курс студенті Қарлығаш Аман
ғылыми жетекші: ф.ғ.к., Л.Дәуренбекова**

**О. БӨКЕЙДІҢ «ЖЫЛЫМЫҚ»
ӘҢГІМЕСІ ОРЫС ТІЛІНДЕ**

О. Бөкей туындыларының басты кредосы – Адам! Адам бойындағы рухани тазалық. Көркемдік-эстетикалық тұрғыдан берілетін кейіпкердің жан күйзелісі, ішкі арпалысы, астарлай берілген философиялық ойлары, оқырманды бей-жай қалдырмайтын мазмұны, санаға берер сілкінісін өзге тілге дәлме-дәл берудің қиын екендігін «Жылымық» шығармасының аудармасынан байқаймыз. Аталған әңгіме 1978 жылы «След молний» деген жинақтағы А. Кимнің аудармасы екендігіне күмәніміз жоқ. Аударма нұсқаны түпнұсқамен салыстыру барысында идеялық кабаттарды аударудағы сәйкессіздіктер байқалады.

Әңгіме бірінші жақтан баяндалады. Шығармадағы деталь – В. Василевтің «Жылымық» суреті. Әңгіме кейіпкері сол суретке қарай отырып, ойын өрбітеді. Шығарманы толық түсіну үшін алдымен тақырып атауы «Жылымық» сөзінің мағынасын дұрыс түсініп алу қажет. Негізінен жылымықты шартты түрде қыс мезгіліне де, көктем мезгіліне де жатқыза алмаймыз. Жылымық авторша айтқанда суықта емес, ыстықта емес, өң мен түстің, ұйқы мен ояудың арасындағы маужыр дүние. Басты кейіпкер Жанар образы осы жылымық кезімен қатар алына отырып суреттелінеді. Зағип Жанарды мүлдем соқыр деп айтуға келмейді. Оның сыртқы дүниені қабылдауы, сезінуі де ерекше. Көзі көрмесе де, жанының жанары бар. Автор «...Жанар атты жанашырым барын білдім әрі тіршіліктің мәнін бұрынғыдан әлдеқайда терең түсіндім. Сондықтан да сені тоқтартар көңілдің жылымығына балап келемін» [1] – деп, шығарма атауын терең мазмұнға айналдырады.

«Ұп-ұзын кірпіктеріңді қайта қамастырдың. Жеңіл тыныстайсың. Жылымық... бір жылы нұр тарайды бойыма. Сенен шуақ алған нұрда...» [1, 471] – деп, Жанардың жазықсыз жанарын адамдықтың, тазалықтың символы етіп көрсетеді.

Шығармадағы лейтмотив – адам көзі. Автор оқиға барысында «көз» ұғымына сипаттамаларда беріп кетеді. Мәселен: «Көптеген көздер екеуміздің әр адымымызды аңдып, ішіп-жеп қарағанын,

әлбетте сен білмедің ғой. Солардың ішінде: қасқыр көздің, түлкі көздің, үкі көздің, қоян көздің, мысық көздің тышқан, жылан, кара, көк. Ала көздің барын да қайдан сезуші едің» [1,20] – деп, түрлі адамдардың пиғылын образды түрде тұспалдап берсе, ал бұл орыс тілінде «Мы ходили почти всюду вместе, и я радовался, что тебе не приходится видеть мужских глаз, в которых было много жадного любопытства и так мало доброты»[2, 20] – деп, қысқа ғана қайырады. Байқап отырғанымыздай автор «көпшіліктің көзі» деп берсе, аудармашы «мужских глаз» дейді.

Мазмұнды бейнелейтін мәтін құрылымы бірде автордың өз баяндауы түрінде, бірде екі кейіпкердің диалогтарындағы бірлескен көзқарастары тұрғысынан, бірде Жанардың өткенге шегініс жасап еске түсіруі, бірде монолог ретінде беріліп, барлығы бірлесіп келіп, мазмұндық қабаттарды құраған.

Әңгімедегі автордың айтпақ ойы идеялық қабаттардан-ақ байқалатынын ескеріп, оларды бірнеше бөліктерге бөле отырып қарастырайық.

Бірінші: «Сол күні би болды. Мен сені ертіп бардым» [1, 20] – деген сөйлемді, «Однажды я повел туда свою девушку, и мы танцевали» [2, 20] – деп береді.

«Ананы қарашы, көзі бар бізден жақсы билейді, [1, 20] – деген сөз сумаң ете қалғанда, төбеңнен әлдекім таспен ұрғандай сілейіп тұрдың да: – кетейік , – дедің еңтігіп, – бұл жерден кетейік, аға!» [1, 20]. Осы диалог орыс тілінде:

«А слепая ведь недурно танцует». Состояние, в котором мы пребывали уже много дней, моментально разбилось. В моих руках было напрягшееся и скованное тело моей девушки»[2, 20]. Байқап отырғанымыздай, «свою девушку», «моей девушки» деп түпнұсқа идеясына нұқсан келтіріп, автор стиліне тән оқырманды ойлауға жетелеп, шешімін өзіне қалдыратын ситуацияларды аудармашы өз қабылдауы бойынша берген.

Ертесінде жігіт Жанар таңғы асқа келмеген соң, бөлмесіне іздеп барады. Көңілсіз отырған Жанар жігітке келмеуін өтінеді. Айналадағы адамдардың екеуін өсектеп жүргенін айтады. «Бірақ мен қорықпаймын, арашашы – арым. Маған бұйыртқаны осы еді, оны да тартып алғысы келеді. Сонда маған не қалды өлу ме?» [31, 20] – деп ашынады. Бұл маңызды бөлік орыс тілінде жоқ. Бұл бөлікте тек жігіттің қызға деген аянышы беріледі.

Жанардың келбетін, ішкі жан дүниесін айқындайтын маңызды екінші бөлік қысқартуға ұшыраған. Соқырлар мектебінде оқып жүргенде Жанардың ұстазының «Айналайындар, өмірді көзі барлардан әлдеқайда артық сүйуіміз керек. Өйткені біздің – көрмейтіндердің жер бетінде қарманып жүруі – оларды тәубаға келтіреді, өйткені олардың санасынан минут сайын, соқыр болып қалмайын деген сақтық еш шықпауы керек» [1, 20] – деген сөзі, мұғалімінің Одессаға барып, көзіне ота жасатып, саңылау шығартқанына өкініші, адал деп жүрген жарының көз алдында досымен айналасуы жарық дүниеге деген жиіркенішін оятқаны көзі қарақты оқырманды бей-жәй қалдырмасы анық. Себебі, автор Жанар арқылы тән мүгедектігінен жан мүгедектігі әлдеқайда сорлы екенін мысал арқылы дәлелдеп тұр.

Оқырманға ой салатын келесі маңызды бөлік орыс тілінде жоқ. «Мұрны пұшық, аяғы ақсақ, құлағы дұрыс естімейтін беті шұбар, көзінің тарыдай ағы бар, тілі сақау, белі бүкір Өлмесек атты шалдың қолы сынып ауырып жатқанда: « а құдай бейнетіңнен сақта» – деп тілейді екен. Сонда інісі: «Сонда құдайдың саған бермей қалған бейнеті бар ма еді» [1, 20] – деп ұрсады. Біз кейде мүсәпір, жарымжан деп қарайтын адамдардың да өмірге деген құлшынысы мықты болатынын автор осындай мысалдармен көзімізді жеткізеді. Шағын ғана шығармада автор мүгедек жандардың өмір сүруге құлшынысын, тәні сау адамдарға карағанда арларының таза болатынын, олардың да ғашық болуға, махаббат құруға «құқы» бар екенін астарлап жеткізеді. Демек, оқырман ретінде осы шығарманың өн бойынан олардың да дүниені бізден артық көре білуі мүмкін екендігін түсінеміз.

Келесі бөлікте: «Сіз мені аямаңызшы аға, біреудің аянышты көзі мен сөзінен қорқамын. Қанша мүсіркегенімен, менің жанарымды жазып беретін адам жоқ. Мен мүсәпір де, сормандай да, жарымжан да емеспін. Мен – Адаммын!» [1, 47].

«Вы меня не жалейте, хорошо? Я знаю, представляю, что жалость может быть в глазах, и я боюсь таких глаз! Я не люблю сострадания: оно ущебно. Ведь если бы был на свете человек, способный дать мне зрение, то сделал бы он это не из чувства жалости, а главным образом потому, что он мог бы это сделать, правда ведь?» деп аударарды да, ерекше пафоспен берілген «...Мен – Адаммын!» тіркесіне назар аудармаған сияқты. Бұл сөйлем кейпкер жігерінің жасымағандығын меңзеп тұрғандықтан

дәл берілу керек еді. Идеялық-мағыналық қабаттар өріліп келіп, «жалғанда ақылдың, ойдың, сезім мен жүректің соқырлығынан сақтасын, лайым» – [1] деп тұжырымдалады. Бұл шығарманың басты идеясы.

Түпнұсқа мен аударманы салыстырсақ түпнұсқа – 20 бет, аударма – 10 бет осыдан-ақ, қысқартулар басым екендігіне көз жеткіземіз. Аудармашы әңгімедегі идеялық – мағыналық қабаттарды ықшамдап беруге тырысқан. Шығарманың «тұздығы» болып саналатын бөліктер қысқартылып қалғандықтан, аудармашы шығарманың рухын жеткізе алмаған. Сондықтан да бұл әңгімені орыс оқырмандары түпнұсқа оқырмандарының қабылдауындағыдай қабылдай алмайды. Аударма мәтінді қабылдау дегеніміз -оқырманның әдеби шығарма мазмұнын түсіну арқылы басқа рухани мәдениет құбылыстарына зер салу. Амал не, көптеген аудармашылар кейде түпнұсқа мәтініндегі ойды түсінбей, басқаша бұрмалап, өзгертіп жібереді де өз жанынан сөздер қосады немесе негізсіз қысқартады, алып тастайды.Түптеп келгенде автор стилін бұзады. «Жақсы шығарманың қазақ тіліне басқаша, ал орыс тілінде шыққаннан кейін басқаша бағалануының тереңіректе жатқан себептері де бар сияқты. Шығарманың екі тілде бір-біріне қарама-қарсы екі баға алуына, біздіңше, көп реттерде, аудармашы да себепкер» [3, 27] – дейді, аударматанушы Қ. Нұрмаханов. Әрине, аудармашы бір елдің классикалық туындысын екінші елге сол дәрежеде көрсете алмаса шығарманың да, жазушының да құны төмендейді.

О. Бөкей шығармалары да бірнеше тілге дәнекер тіл – орыс тілі арқылы аударылды. Ал оның қандай дәрежеде жеткенін айтпаса да түсінікті. Сондықтан да жазушының туындылары қайта аударылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бөкей О. Ұйқым келмейді. – Алматы: Жазушы, 1987. – 420-б.
2. Бокеев О. Человек – олень. – Москва: Русская книга, 2003. – 221 стр.
3. Нурмаханова К. К. Нурмаханов и литературно-переводческие связи среднеазиатских литератур в 50-60-х годах XX столетия. // Аударма теориясы мен тәжірибесінің және салыстырмалы әдебиеттанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007, 215-б.

3-секция.
Әлем әдебиетінің даму тенденциялары

**Поэт, прозаик, президент
Международной Академии литературы
и искусств Украины
Сергей Дзюба**

**АКТУАЛЬНОСТЬ ТВОРЧЕСТВА ПИСАТЕЛЯ
МУХТАРА АУЭЗОВА ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ
УКРАИНСКОЙ И МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

Творчество выдающегося казахского писателя (прозаика и драматурга), переводчика и литературоведа, знаменитого общественного деятеля Мухтара Омархановича Ауэзова, который стоял у истоков современной казахской литературы, хорошо известно в Украине. Ведь его двухтомный роман «Путь Абая» о жизни великого поэта-просветителя Абая Кунанбаева по праву вошёл в сокровищницу всемирной литературы. Ныне во многих украинских библиотеках хранится пятитомник произведений Мухтара Ауэзова, изданный в 80-е годы. Есть и книги классика казахской литературы Абая Кунанбаева.

В годы моей учёбы (1982-1989) на факультете журналистики Киевского государственного университета имени Тараса Шевченко преподавал ветеран Второй мировой войны, доктор филологических наук, профессор, известный литературовед Олег Бабышкин. Олег Кондратьевич постоянно, десятки лет, преподавал на нашем факультете КГУ литературу народов СССР. Это был действительно блестящий учёный, неутомимый исследователь и член трёх творческих Союзов Украины: писателей, журналистов и кинематографистов, благодаря которому мы, украинские студенты, открыли для себя творчество классиков казахской, грузинской, молдавской, белорусской, латвийской, армянской, литовской, азербайджанской, эстонской, туркменской, узбекской и других национальных литератур, активно влиявших на формирование нашего украинского национального самосознания.

И в этом нет ничего парадоксального, ведь учёный и педагог включил в программу самые яркие, интересные и глубоко национальные произведения писателей, которые прославили жизнь, культуру и традиции своих народов. С особенной любовью, почтением Олег Бабышкин относился к двум великим казахским писателям – Абаю Кунанбаеву и Мухтару Ауэзову. Кстати, все лекции велись на украинском языке, чудесные книжки классиков казахской литературы были очень талантливо, вдохновенно переведены на украинский и напечатаны большими тиражами. Все эти книжки выдающихся казахских писателей на украинском языке, в том числе роман М. Ауэзова «Путь Абая» (по-украински – «Шлях Абая») тоже до сих пор в наших библиотеках есть в достаточном количестве.

Как неоднократно отмечал украинский литературовед Олег Бабышкин, творчество Мухтара Ауэзова и вся его кипучая многогранная деятельность неразрывно связаны с родной землёй, пропитаны её соками. В его лучших художественных произведениях необычайно полно раскрылся казахский национальный характер, с энциклопедической широтой ярко запечатлелось историческое прошлое и вся многообразная жизнь казахского народа.

И это – не только в знаменитом романе-эпопее писателя «Путь Абая», а и в таких его разных и, безусловно, очень самобытных, проникновенных, трогательных, талантливых произведениях, как, например, повести «Выстрел на перевале» и «Лихая година», по-настоящему волнующих нас рассказах «Сиротская доля», «Учёный гражданин», «Судьба беззащитных», «Кто виноват?», «Женитьба», «Красавица в трауре», «Расправа»...

Мы знали, что Мухтар Ауэзов – ещё и выдающийся драматург. Пьеса «Енлик-Кебек», основанная на народном предании о трагической судьбе двух влюблённых, искренних молодых людей, просто не могла оставить нас равнодушными! Ведь её сюжет – аналогичен бессмертной истории о вражде семей Монтеки и Капулетти в пьесе Шекспира «Ромео и Джульетта». Как известно, эта пронзительная, чуткая пьеса впервые была поставлена в юрте жены Абая Айгерим и с тех пор не сходит с казахской сцены! Понравилась и необычная, удивительная драма «Кара-Коз», с изумительной чуткостью и исторической правдивостью

восстановившая эти национальные и бытовые особенности народных певцов Казахстана.

Также незабываемое впечатление на многих украинских студентов, благодаря профессору Олегу Бабышкину, произвели драма «Байбише-токал» («Жёны-соперницы»), пьесы «Айман-Шолпан», «Абай», «Каракоз», «Кара кипчак Кобланды», «Зарница», «На границе», «В час испытаний»... Изучали мы монографию Мухтара Ауэзова о киргизском эпосе «Манас», восхищаясь шедевром мировой литературы и многогранным талантом исследователя...

Всё это было, и мы, выпускники Киевского государственного (сейчас национального) университета имени Тара Шевченко, помним произведения казахских классиков, так проникновенно и убедительно рассказывающих о жизни своего народа. И сейчас прочитать книги Абая Кунанбаева и Мухтара Ауэзова в Украине можно, они доступны любому желающему. Но что будет лет через пятьдесят, ведь эти высокодуховные, нравственные и очень нужные нашему обществу книжки пока не переиздаются на украинском языке?!

Да, в независимой Украине до сих пор нет собственной качественной офсетной бумаги для издания книжек, нет полиграфической краски, поэтому всё это приходится закупать за валюту. Книги постепенно превращаются в роскошь, доступную не каждому...

Тем не менее, украинские писатели не сидят, сложа руки, продолжая подвижническую деятельность на благо родной Украины. И произведения современной украинской литературы всё больше переводятся на разные языки, пользуются спросом за рубежом. Но что касается переводов классики – тут нужны взаимовыгодные государственные программы в Украине и Казахстане, дружно работающие на перспективу! В принципе, всё просто – необходимо только надлежащим образом договориться на государственном уровне: в Украине издают самых лучших казахских писателей (классиков и современных), а в Казахстане тем же количеством экземпляров качественно печатают, а также надлежащим образом популяризируют творчество Тараса Шевченко, Ивана Франко, Леси Украинки, Михаила Коцюбинского, Василя Стуса, современных украинских поэтов, прозаиков, драматургов, учёных, – Лины Костенко, Ивана Дзюбы, Николая

Жулынского, Василия Слпчука, Рауля Чилачавы, Юрия Мушкетика, Владимира Дрозда, Валерия Шевчука, Татьяны Дзюбы, Игоря Павлюка, Сергея Жадана, Романа Скибы, Олега Гончаренко, Ивана Корсака, Марианны Кияновской, Тани Малярчук...

К сожалению, после распада СССР, сотрудничество между писателями Украины и Казахстана было не столь активным. Былые прочные связи вдруг оказались утерянными. Постколониальный синдром – в принципе, общий для национальных культур бывшего советского пространства... Так что, если не брать во внимание столь известный исторический аспект (Тарас Шевченко – Актау), приходится признать, что литературный диалог между Украиной и Казахстаном свёлся к минимуму, который из-за отсутствия государственной культурной украинско-казахской политики поддерживается сейчас усилиями отдельных творческих индивидов.

Это – наш известный казахский и украинский учёный, – культуролог, политолог, литературный критик и искусствовед, доктор политических и философских наук, главный научный сотрудник Института всемирной истории НАН Украины Рустем Жангожа (Джангужин). Р. Жангожа – родом из Казахстана, теперь учёный живёт в Украине и очень активно содействует развитию украинско-казахских культурных отношений. Он популяризирует творчество Абая, Мухтара Ауэзова и своих современных соотечественников. Большое впечатление на меня произвела его рецензия на роман «Мёртвые бродят в песках» продолжателя дела Абая и Мухтара Ауэзова – Роллана Сейсенбаева – выдающегося казахского писателя, известного и в Украине.

«... Роллан Сейсенбаев – современный писатель европейского, а если точнее, евразийского формата, – убедительно пишет Рустем Жангожа. – В его произведениях сосредоточены кропотливый труд учёного, журналиста-репортёра, поэтичность степного барда – сал-сэри и философичность вечности открытой Степи, когда теряются понятия времени и пространства. Роман-эпопея Роллана Сейсенбаева «Мёртвые бродят в песках» – трагедия, потому что он пишет о предопределённости мира! О нашей роковой судьбе! Это книга – о гибели цивилизации оседлых «муравьёв». Но в то же время его трагедия – реквием по миру технологии... А он ещё умудряется указать гибнущим людям Земли Путь

Спасения! Путь, Дорогу возвращения к своим истокам! Оптимистическая философия писателя оставляет нам надежду на то, что жизнь на Земле, несмотря на самые мрачные прогнозы, не умрёт! Потому что пока будет крутиться в вечном пространстве космоса Земля, у неё обязательно будет Степь. А раз будет Степь, то и существование, по закону Творца-Всевышнего, кочевника-поэта – обязательно».

Подытоживая блестящее исследование (советую прочитать!) о рассказе Роллана Сейсенбаева «День, когда рухнул мир», Р. Джангужин приходит к справедливому выводу: «И это выстраданное обдумывание магистрального вопроса исторической судьбы казахской нации для Роллана Сейсенбаева – уже не литература, но нечто большее. Гораздо большее. Это – пространство трансцендентного мира, в котором писатель ощущает свою свободу, а значит и ответственность за всё то, чем он живет и о чём он пишет» [7, 170].

И, безусловно, огромное влияние на одного из лучших современных писателей Казахстана оказали Абай Кунанбаев и Мухтар Ауэзов, которые по-настоящему любили и уважали казахский народ, знали его многовековую историю, культуру и национальные традиции. Поэтому так же, как актуальна, проникновенная и даже в чём-то пророческая проза Роллана Сейсенбаева, не менее актуальное сейчас для нас творчество казахских классиков Кунанбаева и Ауэзова. Именно у них нужно учиться нам мудрости, любви, духовности, доброте, нравственности, гуманности, взаимопониманию, – тем качествам, без которых вообще невозможно развитие человечества. Потому что никакой технический прогресс не заменит духовного тепла и роскоши человеческого общения.

Пронзительный, правдивый рассказ Роллана Сейсенбаева «День, когда рухнул мир» напечатан в прошлом году в одном из лучших наших изданий, журнале иностранной литературы «Всесвіт» («Вселенная»). На украинский язык это очень яркое, сильное произведение перевёл известный украинский писатель, опытный переводчик Олег Гончаренко. Олег николаевич родился в Казахстане, переехал в Украину, которая стала его второй Родиной (сейчас он живёт в городе Мелитополь Запорожской области). Переводы известных казахских писателей на украинский язык – это один из наиболее интересных и перспективных

проектов нашей Международной Академии литературы и искусств (по-украински – Міжнародної літературно-мистецької Академії України), объединяющей известных писателей, переводчиков, журналистов, учёных и общественных деятелей и 53 стран мира.

Благодаря этому важному проекту, в Украине напечатаны в переводе Олега Гончаренко повесть Ауэзхана Кодара (в журнале «Всесвіт», кстати, его главный редактор Д. Дроздовский – член нашей Академии) и уникальная антология казахской поэзии «Віщий зблиск табуна», где представлены все выдающиеся казахские поэты от Абая Кунанбаева – до нашего времени.

В моём переводе на украинский язык вышли подборки стихотворений казахских поэтов Ауэзхана Кодара и Нурлана Джилкишиева, напечатанные в ведущих украинских журналах и газетах. Но самый большой резонанс в Украине вызвала книга поэзий «У ковчезі часу» («В ковчеге времени») очень проникновенного и глубоко национального поэта-философа Гулымкаира Мутанова, изданная в прошлом году в киевском издательстве «Украинский приоритет».

Галымкаир Мутанов – успешно продолжает дело Абая Кунанбаева и Мухтара Ауэзова. Как справедливо отмечает выдающийся украинский поэт, литературовед Василий Слапчук, творчество Галымкаира Мутанова – это прекрасная казахская национальная поэзия мудрости, высокой духовности, нравственного и физического здоровья, поэзия гуманизма, любви к людям и стремления к мировой гармонии. Огромное впечатление на автора произвело творчество Абая Кунанбаева – основоположника казахской литературы, который был поэтом, философом, просветителем, реформатором. Обращения в стихотворениях Галымкаира Мутанова к Абаю – не просто дань уважения, а творческие приоритеты современного казахского поэта, который относится к своему предшественнику, как к величайшему мудрецу. Поэзия Г. Мутанова апеллирует к Великим Учителям, призывает нас к самосовершенствованию, поиску гармонии, к традиционным общечеловеческим ценностям... Книжка эта – яркая, ёмкая и многогранная. И Галымкаир Мутанов очень достойно продолжает традиции восточной философской поэзии, развивает её, мудро объединяя красивое – с полезным, рациональное – с иррациональным. Ибо творчество его – это стремление не к

сиюминутной капризной моде, прихоти и выгоде, а аккомодация к вечности.

В завершение своего выступления я хочу процитировать одно из своих любимых стихотворений казахского поэта Галымкаира Мутанова, которое я с радостью перевёл на украинский язык [12, 37]:

Схожість характерів (Ұқсас мінез)

*То що ж нас у світі завжди вирізня?
Століттями манить дорога, –
Казах, який виріс на гриві коня,
Характером схожий на нього!*

*Гарцює табун, попри тисячі бід, –
Нестримно, разюче, без страху!
І б'ється під музику кінських копит
Проникливе серце казах.*

*Характер коня – ось наш спадок віків,
Такі витривалі, мов пісня!
Не стримають душу важкі ланцюги –
Любити ніколи не пізно.*

*Хай зіткані ми із добра й протиріч,
І коні принишкли безкрило,
Та лиш пролунає загрозливий клич –
Зіллємось душею і тілом!*

*Коли в перегонах змагається світ,
Характер сини успаdkують, –
Жаданий полине враз цокіт копит,
І хай лиш тримається збуря!*

Я убеждён, что такая проникновенная, по-настоящему патриотическая, мудрая, актуальная поэзия непременно понравилась бы классикам казахской литературы Абаю Кунанбаеву и Мухтару Ауэзову.

Литература:

1. Акчулаков Т., Рева Л. Ауезов Мухтар Омарханович // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 1. – К., 2001. – С. 799—800.
2. Ауезов Мухтар. Абай. – Переклад із казахської українською. – К., 1952.
3. Ауэзов Мухтар. Собрание сочинений в 5-ти томах. – Перевод с казахского языка. – М.: Художественная литература, 1973.
4. Ауэзов Мухтар. Тандамалы шығармалар: 6 томдық. – Алматы, 1955—1957.
5. Ауезов Мухтар. Шлях Абая. – Переклад із казахської. – К., 1955.
6. Ауезов Мухтар. Шлях Абая. – Книга 2. – К., 1959.
7. Джангужин Р. Код Роллана Сейсенбаева – тезисы незавершённого исследования // Сейсенбаев Роллан. День, когда рухнул мир. – Алма-Ата: Жазушы, 1988. – С. 164—170.
8. Дзюба Сергій. «Ти – справжній, брате, вільний, мов орел!» // Мутанов Галимкаір. У ковчезі часу: Вірші. – Переклад українською мовою Сергія Дзюби. – К.: Український пріоритет, 2016. – С. 3—5.
9. Энлик-Кебек: Пьеса // Театр. – 1958. – № 9.
10. Каратаев М. Мухтар Ауэзов. Алма-Ата, 1967.
11. Лизунова С. Ауезов Мухтар Омарханович // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 98—99.
12. Мутанов Г. У ковчезі часу: Вірші. – Переклад українською мовою С. Дзюби. – К.: Український пріоритет, 2016. – 96 с.
13. Мухтар Ауэзов – классик советской литературы. – Алма-Ата, 1980.
14. Нуркатов А. Мухтар Ауэзов. – Алма-Ата, 1958.
15. Сейсенбаев Р. День, когда рухнул мир. – Алма-Ата: Жазушы, 1988. – 176 с.
16. Українська Радянська Енциклопедія. – 2-е видання. – Т. 1. – К., 1977. – С. 296.
17. Шевченківський словник: У двох томах / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Академії Наук УРСР. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
филология ғылымының докторы,
профессор Жұмат Тілепов**

ТУЫСҚАН ҚАЗАҚ, ҚЫРҒЫЗ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ М. ӘУЕЗОВТИҢ ҒЫЛЫМИ-МЕТОДИКАЛЫҚ ТАНЫМ ҮЛГІСІ

Әлемдік руханият дүниесінде туысқан қырғыз халқының «Манас» эпосының орны ерекше екендігі бұл күнде күллі ғаламға

мәлім. Көлемі жөнінен өзіне теңдесі жоқ, ауызша жырланып ғасырлар қойнауынан бүгінге жеткен баба жырдың құдырет күшіне қазіргі таңда тарихшылар да, әдебиетшілер де, философтар да, саясаткерлер де бір кісідей бас шұлғып, бір кісідей бәрекелде деседі. Олай болар жөні бар.

Жарық дүниеге келген соң, ел болып еңсесін көтеріп, халық болып қарымын жібермей тірлік кешіп келе жатқан небір көшелі жұрттар өзінің өзгеден өзгешелігін, ең алдымен мүмкіндігінше өзі тектестерден артықшылықтарын көрсетер қасиеттерін іздеп, шамасы жеткенінше соны ұрпақтарының санасына сіңіруге күш жұмсайды. Ұлт ретіндегі, ел ретіндегі сол артықшылығынан туындайтын мәселелер күн тәртібінен түспесе екен деп қам жасайды. Бірақ, ұлт тағдыры да адамдар тағдыры секілді, өзгермелі. Бір кезде даңқты болғандар үнемі даңқ тұғырында тұра бермейді. Биіктер аласарады. Аласалар биіктейді. Мұның мәні мен мағынасын талайлар жырлаған. Мың жасаған мұхит бітімді «Манас – жыр» да осыған куәлік етеді. Алып тұлғалы дария-дастан өмірдің өзгермелілігін аққан су мен шыққан күннен ғана іздеу аздық ететіндігіне қол қойдыртады. Бірінен-бірі үстем болу үшін күреспесе өзегіне құрт түскендей болып жанталасатын адамдар табиғатын, алыптар мен аласалардың арпалысын паш ететін, ал түптеп келгенде сол шегі мен шетіне жетіп болмас қансорпа айқастың өзін-өзі ақтауға лайықты ең қастерлісі-елдік үшін күрес болса керек. Сол күрестің құдіреті мен құндылығы не де екенін санасы барға ұқтырмай қоймайтын абыз жыр-Манас эпосының болмысында да біраз сыр бар.

Ер Манасты өмірге келтірген қырғыз сынды аяулы халықтың да, оның әруақты жыры «Манас» дастанының да тағдыры оңай болмаған. Қазіргі тұрлаулы жұрт, тұрақты мекені бар түркі халықтарының ішінде қанша қасірет тартса да бүгінгі күнге сонау біздің жыл санауымыздан бұрынғы есімін өзгертпей жеткен бірден бір ел-қырғыз ұлысы, қырғыз халқы. Біздің жыл санауымызға дейінгі 201 жылы Гун (хун) мемлекетінің патшасы Модэге бағынышты болған осы халық үнемі біреудің иегінің астында жүре бермеген. Бан Гу секілді Қытай жылнамашысының, т.б. ежелгі дүние тарихшыларының мәліметіне қарағанда бірде Ордостың солтүстік батысында үш жарым мың ли, Турфанның солтүстігінде екі жарым мың ли болатын алып атырапты иеленіп, бірде қайтадан жеңіліске

ұшырап Енисей ауып, біраздан соң ежелгі қонысына қарай жылыстап, бірталай тауқыметті иығымен көтеріп, ақыры осы күнгі жайлап отырған мекеніне келіп орныққан халықты (Асанканов А.А. Өмірбеков Т.Н. Манастың эли, жери. Бишкек: Мурас. 1998. 3-9 б.б.) көнекөз тарих талайдан бері біледі.

Бұл мәселелер, әсіресе қырғыздардың V-XII ғасырлар аралығындағы тірлігі Қытай деректерінде, Орхон-Енисей сына жазуларында, ал, кейінгі, яғни XIII ғасырдан бермен қарайғы халжайы Орталық Азияны мекендеушілер туралы еңбектердің біразында там-тұмдап болса да айтылмай қалмаған. Соның ішінде XVI ғасырдың бірінші жартысында жазылған «Мажму ат таварих» («Тарихтар жинағы») еңбегінің қырғыз жұртын, оның ұлы ел мұрасы Манасты танытудағы орны айырықша. Ал, жалпы аталмыш ұлы туындыны, оның бас кейіпкері Манас пен оның төңірегін, сондай-ақ, қырғыз халқының салт-дәстүрін, әр кездегі әлеуметтік ахуалын пайымдаудағы қазақтың сарабал саналы азаматтарының еңбегі бір төбе. Бұл ретте қазіргі манастанудың үлкен маманы, Қырғыз Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Раиса Қыдырбаева жазғандай, 1850 жылдардағы қырғыздар, оның алып эпосы «Манас» жайлы атқарған ғылыми еңбегіне орай «Манастану ғылымы мен қырғыз фольклористикасының басында тұрған Шоқан Уәлихановтың» (Манас. Энциклопедия. 1 том. Бишкек: Мурас, 1995, 164-165 б.б.) орны ерекше. Сонымен бірге Шоқан жазып алған «Көкөтайдың асын» архивтен тауып, жариялаған, «Шоқан және Манас» атты монография жазған академик Әлкей Хақанұлы Марғұланның, бір ғана Ш. Уәлиханов шығармашылығы туралы екі монография жазған, соған байланыстырып Манасқа қатысты ғылымдағы өз сөзін айта білген көрнекті әдебиеттанушы, Қазақстан ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаеваның, ұлы жырдың 1000 жылдығы кезінде салтанатты жиында терең мағыналы баяндама жасаған халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың, әр кездердегі еңбектерінде Манас пен оның атажұртына орай мәселелерде ғалымдық пайыммен толғанған профессорлар Сұлтанғали Садырбаев, Мырзатай Жолдасбеков, Бекмұрат Уахатов және тағы басқалардың ғылыми ой-пікірлерінің қай-қайсысының да өзіндік орындары бар. Ал, бұл тұрғыдан келгенде әлемдік даңқы бар Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің

Манастану саласында атқарған жұмысының қыруар қажыр-қайраттың, жүйелі ғылыми ізденістің нәтижесі ретіндегі жан-қиярлық еңбек болып қабылданатындығын да дау жоқ.

Туысқан қырғыз халқының «Манас» жырын зерттеуге Мұхаң ұзын ырғасы отыз жылға таяу өмірін арнаған. 1930 жылдың 8-маусымында Ташкенттегі Орта Азия университетінің шығыстану факультетінің аспиранты М.Әуезовті университет басшылығы Бішкекке қырғыз эпостарымен танысу үшін ғылыми іссапарға аттандырады. Мұхаң межеленген мезгілінде Бішкекке келіп, материалдармен танысады. Араға жарты ай салып, 29 маусым күні Қырғыз Ғылыми-зерттеу институтының уақытша директоры Саул Матвеевич Абрамзонмен «Манас» туралы тарихи-әдеби очерк жазып беру туралы шартқа отырады. Онда автордың сегіз баспа табақ көлемде орыс тілінде жазылатын еңбегі 1930 жылдың 1 қарашасына бітуге тиіс деп көрсетілген. Бірақ Мұхаңды сол кездегі Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) қызметкерлері 17 қыркүйек күні түрмеге қамайды да, ғалым екі жыл бойы тұтқында болады. (М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997. 114-116 б.б.; «Неизвестный» Ауэзов. Алматы: Жібек жолы, 2005. с.345). Соның салдарынан көрсетілген уақытында аяқталуға тиіс ғылыми жұмыс біраз кешігеді. Әйтсе де, ойға алған ісін қашан да бітіруді мақсатым деп білетін қаламгер 1934 жылы «Литературный Казахстан» газетінде алғашқы мақаласын жариялайды. Бұл – 1934 жылы аяқталған «Манас» – киргизская народная героическая поэма» деп аталатын монографиялық еңбектің бірінші нұсқасының қысқартылған жарияланамы болатын-ды. Автор мұнан кейін бұл еңбегіне 1937, 1940, 1948, 1954 жылдары қайтадан оралып, үнемі ұстартумен, ғылыми мәні мен мазмұнын тереңдетумен болған («Неизвестный» Ауэзов.С. 346). Өз өмірінде атқарған елеулі шаруларының бірі ретінде қараған бұл жұмысына ұлы ойшыл тіптен 1959 жылдың өзінде де азды-көпті редакциялау жұмысын жүргізген.

Негізінен, ұзақ жыл терін төккен бұл еңбегінде кемеңгер ойшыл, Манас жырының өмірге келу уақытына, ондағы өліге берілетін ас, бас қаһарманның үйленуі, батырдың сыртқы жауларына қарсы өткізген жорықтары (қазат), олардың себептері мен салдарлары, соған байланысты достары мен жауларының образдарының бейнеленуі секілді күрделі мәселелерге жан-

жакты токталады. Эсіресе, автордың әдебиеттану ғылымы терминімен айтқанда, шығарманың тарихилық мәселесіне ерекше мән беріп, сол арқылы шығарманың өмірге келу мезгілін анықтауға сіңірген еңбегі айырықша назар аударуды талап етеді. Бұл мәселені ол өз басы істі болып жүргендігіне қарамастан 1952 жылдың 6-10 маусымы арасында Фрунзе қаласында өткен (қазіргі Бішкекте) Манас эпосын зерттеуге арналған Бүкіл одақтық ғылыми форумның өзінде де жасқанбастан алға тартқаны мәлім. Ал, бұл атақты симпозиум бір қарағанда «Манас» эпосының халықтығын айқындап, манастану ғылымының сан қилы мәселелерін түбегейлі шешуге арналған, келелі кеңес сияқты көрінгенмен, шын мәнісінде, соның алдындағы «Жәңгір», «Едіге» жырларын ел санасын улайтын зиянды мұралар деп тапқан қатал саясаттың қазымыр мінезінен туындайтын, ұлы жырдың басына күн туғызған құйтырқы жиын болатын. СССР ғылым академиясының президиумының басшылығымен өткізілген оған сол кездегі өлшем бойынша өте көп, төрт жүзден астам ғылыми және көркем творчество өкілдері қатынастырылды. Негізгі баяндамалардың өзі төртеу болды. Оларды «Манас» эпосының қалыптасуының тарихи жағдайлары» деген тақырыпта профессор А.Ю. Якубовский; «Манас» эпосын зерттеудің қорытындылары мен алдағы міндеттер» дейтін мәселе бойынша СССР Жазушылар одағының ұлт әдебиеттері бюросының төрағасы, профессор Л.И. Климович; «Манас» эпосының халықтық мәселесі» аталатын тақырыпта Өзбекстан ғылым академиясының корр. – мүшесі, ленинградтық профессор А.К. Боровков; «Манас» эпосының нұсқаларына шолу һәм пайымдау мен тұжырымдар» дейтін мәселеде жазушы Жакишевтер жасайды. Бес күнге созылған аталмыш жиынның үлкен тартыспен қызу өткендігі сондай, негізгі баяндамалардың сыртында жалпы қырғыз әдебиеті мен тарихын сол жылдары бірден-бір жетік біледі деп есептелетін М.И. Богданова, А.Д. Даулеткелдиев, А.А. Валитова, Б. Керімжанова, А. Тоқамбаев, Т. Сыдықбековтер қосымша баяндамалар жасап, атақты А. Бернштам, Б. Юнусалиев секілді ғалымдардың өзіне жарыс сөзге қатынасумен ғана шектелуге тура келді. Ұлы Мұхаң да жарыс сөзге қатынасушы ретінде форумға атсалысады (Манас. Энциклопедия. 1-том. Бишкек: Мурас, 1995. 305-320 б.б.).

Форум кезінде кейбір оқымыстыларға екінші кайтара шыгып сөйлеуге тура келип отырған. Баяндама жасаған азаматтар түгелдей дерлік қорытынды сөз сұрап, өз адрестеріне айтылған сын ескертпелерге қарсы пікірлерін айтады. Бұл жиынды кіріспе сөзбен ашқан сол кездегі СССР Ғылым академиясының қырғыз филиалы президиумының төрағасының орынбасары А. Алтымышбаевтың өзі эпостың тағдыры үшін аталмыш конференцияда М. Әуезовтен соң сөз алған К. Укаев, С. Ильясов, И. Сармановалардан кейін қайырыла сөйлеп, эпостың тағдыры үшін елеулі-елеулі пайымдаулар жасайды. Өйткені, сол күндерде сонау Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, В.Р. Розен, В.В. Бартольд, П.М. Мелиоранский, С.М. Абрамзон, В.М. Жирмунский, Т. Зарифов, М.Е. Массон, Л. Пеньковский, И.А. Батманов секілді Манас пен оның ұрпақтары Семетей, Сейтектерге байланысты ұлылы-кішілі қатынасы барлардың баршасы түгелдей сөз болады. Жырлаушылар мен жазып алушылар да басты назарда ұсталады. Бұл тұрғыда тек Сағымбай Оразбақовтың атына ғана емес, Манас пен оның ұрпақтарының ерлігін жырлаушы өзге де жомоқшылардың атына аз сын айтылмайды. Бас баяндамашы А.И.Климович Сағымбай нұсқасын ұлтшылдық, панисламистік, пантүркистік, діншілдік бағытта жырланған; Өйткені, ол шығу тегі жағынан күдікті Оразбақтың перзенті, ал Оразбақ Орман ханның сырнайшысы еді; сондай-ақ, оның 1922 жылы «Манасты» хатқа түсіруіне буржуазияшыл ұлтшыл Ишеналы Арабаев себепкер болған, сондықтан да шығарма реакцияшыл дегенді ерекше қадап айтады. Ж. Самаганов атты сыншы конференцияға баяндама жасағандарды сынай келип, көптеген азаматтар айтып отырған «Манастың» құрама нұсқасының вариантын, яки таңдаулы жиынтық нұсқасын жасау тіптен де мүмкін емес деп, бұл мәселеге үзілді-кесілді қарсы шығады. Конференцияға қатынасып отырған Қырғызстан Коммунистік партиясының бірінші хатшысы И. Раззаковтың: «Сіздің пікіріңіз қандай, «Манас» эпосының идеялық негізі неде?»-деген сұрауына, ол: «Жылдап даярланған негізгі баяндамашылар мен қосымша баяндамашылар бұл мәселеге жауап бере алған жоқ, оған мен қайтып жауап бермек едім», -деп ашулы үн қатады. Қысқасы 689 беттік конференция материалында өз басын қорғап, үрейленушілер сөзі, сондай-ақ, қалай болғанда да қырғыз халқының елдік мұрасын панисламистік, пантүркистік, діншіл, ұлтшыл, буржуазияшыл рухтағы еңбек деп

тануға тырысушылар лебізі, сонымен қатар мүмкіндігінше амалын тауып, шығармадан айырылып қалмаудың жағдайын ойластырған мұраға, ұлтқа жанашыр жандардың көзқарастар пайымы да баршылық.

Ал, М. Әуезов жарыс сөзге осындай қызу тартыс үстінде, жоғарыда айтылған Ж. Самаганов, т.т. кертартпа пікірлерінен кейін шыққан еді. Ол өз сөзін қырғыз халқының Ұлы Октябрьден басталатын, Ленин партиясының белгілеген бағыт-бағдарымен қарышты өмір сүріп жатқан социалистік қырғыз ұлтының «Манасына» тек Қырғызстанда ғана емес, Москва тарапынан, ондағы СССР Ғылым академиясы мен СССР жазушылары басшылығы жағынан көңіл бөлінуі, бұл – «Манастын» біздің халықтарымыздың фольклоры мен эпостық мұрасы санатындағы қатардағы көп шығарманың бірі еместігінен туындайды деп бастай келіп, өзінің негізгі айтпақ пікірін төмендегідей үш бағытта өрбітеді. – Біріншіден, дейді, – ол: советтік қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе, әлде керек емес пе? Екіншіден, бұл жырдың құрама нұсқасын жасау мүмкін бе? Үшіншіден, егер мүмкін болса, қалай оны жүзеге асыруға болады, -дейді де, атакты жырды өзінің қай уақыттан бастап танысып, зерттей бастағанын, бұл тараптағы бірінші зерттеу еңбегін қашан аяқтағанын, оны кейін қалайша толықтырып, жаңғыртқанын, сол кездердегі фольклорға деген көзқарастың қандай болғандығын, тек ол көзқарастан Демьян Бедныйдың «Батырлар» туындысы сахнаға қойылғаннан соң ғана «Правда» газеті батырлық жырларға, советтік фольклористикаға дұрыс бағдар бергенін, ал «Советтік қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе» -деген басты мәселеге негізгі баяндамалар мен қосымша баяндамалардан біз жауап алдық па?-дей отырып, автор өзінің орысша сөйлеген сөзін де ойын төмендегіше жалғастырады: «Надо признаться, что этого ответа мы имеем и не имеем. Имеем ясные ответы по дискуссии на страницах печати и по докладу тов. Джакишева... А вот по докладу А.К. Боровкова имеем колеблющийся ответ. Ясно для каждого, что 99 процентов его доклада было построено на отрицании эпоса... И получилось так, что докладчик исследует не эпос, а все, что налеплено на «Манас»... Надо объяснять научно правильно, памятуя о том, что мы сопоставляем не памятники письменной литературы, а варианты устно-поэтической продукции»...(Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-том.

Алматы: Жазушы, 1985. 150-156 б.б.). Бұдан біз, ұлы Мұханның өзіне ширек ғасыр бойы етене таныс, туысқан қырғыз халқының ең басты байлығына ғалым, азамат ретінде қалай қарау керектігіне принципті түрде нақтылы жауап бергенін көреміз. Ал, өзі екінші-үшінші мәселе етіп көтеріп отырған ата жырдың құранды нұсқасын (мұндай құранды нұсқаны жасау тәжірибесі өмірде бар болатын. Оны конференцияда қосымша баяндама жасаған, «Манастың» осындай нұсқасын жасауды бірден-бір қолдаушы М.Богданова академик И.А. Орбелини басшылығымен 70 нұсқадан жинақталып жүзеге асқан армяндардың «Сасундық Давид» эпосын тілге тиек еткен-ді. – Ж.Т.) жасау туралы жайға келгенде ол, бұған кезінде В.В. Радловтың үш манасшының орындауынан алып жасалған үлгісін «В.В. Радлов бұған бірінші болып жауап беріп кеткен»-деп алға тартады. Негізінде, дейді, автор, – әртүрлі жомоқшының айтуындағы осы нұсқалар бір-біріне өте-мөте жақын, өйткені, солардың қай-қайсысы да халық түсінігіне лайықты рухта жырланған. Сондықтан мұндай қадамға барар кезде Қаралаевтың, немесе Шапақовтың нұсқасы дегенге алдын-ала айырықша мән берудің қажеті жоқ, ал, редакциялық топқа А. Тоқамбаев, Қ. Маликов, Т. Сыдықбеков секілді «Манасты» жетік білетін ақын, жазушылар кіруі керек,-деп барып ойын түйіндейді. Мұханның ұлы эпосқа қатынасты ең басты пікірінің бірі – шығарманың қай заманда, қандай оқиғалармен байланысты өмірге келгендігі екені белгілі. Кемеңгер ол ойын өзінің Орхон-Енисей ескерткіштері жайлы еңбектерімен В.В. Бартольдтің қырғыздар мен қара қытайлар, ұйғырлар туралы қазірге дейін құндылығын жоғалтпаған зерттеулеріне сүйене отырып, бұл ең берісі 840-847 жылғы оқиғалармен байланысты межеленуге тиіс деп пайымдаған болатын. Кейін атақты тарихшы А. Бернштам Шығыс Моңғолиядағы Суджи мекенінен табылған тас жазудағы Яглакар есімді азамат өзін қырғыз ұлымен дейді, бұл, Манас болуға тиісті, ал, руна жазуының беретін дерегіндегі бұл жай 847 жылға сәйкес келеді, сондықтан «Манас» эпосының 1100 жылдығын 1947 жылы атап өту керек деген пікірін де кезінде Мұхаң қатты қолдаған. Тек 1947 жылы өткелі тұрған бұл мерекенің руна жазуларының аса үлкен маманы С.Е. Маловтың Суджи тасына байланысты мәселеге араласуы нәтижесінде кейінге қалдырылғаны сол кездегілерге тегіс белгілі. Демек, Мұхаң қалай болғанда да, Манас дастанының негізі тым

ертеде деп таныған. Ғалым ол ойын «Манас» эпосының халықтығы сын істігіне ілініп, туынды халқымен бірге қала ма, әлде сол кездегі саяси ахуалдың ауанына қарай өмір сүруін тоқтата ма деп, таразы басы теңселіп тұрған кездің өзінде де, негізгі басты назарда шығарманың ел мүддесін жыр еткен басты мұрат-мүддесін қорғай отырып та, жеріне жеткізе айтуды естен шығармаған. Және ол осы пікірін басты баяндамашы профессор Л.И.Климовичтің баба жырдың түп төркіні Орхон жазбаларымен байланысты дейтін байламынан қайтып қалған тайғақтықтығын сынап отырып төмендегіше береді:

Касаясь эпохи возникновения «Манас», я напомним Л.И.Климовичу о том, что мысль о поисках древней основы «Манаса» в IX веке принадлежит не тем анатолийским туркам, о которых большинство из нас слышит здесь впервые, а принадлежит тому самому Фалеву, на которого часто ссылались и вы сами и который считал необходимым изучать «Манас», порой сопоставляя его с орхонскими надписями. А идея отнесения эпохи «Манаса» к периоду джунгарско-калмыцких войн XV-XVIII веков, как на этом настаиваете вы теперь, принадлежит не вам, а В.М.Жирмунскому, которого вы последовательно отрицали до сих пор... Между тем я считаю крайне необходимым вспомнить Орхонские надписи, особенно большую надпись в честь Кюль-Тегина и памятник в честь Тонью-Кука. Напомним товарищам следующие места из этих надписей: «Перейдя через Кегменскую (чернь), мы ходили войною вплоть до страны (киргизов)... Когда Куль-Тегину было двадцать шесть лет, мы предприняли поход на киргизов... с их каганом мы сразились в черни Сунга... Киргизского кагана мы убили и племенной союз его взяли».

Разве эти самые наивернейшие свидетельства древних агрессивных войн не только со стороны китайцев, позднее калмыков и джунгар, а со стороны ближайших соседей из тюркского племени, тюркского каганата, не могли давать повод эпическим сказаниям киргизов в те же времена?... Далее, киргизы терпели гнет со стороны уйгур, киргизы покорены сыном Чингиса Джучи... Вот какие положения необходимо учитывать при определении эпохи возникновения эпоса. И в этом смысле прав Л.И.Климович, утверждающий в своем докладе, что эпос имеет и отражения древнейших эпох. Но во имя признания эти истины нужно быть последовательным в своих суждениях и не осуждать уж столь сурово

всех тех, кто осмеливается говорить о древности происхождения «Манаса» (Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 19-том. Алматы: Жазушы, 1985, 160-162 б.б.).

Мұхаң сынды кемеңгердің сарқылмай, сабырмен сөйлесе де бәрін де жеріне жеткізе шегелеп айтылған бұл сөздеріне сол кездегілер куә болған. Ізгі ниеттегілердің қай-қайсы да асқан ықыласпен риза болған. Бүгінгілер де солай. Ұлы ойшылдың осыншалық көкірек-кеудесінің биік, асқақ рухты болғандығын мақтанышпен еске алады. Енді қалай? Өмір бойы адамгершілік, ар-ұждандылықты қолынан түсірмей ту етіп көтеріп өткен жанның, қабағымен қаймықтырып, табанымен жаншуға әрқашан дайын ұлық саясаттың, сол саясатты негізінен бір ғана ұлық ұлттың мүддесіне бейімдеп қызмет етіруге мүдделі болған жәреуке қауымының қол астында жүріп, өз ұлты секілді шеттетуден кенде қалмай, үнемі тиісті үлесінен сырт қалып, көз түрткіні көп көріп жүрген қырғыз бауырлардың негізгі ұлттық байлығына шабуыл ұйымдастырылғанда тәуекел етіп, осыншалық азаматтық батыл қадамдарға баруында қанша ма тағылым алар жайлар бар? Бұл кеудесіндегі намыс оты сөнбеген, адалдықты, кісілікті жанымен ұғатын әркімге де құбыланама боларлық асқақ қасиет! Ал, асқақтықты көрмейтін, көрседе астамшылық жасап, аңғармаған болатын көркеуделер көбейген жерде күллі дүниенің қастерлі қазынасы күлдікке көмілмек... Қысқасы, Манас дастанына байланысты Мұхаң тағылымы келешекпен күнше күлімдеп жүздесетін тек Әуезов кемеңгердің ғана емес, «мен ұлы Мұханның ұлтынамын» деп кеудесін еңселі ұстар есті жандардың жүзінің жарқын болуына да қызмет етеді. Еңбектің ғылыми-методикалық құндылығы да осында. Мәселенің мәнділігі де осында...

**КазНУ им.аль-Фараби,
доктор филологических наук,
профессор Ашимханова С.А.**

**МНОГОМЕРНОСТЬ ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ВРЕМЕНИ В ПЬЕСЕ А. МИЛЛЕРА
«ЧАСЫ АМЕРИКИ»**

В драматургии США послевоенного времени особое направление образуют произведения, в которых центральное место занимает показ отчуждения человека, вступившего в конфликт с общественными нормами, нормами и структурами, в рамках которых проходит его существование. Человек показан несчастным и мятущимся, лишенным возможности достичь взаимопонимания с другими людьми. Звучит тема (на протяжении всей истории) противостояния ищущей человеческой мысли политическому и идеологическому нажиму, осуществляемому как властью имущими, так – это традиционный мотив американского искусства – и обывателем. «Оружие» страдающего героя – стоицизм, романтическая надежда (чаще всего становящаяся иллюзией), скепсис. Эти черты присущи творчеству крупнейших драматургов послевоенной Америки – Максвелла Андерсона, Артура Миллера, Тенниси Уильямса, Эдварда Олби.

В истории американского театра второй половины XX века одно из ведущих мест принадлежит драматургу, писателю, эссеисту, теоретику драмы Артур Ашер Миллеру – автору прославленной пьесы «Смерть коммивояжера», принесшая ему всемирную славу, за которую был награжден Пулитцеровской премией. Пьесы Миллера идут на сценах крупнейших театров Америки и Европы, не обошли вниманием «Смерть коммивояжера» и наш драматический театр им. М.Ю.Лермонтова.

Несбы瓦ающаяся и неискоренимая «Американская мечта», проходящая проверку на прочность в пору «великой депрессии», – содержание «фрески для театра» «Часы Америки» (пост. 1980). В 80-е гг. драматург написал несколько экспериментальных пьес, направленных на создание нового, «идеально-го» театра, в котором «реальность целиком или частично была бы такой, какой в силу собственных причин ее хотят видеть герои».

Артура Миллера почти сразу же, в середине 40-х гг., критика окрестила писателем, «чьё видение мира носит социальный характер»; позднее же его стали считать чуть ли не отцом социальной драмы. Конечно, повод, чтобы наклеить подобный ярлык, дал сам драматург, выступив с целым рядом пьес, в которых впервые после произведений Клиффорда Одетса «Воспрянь и пой», «В ожидании Лефти» и Элмера Райса «Уличная сценка» (эта пьеса, по утверждению самого Миллера, особенно сильно на него повлияла) дается достаточно широкий анализ общественной жизни Америки, и в частности, периода 30-х гг. наиболее характерной в этом плане мне кажется пьеса «Американские часы».

Одна из последних пьес А.Миллера – «Американские часы. Стенная роспись для театра» рассказывает о детстве и юности автора, о 30-х годах – времени бурных социальных катаклизмов, времени тяжелейшего в истории США экономического кризиса. Это пора «Великой депрессии», когда разорился отец будущего писателя, и его семья разделила судьбу тысяч американцев. Впечатления той поры отозвались во многих произведениях А.Миллера, но наиболее завершенную идею и форму обрели именно в этой пьесе.

Герои пьесы – молодые люди, симпатизировавшие деятельности левых сил. Этой пьесой Миллер как бы возвращается к тому взгляду на мир, который был характерен для него до середины 40-х годов. Пьеса вызвала критическую реакцию «большой прессы» и очень скоро сошла со сцены. «Постановка пьесы, в которой герои не только произносят слова, но и мыслят, почти невозможна на Бродвее», – говорил А.Миллер в интервью, данном «Литературной газете».

Судьба публикации и постановки «Часов Америки» свидетельствует о значительности темы для драматурга, которая не отпускала его долгие годы. Первый раз А.Миллер приступил к написанию пьесы в 1970 г., но только через десять лет состоялась премьера на театральном фестивале в городе Чарлстоне. После нескольких представлений на Бродвее, вызвав самые противоречивые отзывы, пьеса не ставилась. Однако автор не бросил тему и в 1982 г. опубликовал текст пьесы. И вновь возвращается к ней в ходе работы над большой мемуарной книгой «Time bends» («Наплывы времени»). Новая редакция пьесы появляется в 1988

г.; перевод ее был опубликован в журнале «Иностранная литература» в том же году (1).

Чем же так притягательна эта пьеса драматурга? Драматург не раз говорил, что его страна испытала два сильнейших исторических удара: кровопролитную братоубийственную Гражданскую войну и Великую депрессию, которая оставила «неизгладимый след в американской душе». Определив характер драмы как «фреску для театра», А.Миллер создает произведение проблемное, раскрывающее душу народа через галерею персонажей, данных в разных временных и событийных пластах.

В 80-х годах пьеса переводилась как «Американские часы», а в последней публикации – «Часы Америки». Второй вариант подчеркивает метафорический, обобщенно-символический смысл драмы, где речь идет о судьбе Америки, ее народа, о трагическом времени, когда единый механизм ее жизни – часов Америки – дал сбой. Эта мысль звучит в первых же репликах главных героев.

Роуз. К лету тысяча девятьсот двадцать девятого года ...

Ли. Говоря по совести, почти каждый американец ...

Моу. Твердо верил в то, что он будет ...

Все. Становиться все богаче и богаче ...

Моу. С каждым годом.

Робертсон. Страна поклонялась золотому тельцу, вернутому в красно-бело-синее одеяло (1).

Так А.Миллер определяет аспект темы – американская мечта, *крушение* американской мечты. Писатель подвергает серьезному испытанию «американский идеал процветания», достижение которого чревато опасностью нравственных компромиссов. «Превыше всего мы ставили рыночную ценность товара, – отмечает драматург, – этим отличается, и гордится общество потребления. Но существуют непреходящие ценности, которые не востребуются рынком или востребуются только со временем» (2, 183).

Эта тема раскрывается путем «сдвигание времени», где время становится главным персонажем, а временные и пространственные координаты воссоздают социальную трагедию через личные судьбы героев. Раздвигая временные границы, А.Миллер ставит своих героев лицом к лицу с прошлым, которое не отпускает их. Эта мысль звучит в конце пьесы в словах главного персонажа Робертсона: «А для некоторых Депрессия *не умерла*

до сих пор ... В глубине души у них затаилось зернышко насто-
роженного ожидания того, что она еще вернется, в ней было что-
то *настоящее*. Как только с Депрессией было покончено, страна
превратилась в кино – мы наслаждаемся им, но ... когда же снова
придется жить в настоящем. Глубоко в душе не умирает насто-
роженное зернышко ожидания» (1, 152. Курсив мой. – С.А.).
Ожидание чего? Будущего? Нет! – «Настороженное ожидание то-
го, что она еще вернется».

Традиционно мы настраиваемся на сюжет-воспоминание о
трагических днях, которые остались в прошлом. Но это не тема
прошлого, а скорее всего – неопределенного прошлого, которое
не оставляет людей спустя и пятьдесят лет. Вся сложная сюжет-
но-композиционная система пьесы, ее многоголосье и многомер-
ность временного измерения направлены на то, чтобы высветить
эту главную авторскую мысль, сделать ее емкой и зримой.

«Решающее мгновение человеческого развития продолжает-
ся вечно ... Человек, пока жив, принадлежит своему времени, он
всегда современен», – писал Франц Кафка (3, 57-61).

В пьесе А.Миллера таким решающим мгновением американс-
кого развития и показаны годы Депрессии, когда прошлое,
настоящее и будущее сливаются в одно время – современность.
Трудно вначале отличить, где говорится о прошлом, где о настоя-
щем, так как в потоке сознания героев события не имеют ни хро-
нологической, ни логической, ни психологической, ни ин-
тонационной последовательности.

Время историческое – кризисные тридцатые годы – сжимает-
ся в понятие *Депрессия*, которое раскрывается через восприятие
разных персонажей, то удлиняясь, то сокращаясь, проходя через
разные стадии ожидания катастрофы. Чередование сценических
планов – внутренние монологи, диалоги, ассоциативное мышле-
ние, публицистика, песни, общий план и детали – передает ритм
той поры, когда часы Америки дали сбой.

А.Миллер разворачивает широкие картины общества,
распадающегося на части, растерянного, расстающегося с вели-
кой Американской мечтой о равенстве, свободе и счастье и не
желающего с нею расставаться.

Ли. Эту страну переполняет ненависть и насилие, Эдди, и я
уже, не уверен будет ли у нас время, чтобы спасти ее от самой

себя (1, 147). И гнев, гнев ... Гнев имеет запах, он повисает в воздухе, когда люди собираются в кучу (1, 140).

Страна была на краю катастрофы. Казалось, что кончается ее историческое время, что часы Америки сочтены. Но время не остановилось, и было для каждого свое. «Как же долго все это продолжалось, – вспоминает Робертсон, ведущий пьесы, – просто невероятно! Проходили годы ... целое поколение увядало в расцвете сил ... однако еще не было на свете такого общества, которому *время* отсчитывало бы часы. И каждый из нас невольно задавал себе вопрос: сколько еще? Сколько можно терпеть? (1, 138).

Движение исторического времени как времени общественно-катастрофы А.Миллер передает через эпизоды жизни одной семьи, впавшей в нищету, их сына Ли Баума, их друзей, знакомых и незнакомых лиц.

Ли. Мы изо всех сил делали вид, будто ничего не случилось.

Дедушка. В любом случае через пару недель все станет на свои места, и об этом можно будет забыть...

Миссис Тейлор. ... Надо было только подождать, и мы ждали (1, 131).

Но время ожидания, надежды, что все уладится, что «скоро будет много денег», проходит, как бы, ни пытались его удержать молчанием, нарочитой бодростью и оптимизмом. Наступает катастрофа, и вся *настоящая* жизнь героев уже в *прошлом*.

Роуз (к залу). ... И с каждым днем все труднее и труднее вспоминать время, когда жизнь казалась исполненной смысла.

Толанд. В *прошлом*! С кем ни поговори, у всех в *прошлом*. Если там наверху что-нибудь не придумают, эта страна окажется в *прошлом*.

Прошлое, прошедшее время в пьесе обретает многозначность и многомерность. Это и время Депрессии, и время до Депрессии как социальное время прекрасной сытой жизни другой Америки:

Робертсон. Америка, которую ты так любишь, давно мертва (1, 136).

Настоящее же – страшная катастрофа, от которой люди хотят убежать, цепляясь за прошлое, обращаясь к мечте о будущем. В пьесе начинает звучать еще одно горькое слово – *никогда*.

Роуз (сыну). Не расстраивайся, это вовсе не означает, что ты *никогда* не пойдешь в университет.

Но время движется от прошлого и настоящего к будущему. Что же удерживало американцев от полного развала? Будущее!

Робертсон. Люди еще не были готовы забыть о нем, когда всегда поклонялись ему, словно божеству, всегда верили в него.

А. Миллер передает в пьесе не только движение времени, но и ритм его, который, то замедляется, то убыстряется, то замирает. Время озвучивается музыкой, песенными куплетами, рассказывающими об изменении в жизни людей, о прощании с Американской мечтой.

В первой сцене поется песня «Я встретил крошку на миллион долларов в пятицентовой лавке» – это голос Америки, привыкшей все измерять долларом. Но здесь же слышатся и другие слова: «У меня нет денег, не на что купить пожрать. От голода пупок и позвоночник начинают друг с другом играть» (1, 125). Эти две песни выражают два времени: перед Депрессией и во время кризиса.

Есть и другая песня – «Любовь и грош»: «Мы мечтаем о любви, хоть и живем на грош» – поет молодежь, стараясь сохранить надежду, противостоять жизни в нищете. Движение времени отражается в изменении сознания:

У нас есть любовь и грош,

У нас есть ритм и эта песня.

То есть, у нас есть все, что нам надо.

Временной контекст пьесы разбивается еще на более краткие отрезки, обрывается для тех, кто не выдержал трагедий. Вереницей проходят по сцене обанкротившиеся финансисты, разоренные фермеры, молодые безработные врачи, голодные рабочие, толпящиеся за пособием, полицейский, заискивающий перед чернокожим ресторатором. Кто-то с отчаяния выбрасывается из окна небоскреба. Бывший студент-стоматолог Джо, продающий цветы в «подземке», бросается под поезд. Звучит песня: «На западе тяжелые облака. Истратил последние деньги на метро».

Время движется не только наступательно – от прошлого через преодоление настоящего – к будущему. Оно вращается, сливается в круговороте ассоциативного потока сознания героев; настоящее осознается через прошлое, а прошлое не отпускает настоящее. Авторская мысль, словно бы совершив экскурс по историческому времени, возвращается в настоящее, спаянное с

прошлым. Отзвучали слова бравурной солдатской песни: «Старуха-депрессия, с тобой покончено. Мы купаемся в деньгах, на небе – ни облачка» (1, 151), – и спустя некоторое время, звучит заключительный монолог Робертсона, во время которого труппа исполняет песню «Любовь и грош».

Так в пьесе А. Миллера «Часы Америки» многомерность художественного времени становится одним из главных способов выражения авторской мысли. Драматург емко строит свой диалог со временем, движение которого ощущается как ритмическое дыхание нации, страны.

Литература

1. Миллер А. Часы Америки /Пер. с англ. Т. Голенпольского и С. Кибирского // Иностранная литература. – 1988. – № 11.
2. Макуренкова С. Башмаки счастья Артура Миллера // Современная драматургия. – 1977. – № 1.
3. Кафка Ф. Афоризмы. Размышления о грехе, страдании, надежде и пути истинном/Пер. с нем. В. Седельника//Лит. обозрение. – 1992. – № 10.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Солтанаева Е.М.**

ТҮЛҒА АРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР – ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ФОРМАСЫ РЕТІНДЕ

Әдеби байланыстарды зерттеуде қалыптасқан терминдер бар. Олардың көбіне айқын анықтама беріліп, қызметі, қолданылу аясы айқындалған. Сонымен қатар әдеби байланыстар аймағында әлі де таратып зерттеуді қажет ететін, өз атауын таба қоймаған құбылыстар мен жайттар баршылық. Мәселен, шығармашылық тұлғалар арасындағы қарым-қатынасты айқындауда әлі де нақтылай түсетін мәселелер жеткілікті. Атап айтсақ А.Құнанбаев – А.С.Пушкин, А.Құнанбаев – М.В.Лермонтов; Ы.Алтынсарин – И.Крылов; Ш.Уәлиханов – Ф.М.Достоевский; С.Сейфуллин – Маяковский; М.О.Әуезов – Л.Н.Толстой, М.О.Әуезов – Тургенев, М.О.Әуезов – Ю.Тынянов; М.О.Әуезов – Л.Соболев; М.О.Әуезов – Ш.Айтматов; М.Мақатаев – С.Есенин; О.Сүлейменов – В.Вознесенский, М.Шаханов – Е.Евтушенко секілді т.б. әдебиеттануда

жеке контактілердің болуынан, немесе шығармашылық идеал тұрғысынан байланысқан жұптар бар.

М.Х. Маданова: «В основе этих определений лежит сопоставление творческих характеристик, но следует оговориться, что подобные сопоставления имеют как свои позитивные стороны, так и свои недостатки в плане создания стереотипов», – деп, жалпы бұлай жұптастырып қарастырудың өзіне күмәнмен қарағанмен, сол жұптастырулар негізінде шығармашылықтарының сипатын салғастыру бар екенін айтады [1, 145 б.]

Әдеби байланыстарды зерттеудің әлемдік тәжірибесіне сүйенсек, екі әдеби құбылысты, екі шығармашылық тұлғаны жұптастырып, салыстыра қарастыру – бинарлық типология еншісінде. Қазақ әдебиеттануында А.Құнанбаев пен А.Пушкин (М.О.Әуезов), Абай және Лермонтов (З.Ахметов), Шәкәрім мен Гете (А.Сейсенқонова), Ю.Н.Тынянов пен М.О.Әуезов (К.Уразаева), М.Әуезов пен З.Қабдолов (Л.Тұрғараева), М.Әуезов пен Ю.Домбровский (Р.Мұсабекова), арасындағы байланыстарды зерттеген еңбектерді бинарлық бағыттардағы салыстырмалы зерттеулерге жатқызуға болады.

Қалыптасқан жұптар әрқайсысы жеке тақырып ретінде, түрлі деңгейлерде қарастырылып, зерттеліп келеді. Алайда осы ақын-жазушылар арасындағы байланысты іштей жүйелеп, жіктеу үшін оларға байланыс түрінен, сипатынан хабар беретін, байланыс деңгейін анықтап тұратындай атаулар берілгені абзал.

Шығармашылық тұлғалар арасындағы қарым-қатынас сілемдерін анықтау үшін **меңгеру**, **қиысу**, **қабысу**, **матасу** (терминдерді қазақ тілінің грамматикасына енгізген М.Балақаев) деген атауларды пайдалануға болады. Бұл терминдерде байланыс дәрежесін көрсететін, мағынасын ашатын, сонымен қоса доминанттық рөлді анықтайтын мазмұн бар. Бұл терминдердің семантикалық, экспрессивтік, прагматикалық, когнитивтік сипаты зор. Сонымен қатар бұл терминдерді әдебиеттануға көшіргенде кезектілік сипат дариды. Яғни *қиысу*, *меңгеру*, *қабысу*, *матасу* деп бірінен-біріне өткен сайын байланыс күшейе түседі, мағына арта түседі, мазмұны ұлғая түседі. Әрқайсысының өзіндік ерекшелігін ашып көрсетіп, осы түсініктердің шеңберін анықтап көрелік.

Мәселен, **меңгеру** – белгілі бір шығармашылық тұлғаның шығармашылық жетістіктерін меңгеру арқылы суреткерлердің

көркемдік жүйесінде ұқсас тұстар, ортақ белгілердің пайда болуы.

Әдеби байланыстар тарихынан мысал келтіретін болсақ, қазақ ақыны М.Мақатаев орыс ақыны С.Есенин шығармашылығымен етене таныс болған. Ақынға арнап өлең жазуы, сол ақын тағдырына өз тағдырын ұқсатуы, есениндік идеяны, есениндік образдарды, тура цитаталарды өз шығармашылығында пайдаланғаны мәлім. Екі ақынның шығармашылығындағы идеялық, тақырыптық ұқсастықтардың көптігі дәлелденген. Тақырып ұқсастығы, лирикалық образ, ақындық позиция тұрғысынан М.Мақатаев шығармашылығында еліктеуден гөрі, меңгеру басым.

«Дәстүрлі орыс поэзиясына дала гүлінің жұпарын аңқытып Есениннің енуі – құбылыс еді. Мұқағали да қазақ өлеңіндегі сондай құбылыс» – деп С.Есенин мен М.Мақатаев арасындағы шығармашылық байланысты Б.Кәрібаева әдебиетке келулерінен бастайды. Өтпелі кезеңдегі екі ақынның тарихи сыбағасының ұқсастығын көрсетеді [2, 106 б.]

Зерттеуші Т.М.Демежанов «Культурно-исторический контекст исповедальной лирики М.Мақатаева» атты зерттеуінде Ж.Молдағалиевтің «Есенинді оқығанда» (1957) өлеңі мен М.Мақатаевтың «Есенинге» өлеңін салыстыра отырып Ж.Молдағалиев өлеңіндегі Есенинге таңдану, Есенин шығармашылығына тамсану адресаттың стилистикасымен дәл келетін лексикалық экспрессия арқылы берілгенін көрсетеді, ал М.Мақатаевтың шағын арнауы өз ішінде есениндік лириканың сарынын, жасырын, айқын аллюзияларды, биографиялық және типологиялық конвергенцияларды, реминисценцияларды жасырып тұрғандығын, автордың немесе лирикалық кейіпкердің драматизмін күшейте түсетін интертекстуалдық байланыстарының барлығын дәлелдейді. Мәселен, М.Мақатаев өлеңінде «Иектейді мені де «қара кісі» деген жолдардан «қара кісі» есениндік образдың аналогиясы екендігін, М.Мақатаевтың «мен-дағы малды сүйем, итті сүйем, Інімнің маңдайынан шерткенім жоқ», деген жолдарымен С.Есениннің «и зверье, как братьев наших меньших, никогда не бил по голове» деген жолдарын қатар қойып, түсініксіз жерлерін дұрыс түсінуге мүмкіндік беріп, рецептивті эстетикалық мәнін ашады [3, 67 б.]

Тақырыптас, тағдырлас ақындардың шығармашылығына тән ортақ жәйттерді саралай қарастыра отырып, М.Мақатаев есениндік идеяны тек еліктеу дәрежесінде ғана пайдаланып қоймай, сол сарынды қазақ әдебиетінде өзінше меңгеріп алып кеткендігін көреміз.

Осы мәселе бойынша жасалған түрлі зерттеулерге сүйене отырып М.Мақатаев – С.Есенин арасындағы шығармашылық байланысты меңгеріле байланысқан деп атауға болады.

Яғни меңгеріле байланысу бір суреткердің екінші бір суреткердің көркемдік әлемін жете меңгергендігінен туатын байланыс. Әрине, өзіне үлгі-өнеге тұту, еліктеу, оның шығармашылығын зерттеп, зерделеу жеткіліксіз, негізінен, байланыс суреткерлер дүниетанымындағы ұқсастықтан туындайды.

Қабысу – меңгеруге қарағанда қабысуда байланыс екі жақтан да қарқынды жүреді. Екі суреткер де бір-бірінің шығармашылық жетістіктерімен таныс болып, меңгеріп, виртуалды да визуалды да қарым-қатынаста болады. Пікір алысып, хат алмасып отырулары, бір-бірінің шығармаларын аудару мүмкіндігі болады. Екі суреткер бір-бірінің шығармашылығына араласып, бір-бірінің пікірлеріне құлақ асып, өңдеп, түзетіп, қайта жазып та жатады.

Әдеби байланыстар тарихынан бұған М.Шаханов пен Е.Евтушенко, Ә.Нүрпейісов пен Ю.Казаков арасындағы шығармашылық байланысты мысалға келтіруге болады.

Ә.Нүрпейісовтің шығармаларын орыс тіліне аса талантты прозаиктер Ю.Казаков, А.Ким аударғаны белгілі. Аударманың сәтті шығуының бір себебі жазушы мен аудармашының стилистикалық үйлесімділігінде. Ю.Казаков пен Ә.Нүрпейісовтің сөз қолдану, баяндау ерекшеліктерінен ұқсастық сезіледі. Қос жазушы – өз шығармаларында сөзді ойнатудың шебері. Сөзге көп қабаттылық дарытуға, астарлы сөзге құмар.

Аудармаға шығармашылық акт деп қарайтын өзі жазушы Ю.Казаков Ә.Нүрпейісов шығармасына өз пікірін білдіріп, жеке-леген тарауларына сын айтып, дәлелдер келтіріп, әуелі қайта көшіріп шығуын жазушыдан талап еткен кездері де болған. Алайда автор өз шығармаларындағы өмір шындығын ұлттық специфика тұрғысынан қорғап, ақиқатқа аудармашыларының да көзін жеткізген [4].

Екі шығармашылық тұлға арасындағы бұл байланыс түрін өзара танысу, қала берді ұлтаралық шығармашылық формамен

таныстық деуге болады. Мұндағы әдебиеттің ұлттық пішіні деп тілді ғана емес, көркем образдар жүйесін, яғни жалпы түсінікті мазмұннан бөлек дәл қызығушылық тудырып отырған ұлттық реңкін айту керек. Байланысқа негіз болып отырған себептер жазушы мен аудармашы арасындағы пікірталастарға да арқау болған. Мәселен, Ю.Казаков Ә.Нүрпейісовке бір хатында кей кейіпкерлерінің қойшының, не балықшының өзі ақындарша сөйлейтінін ұнатпай, шындыққа жанаспайды деп кінәлайды. Автор болса қалыптасқан тарихи жағдайларға байланысты әлеуметтік деңгейіне қарамастан кез-келген көшпендінің сөз өнерін қадір тұтқанын айтады. Себебі дала перзенттерінің адамдық болмысын байлығына қарап емес, сөзіне қарай бағалайтын болғандығын айтады. Яғни жазушы отырықшыл және көшпенді халықтардың дүниетанымындағы айырмашылықтарды ескертеді. Осылайша «аударманың» тек сыртқы пішінін констатациялау емес, яғни тілдік қабығының өзгеруін ғана емес, ішкі мазмұнының берілуін қадағалайды. Бұл жердегі ұлттық лексиканың өзге тілдегі рецепциясында эстетикалық мағына сақталуы қажеттігі туындады. Себебі бұл әрекет артында әдебиет әлеміндегі рухани байлықтар алмасулары бір әдебиеттің жетістіктерін екіншісіне сол қалпында жеткізу мәселесі тұрды.

Сонымен, Ә. Нүрпейісов пен Ю.Казаков арасындағы шығармашылық байланыс түрін екі жақты қабысқан байланыс деп атауға болады. Екеуінің де бір-бірінен алған, бір-біріне бергендері көп. Қос жазушыға да бұл жұмыс шығармашылық мектепке айналды. Бұл байланыс тарихынан мынадай дерек келтірсек, бірде Ю.Казаков: «Әрине ол кезде өмір қиын болды, бірақ қиын өмірдің де өз қызықтары болмайды ма?» деп ескерту жасайды. Автор өз-өзіне «ұнамай қалған» кітабына түзету енгізуге шарасыздығын ойлап қиналады. Ойға қалады, бірнеше күн толғанып, ақыры Тұлсу мен Қалаудың шешесінің қабылдауы арқылы берілген ең бір жарқын, лирикалық сценаны жазып шығады. Суреткердің жазу үстіндегі психологиялық ахуалын автордың өз сөзімен берсек: «Не знаю, сколько минуло времени, как вдруг мне в голову пришла какая-то шальная фраза, затем другая, третья... Я вскочил, сел за стол, быстро написал фразы, откуда-то всплывшие, ощущая однако, в душе своей смутное приближение чего-то еще не осознанного, не осмысленного в полной мере. Мне кажется, что писал я под чью-то диктовку,

писал два или три часа подряд, все еще не зная, что это будет, и чем все это кончится. Вдруг стук в дверь – Юрий Павлович зовет завтракать. Я не пошел. Я работал два дня, не выходя на улицу, и не встал, пока не закончил большую главу, которую назвал для себя «Луч света в темном царстве» – дейді. Осындай терең толғаныстарға апарған, шабыт шақырған, сәтті бастауларға түрткі болған жазушылар арасындағы байланыстың шынымен рухани тереңдігін айта кету керек. Шығармашылық шеберлікті қалай шыңдау керек, тіпті жазылған шығарманың қай жерде жарияланғаны дұрыс болады деп те ақылдасып отырған. Жазушы мен аудармашының (1963-1979ж.ж.) хаттары сол кезеңнен, сол кезеңнің әдеби атмосферасынан, қос жазушының жеке тағдырынан мол хабар береді.

Қазіргі кезеңде кей сыншылар кеңес қазақ әдебиетіндегі аудармаға кекесінмен, «гонорар үшін істелген жұмыс» деп айдар тағып жүр. Қай кезеңде болмасын бұл еңбекке немқұрайды қараған, сапасынан бұрын санына мән бергендер болды. Алайда қай кезеңде болмасын аударма – үлкен еңбек. Ю.Казаков үшін аударма сөз өнері. Ол әр сөзбен мұқият жұмыс істеп, мәтіннен қателіктер тауып алып түзетіп, редакторлардың, корректорлардың өз жұмысына немқұрайды, жауапкершіліксіз қарағанына ашуланып, ұрсысып, түзетуді талап етіп отырған. Бірде: «В «Просторе» я нашел много огрехов, и мне даже стыдно стало. Я очень тужил, что не дали мне на корректуру верстки, это никуда не годится. Телеграфируй немедленно, чтобы немедленно выслали верстку из «Дружбы» – десе, бірде «... мне нужно вовремя сверять текст по оригиналу. Ты знаешь, я халтуры не люблю, там так и скажи в издательстве», – деп жазады.

Бірлесіп істеген іс жазушы мен аудармашыны рухани жақын етеді. Ю.Казаковтың қарама-қайшылыққа толы мінезі, оның шығармашылық тұлғасы туралы Ә.Нүрпейісов соншалықты үлкен құрметпен еске алады. 1986 жылы «Дружба народов» журналында жарық көрген «Дорогой Юрий...» атты мақаласында Ә.Нүрпейісов былай дейді: «В нем, как ни в ком другом, уживались чрезвычайная доброта и непостижимые уму капризы, мгновенно переходящие в резкость. Он мог широко без оглядки одарить, осыпать тебя любовью, заботой, вниманием, но мог иногда, к несчастью, бывать мелочным и неуживчивым. Любя его как человека, в общем-то, доброго и заботливого, восхищаясь его

уникальным талантом, я знавал его всяким и случалось, решительно отказывался его понимать» – дейді [5, 120 б.]. Ю.Казаков жекелеген сөзге болсын, немесе деталь болсын жуықтатып емес, дәл жұмсалғанына үлкен мән берген: «я у тебя в тексте нашел крупную ошибку: из трубы валит густой дым, а ты знаешь, зимой в морозный день дым бывает жидкий и светлый» – дейді. Аудармашы авторына тек қателерін теріп қана емес, байыпты бағалаулар да беріп отырады: «У тебя там есть места просто превосходные – мысли Еламана о предках и об истории казахов. Это здорово!».

Дарынды жазушы, керемет аудармашы, пікірлес дос, дарынды жазушының рухына тағзым ретінде 2002 жылы өзі басқарған қазақ пен клубынан Ю.Казаковтың 75 жылдық мерейтойына арнап жазушының әңгімелер жинағын шығарды. Қазақ пен клубы тағайындайтын үш сыйлықтың бірі Ю.Казаков атынан берілді.

Қиысу – мұнда шығармашылық тұлғалар арасындағы байланыстан тек бір идея, бір образ, бір шешім төңірегінде қиысу нүктесін ғана көруге болады. Бір-бірінің шығармашылық жетістіктерін арнайы меңгерді дегенге келе бермейтін, дүниетанымдық позицияларында толық сәйкестік жоқ, дүниеге көзқарасы, өмірлік ұстанымдары әртүрлі, әр қайсысы болмыстың әртүрлі құбылыстарын тандап алып, оны ой елегінен өткізіп, өзіндік шешім шығарады. Тек қаламгерлердің шығармашылықтарынан философиялық-эстетикалық, идеялық-адамгершілік, тақырыптық-проблемалық, формальдық-стилистикалық аналогиялардың мөлінен кездесуінен қиысу нүктесі пайда болады. Ол нүкте екі суреткерге де тәуелсіз туындайды. Оларды көбіне зерттеуші анықтайды.

Дәл осы байланыс түрін дұрыс анықтамағандықтан, әдеби байланыстар туралы сөз еткенде кей кездерде қазақ әдебиетін тек қабылдаушы, үйренуші әдебиет ретінде бағаланып келеді.

Мәселен, ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік-эстетикалық сұраныс тудырған әдеби ізденістің түп-төркінін ұлттық топ-пырағымыздан емес, келесі бір әдебиеттің ықпалынан іздеу басым болды. Рас, орыс әдебиеті делдал әдебиеттің қызметін атқарып, қазақ әдебиеті үшін әлем әдебиетіне ашылған қақпа іспетті болғаны дәлелді. Орыс-әдебиетінің делдалдық міндеттерін

зерттеген П.Р.Заборов былай дейді: «На протяжении многих десятилетий русская, а затем русская советская литература неизменно способствует распространению произведений зарубежных писателей в национальных республиках СССР» [6,154 б.]. Орыс әдебиетінің делдалдығының арқасында ұлттық әдебиеттердің шет елдерге танылып жатқандығы туралы кеңес жазушыларының екінші бүкілодақтық жиналысында П.Антокольский, М.Әуезов, М.Рыльский өз баяндамаларында кеңінен әңгімелеген болатын. Орыс әдебиетінің әдеби делдалдығы әдеби байланыстар тарихында біршама зерттелген. Дегенмен, орыс және қазақ халықтарының тарихындағы, мәдениетіндегі, әлеуметтік-саяси жағдайларындағы уақыттың синхрондық аналогиялары белгілі бір типологиялық түйісулер тудырғанын ұмытпауымыз керек. Қос әдебиеттің тарихындағы қаламгерлердің көркемдік жүйесіндегі ұқсас тұстардың, ортақ белгілердің болуы, идеялық-эстетикалық принциптеріндегі сәйкестіктердің болуы сондықтан.

Мәселен, Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романы мен И.Буниннің «Жеңіл дем» әңгімесін оқыған жан бұл шығармалардан ерекше бір жақындықты аңғарады.

А.Пушкиннің «Сараң серісін», «Тас мейманын», М.Горькийдің «Сұңқар жырын» аударған Ж.Аймауытов, И.Бунин шығармашылығымен де таныс болған болар. Алайда Ж.Аймауытов И.Бунин дәстүрін ұстанды деуімізге еш негіз жоқ екендігін жазушының шығармашылық лабораториясына үңілу барысында көз жеткіземіз.

И.Буниннің «Жеңіл дем» әңгімесінің басты кейіпкері – Оля Мещерская, алғашқыда бай әрі ерке гимназия қыздарынан айырмашылығы жоқтай болып көрінеді. Кенет ол бой жетіп, құлпырып, жайнап шыға келеді. Әйел баласына тән сұлулық атаулының бәрі Оляның бойынан табылатындығы көркем тілмен суреттеліне келіп, Оляның пәктігінен айырылған эпизоды, офицермен байланысы, өлімі баян етіледі. Әңгімедегі оқиғаның хронологиялық даму тәртібі осындай. Алайда автор әңгімені көзі оттай жайнаған, сұлу қыздың суреті жабыстырылған моланы суреттеуден бастайды.

Ж.Аймауытов та романды әлемге аян Алтайды, түрі де аспан, сыры да аспан Марқакөлді, Мамырбайдың Ақбілегін, жас түлегін суреттеумен бастап, оқырманның көз алдына сүттей ұйыған, тыныштық тұнған, мамыражай қазақы тіршіліктің айнасын әкеледі.

Ол айна оқырманның эмоциялық реакциясына әсер ететін эстетикалық фон іспетті.

Кенет қара шаттан шыққандар үріктіріп, бүктіріп, елдің апшысын қуырып, шешесін өлтіріп, ойбайлатып қызын әкетеді. Елді дүр сілкіндірген бұл оқиға алғашқы идиллиялық картинаны бұзып, әлгі айнаны тас-талқан ғып сындырғандай әсер қалдыратыны бар.

Мұндай сұрқия оқиғадан басталған шығарма, алайда ойнақы ырғақпен, жеп-жеңіл жыр секілді оқылады. Жүздеген жылдар бойы эстетиктер пішін мен мазмұнның үйлесімділігі, гармониясы жайлы, форманың мазмұнды толықтырып, иллюстрациялап, мағынаны аккомпоненттейтіндігі жайлы айтып келді. Дәстүрлі эстетикалық реакциямыз бойынша Ақбілек атымен байланыстырылған өсек, ылаң, ұятты жағдайды оқығанда қынжылып, кібіртіктеп, ойланып оқуымыз керек секілді ғой. Ал мұнда барлығы керісінше.

Ал Оля Мещерскаямен байланыстырылған сұмдықтың аты неге «Жеңіл дем» И.Буниннің осы шығармасын оқып шыққаннан кейін жазылған Л.Г.Выготскийдің «Психология искусства» атты еңбегінде де осы сұрақтарға жауап ізделеді [7].

Шығармаларда көрініс тапқан ұятты жағдай, өлім секілді жайттардың астарынан азапты қиналыстың орнына үкінің қауырсынындай үлпілдеген жеңілдікті сезінесің.

Расында да И.Бунин «Жеңіл демді» жазу үшін ең бір лирикалық таза, күйбең тіршіліктің күйесінен ада оқиғаны немесе қауыз жарған гүл секілді алғашқы махаббатты, яки мөлдір бұлақтай сыңғырлаған, балдай тәтті балалықты әңгімеге арқау етуі керек еді ғой. Ал ол осы дөрекі, ұятты, ауыр, лас нәрсе арқылы «жеңіл демді» тудырған.

Осындай қарама-қарсы сезімдердің аффектілі соғылуынан келіп көркем шығарманың психологиялық заңдылығы туындайтынын қос жазушы бірдей түйсінген.

Оля Мещерскаяның өмірге деген жеңіл, үстірт көзқарасы Ақбілек бойынан да табылады.

Ақтардың қолына түскен Ақбілек «тағдырға не шара» деп қарсыласпайды, көндігеді. Қара мұрттың қарсы оқталған мылтығына жармасып шыбын жанын сақтап қалғанды біледі, ал Көркембай кемпірдің қорасында азаптанып жатып дүниеге әкелген сәбиінің «көзін құртуды» бұйырады [8].

Сезім әлемін ысырып қойғандағы Ақбілек кейіпкердің нақты іс-әрекеті осы. Ол ситуацияға байланысты өзгеріп, әрқашан өзіне қолайлы жақты таңдайды. Әрине, бұл өмір сүру заңдылығы. Бірақ қара басының қамын ойлап, тағдырға көндігіп жүрген бас кейіпкерді әдеттегідей күрескер, ұнамды бейне ретінде талдауымыздың өзі артықтау секілді. Филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Майтановтың «жазушы кейіпкерінің білім алып, озық құрбыларының қатарына қосылғанын ұнамды құбылыс ретінде бедерлегенімен, Ақбілек арқылы үлгілі, жағымды тұлға жасауды көздемеген» – деп «Ақбілек» – психологиялық роман атты» – зерттеуінде тұжырым жасауы да ойымызды қуаттай түседі [9, 196 б.].

Кейіпкердің мұндай құбылымпаз мінезін жақсы білетін психолог Жүсіпбек, бұл жайларды толғанысқа құрылған ішкі монологпен беруі, кейіпкеріне болысып отыруы – тек творчестволық акт ғана. Шын мәнінде автордың өзі Ақбілек секілділер өмірді жасайды дегенге сенімсіздікпен қарайтындай.

Бұлай деуімізге бір себеп: Ақбілектің жар таңдау эпизоды. Автор бұл жайларды романның көркемдігінен бөлектенетін, жартылай әдеби жанрға жататын бөліктермен беруі тегін емес. Мәселен, барынша көркем болып келетін авторлық баяндауды кілт үзіп, кейіпкердің өз аузына құрғақ сөзді әңгіме салуы образдың шынайы болмысын аша түсуге жәрдемдесері хақ.

Жар таңдау үстіндегі Ақбілек дәп бір базарға барған жанға ұқсайды, себебі Ақбілекте сезім жоқ. Ал идеалдары кәдімгі салпы етек, сары қарын қазақ әйелінің қарапайым күйбең тіршіліктегі деңгейінен аспайды. «Өмірдің қызығы соларда. Бар тапқанын тамағы мен киіміне салады. Мал жиям деп әуре болмайды. Тұратын үйлері қандай, сыңғырлаған бір сарай. Әй, біздің қазақтың көрген күні құрысын! Бықсып, сасып, биттеп, құрттап жатқаны» – дейді кейіпкер оқыған адам жайлы толғанып. Әу баста автордың көздеген нысанасы Ақбілектің үлкен парасатқа қол жеткізуі, дүнияуи ортадан, ауыл үйдің өсегімен анықталатын құндылықтардан биіктетіп, күрескер тұлғаға айналдыру болса, сол ойы жүзеге аспағандығын Ақбілектің Кәмиләға өткен өмірін баяндауынан аңғарылады. Яғни Жүсіпбек романшы сомдаған Ақбілек образы мен кейіпкер өзі сомдаған Ақбілек образының арасындағы сәйкестіктің, адекваттықтың жоқтығын байқауға болады. Ақбілекте сенім де жоқ. Кеше ғана «жаным», «жарым»,

«күнім» деп сүйіскен Ақбаласын ертесінде-ақ Балташқа ауыстыра салуының бір себебі де сол.

Неге Ж.Аймауытов С.Мұқановтың «Ботагөзі» секілді махаббатына адал, сезіміне берік образ сомдамады деген сұрақтардың ойға оралуы заңдылық.

Бәлкім көркем мазмұн жасау жолында көркем-идеялық ізденістерге саналы түрде барған Ж.Аймауытов Ақбілек образын осылайша сомдау арқылы: «Ертең басқа үкімет келіп, басқа біреу қол бұлғаса Ақбілек секілділер солардың етегінен ұстап, жетегінде кетпесіне кім кепіл?» – деген астарлы ойды алға тартып отырса керек.

Жалпы романда өз сеніміне берік кейіпкерлер кемде-кем. «Өзіндей жастар партияға жазылып жатса да, Төлеген әлі жазылған жоқ. Жазылмауы да есеп еді. Қызылдар құлап қалса кім біледі?» – деген мәтіннен алынған мына мысал ойымызды дәлелдей түседі.

Осылайша автор заманның күре тамырын дөп басып, бір Ақбілек пен Төлегеннің бейнесін ғана емес, салт дәстүрден, ұлттық үрдістен қол үзген, бірақ жаңаның мәніне жете алмай абдырап, уақыт ағымында қалқып жүрген қалтақ кейіпкерлер легін тудырады.

Бұл қатарда Мамырбай ақсақал да бар. Қызы қаладан оқыған болып оралғанда, асқар таудай әкенің өзі абдырап, құрақ ұшып жүгіріп, кешірім сұрамақшы болуын жай гипербола деп қабылдай алмайсың.

Әкенің баладан қорқуы салтта, дәстүрде болмаған, тіпті қазақы ұғымға сыймайтын нәрсе. Осы бір эмоциялық бағалау арқылы автор «жаңа заманыңызды» мазақ ететіндей.

Жазушы жақсыларды бақытты етіп, жамандарды өкінітіп, өлтіріп белгілі бір мүдде тұрғысынан роман соңын конструктивизмге әкеліп тіреуіндегі арғы ойы қираған қазақы тіршіліктің айнасын қайта құрау (роман басындағы мамыражай картинаны қайтару) болған шығар. С.Қирабаев өзінің «Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет» атты еңбегінде кеңестік кезеңдегі әдебиетті демократия мен қайта ояну заманының талап-тілегі тұрғысынан қарау керектігін айтып өтеді. Коммунистік режимнің ұлттық әдебиетке тигізген кері әсерін саралай келе: «ол әдебиеттің ұлттық негізде дамуына, жазушының өз таланты мен дүниетанымына лайық тақырыпта ізденуіне шек қойды. Тақырыптардың бәрі саясатқа

негізделіп, белгілі бір жаттанды қағидалардың шеңберінен шыға алмады. Мұның қазақтың ұлттық әдебиетінің дамуына көп жағдайда кедергі болғаны да даусыз» – дейді [10, 107 б.].

Ал И.Бунин шешім шығаруға келгенде шарттылықтардан аулақ (өмірбаяндық деректерінің де әсерінен). Сондықтан да И.Буниннің шешімі қатал. Ол шешім – өлім. Жалпы катастрофалық жағдай, махаббаттағы трагедия, тұйыққа тірелушілік, шығар жолдың болмауы секілді белгілер И.Буниннің төңкерістен кейінгі көптеген шығармаларына тән сипат. Кейіпкерлерінің жан-дүниесіндегі, жүріс-тұрыс, мінез құлықтарындағы жеңілдік мына жалғандағы дисгармонияға деген өзіндік қарсылық іспетті. Себебі кез-келген қоғамдық, әлеуметтік құбылыстардың моральдық штамптардың, идеялардың өзіндік салмағы, түсіретін жүгі болады. И.Бунин адам жанын сол салмақтың зілінен босатады [11].

Ақбілек характеріндегі тұрақсыздық, құбылымпаздық, жеңілдіктің бір ұшығы да осында. Кейіпкер характеріндегі жеңілдік, шығарма жүгін арқалап тұр. Осындай философиялық аналогиялар қос жазушының заман ағымына деген наразылығын көрсететін шығармашылық тәсіл болса керек.

Ресми идеологиямен күресте қару ретінде пайдаланған Аймауытовтық тәсілден қиысуға әлем әдебиетінен тағы бір мысал келтіруге болады.

1636 жылы Париждің «Марэ» театрында актерлік өнердің күдіретін паш ететін, оның қызығы мен шыжығын барынша көркем көрсете алған «Елес» пьесасы қойылды. Авторы – Пьер Корнель. Шығарма композициясы қызық: көрерменге «пьеса ішіндегі пьеса» көрсетіледі. Туынды сюжеті былай: Придаман деген қарт адам актер болуды армандап, сол үшін бір кездері үйінен қашып кеткен жалғыз ұлы Клиндорды іздеп шығады. Он жылын іздеумен өткізіп, шаршап-шалдыққан әке Алькандра деген сиқыршыға барады. Сиқыршы елес арқылы Клиндор өмірін әкесінің көз алдына әкеледі. Онда Клиндордың іс-әрекеті, махаббаты, өлімі көрсетіледі. Мұны көріп тұрған бейшара әке сиқыршыдан араша түсіп, баласын ажалдан аман алып қалуын өтініп, жалбарынып сұрайды. Көрермен де шал секілді көргенінің барлығын шындық деп қабылдайды. Шығарма соңында дені-қарны сау баласы Клиндор, оны өлтірген зұлымдармен бірге ақша бөлісіп отырғаны көрсетіледі. Сонда ғана көрермен де, Придаман шал да соншалықты

нанымды қойылған бұл пьеса актерлік шеберліктің күдіреті екендігіне көзі жетеді. Осы жерден драматург позициясы айқын көрінеді, ол әдейі театрдың шындық өмірден еш айырмашылығы жоқ екендігін дәлелдей түсу үшін шығарма композициясын осылайша құрған. Корнель елесті тек Придаман шалдың ғана емес, көпшіліктің қателігін мойындату үшін қолданады.

XVIII ғасырда Батыс Еуропа әдебиетінде классицизм бағыты кең құлаш жайғаны белгілі. Француз әдебиеті бұл бағыттың классикалық үлгілерін берді. Мұнда классицизм кемеліне жетті. Классицизмнің теориясы да дәл осында қалыптасты. Классицизм теоретиктерінің ойынша сананың қарапайым талаптары сахнадағы оқиғаны жиырма төрт сағат бойына сыйдыруға, бір орында өтуіне драматургті міндеттейді, эстетикалық әсер заңдылықтары драматургтен сюжеттің бір сызық бойымен өтуін талап етеді. Осыдан келіп орын, уақыт, әрекет – үш бірлік «ережесі» пайда болады.

Әдеби жанрлардың да қатаң деңгейленуі (эпопея, трагедия, комедия және т.б.) осы ілімнен туындады. Әрбір жанрдың нақты шекаралары, оның ерекшеліктері көрсетіліп, әрбір жанрға тиесілі тілі мен кейіпкерлері бекітілді (трагедия үшін – биік патетикалық тіл, асқақ сезімдер, батыр тұлғалар; комедия үшін – төмендетілген тірліктегі персонаждар, ауызекі сөйлеу тілі т.б.), себебі классицистердің пікірінше, әрбір жанрдың үлгілі шығармалары әу-баста дүниеге келіп қойған, ал жаңа кезендердің еншісі тек (біржола) табылған кемел идеалдардың ізімен жүру.

Рас Пьер Корнель – өз шығармашылығымен классицизмнің көркемдік жүйесін тұрақтандыра түскен суреткер. Алайда әуел баста шығармашылықтың құпиясын шешу мақсатымен туындаған бұл бағыт, кейіннен қасаң қағидалардың жиынтығына айналғандықтан суреткерлердің шығармашылық тынысын тарылтты.

Корнель «Елес» пьесасында кейіпкерін біресе комедиялық, біресе трагедиялық образ ретінде сомдау арқылы шығармашылық еркіндікті меңзейді. Драматург ашық айта алмаған ойларын елес арқылы береді [12].

Мұндай шығармашылық тәсіл төл әдебиетіміздегі Ж.Аймауытовтың «Елес» (1924) әңгімесін еске салады [13]. Ж.Аймауытов та елесті қоғамның, кейіпкердің қателігін мойындату мақсатында пайдаланған. Әңгіме бірінші жақтан

баяндалады. Берілген тапсырманы орындай алмай, ойы сан-саққа жамырап, түннің бір уақытына дейін мақаласын жаза алмай отырған журналист бөлмесіне белгісіз бір жігіт кердендеп кіріп келеді. Журналист пен жігіт арасында әңгіме өрбиді.

«Міне сендердің төңкерісті ұқпағандарың...

...ескі әдебиетті отқа өртеу керек деп жүрсіндер, ескі әдебиетті, ескі мәдениетті отқа өртеп, енеден данышпан, енеден еңбекшіл болып туған кім бар еді?

...төңкерістен бері қазақ елінің басынан қандай күндер өтпеді? Қазақ даласын көмірдей басып ақтар өтті. Қазақ даласындағы соғыс майданы ашылды. Мұның бәрі қандай із қалдырды? Осыларды қайсысың жаздың?

...Қазақ жұтқа, ашаршылыққа ұшырады. Оның ауыртпалығы, өлімі, шығыны, қайғысы, зардабы қандайлық болды?» – деп елес шығарма кейіпкері айта алмаған қоғамдық проблемаларды, іште қайнаған ой өзегін бүкпей жария етіп, ақиқатты ақтарып салады [14, 425 б.].

XX ғасыр басындағы әдебиеттің тарихи, қоғамдық-әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланысты болғандығы белгілі. Әдебиет идеология құралына айналып, ресми идеологияның сыншылары кез-келген көркем шығармадан «жат пиғыл, зиянды идея, саяси қате» теріп, ұлтшыл, ескішіл, кертартпа деп айыптап, жазалауға ұмтылды.

Алайда зерттеу нысаны болған шығармалардың авторлары көркем шығармаға арқау болған объективті шындықты бейнелеудің өзіндік тәсілін тапты. Шын шеберлердің ұшқыр қиялы қиыннан қиыстырып, айтылмауға тиіс нәрсені жария етті. Екі жазушы да ашық айта алмаған ойларын елес арқылы жеткізеді. Екі гений елесті – ресми идеологиямен күресте қолданатын қару ретінде пайдаланды. Екі жазушы үшін де елес – еркіндіктің символына айналды.

Екеуі екі басқа ұлт өкілдерінен шыққан, бір-бірінің шығармашылық жетістіктерін меңгерді деуге келмейді. Алайда суреткерлердің көркемдік жүйесіндегі ұқсастық шығармаларынан көрініс тауып, ойларын түйістіреді.

Түрлі ұлттық әдебиеттерден типологиялық аналогиялар кездестіріп, бұл құбылыстың себебін іздестіруге ұмтылған, табиғатын тануға тырысқан ғалымдар бар. Әдебиеттану ғылымының негізгі міндеті көркем өнердің таңғажайып құпиясын ашу,

көркем өнер тілін ғылым тіліне аудару болғандықтан бұл заңды құбылыс.

Компаративистердің француз мектебі түрлі елдердің әдебиеттерінде ұқсастықтардың болуын әдеби контактілердің әсерінен деп түсіндіреді. XX ғасырдағы салыстырмалы әдебиеттанудың классигі Поль ван Тигем әдеби құбылыстарды танудың принциптерінің теориясын жасайды. Ол әдебиеттегі ықпалдың орнын жоғары қояды. Тек егер екі елдегі, әдебиеттегі әлеуметтік жағдай бірдей болған жағдайда ғана, ықпалсыз-ақ, әсерсіз-ақ ұқсас әдеби құбылыстар пайда болуы мүмкіндігін айтады.

Орыс ғалымдары Д.Ф.Марков, Н.С.Надъярных, А.Бушмин, Б.М.Храпченколар мұндай ұқсас құбылыстардың себебін қайталану деп түсіндіріп, оларға «повторяемость» деген атау береді, және де оның теориялық-методологиялық маңызын сөз етеді. Олардың айтуы бойынша, қалам иесінің өзіндік дүниетанымы, өмірлік тәжірибесі, эстетикалық тағылымы, етене жақын мәселелері, ой айту сынды бөліктерінің көрінісі әдебиетте тұрақтап қалған заңдылықтардың нәтижесі.

Г.Н.Поспелов: «Литературная типология предполагает раскрытие общих и сходных тенденции развития как в литературах народов близких по языку и своим историческим судьбам, так и в литературах народов, которым не присущи эти черты. Но в самых различных типологических обобщениях родственное, общее и сходное характеризуется не в простом отвлечении от индивидуального, частного и не в прямолинейном противопоставлений им, а в их внутренних связях», – дейді [15, 47 б.]. Сонымен қатар ол әдеби процестердегі объективті заңдылықтардың табиғатын ашу үшін, салыстырып отырған шығармалардың міндетті түрде көркемдік деңгейлерінің, жанрларының бірдей болуы басты шарт емес екенін айтады. Мәселен, біз қарастырып отырған шығармалардың жанрлық табиғатына үнілер болсақ, П.Корнельдің «Елесі» драмалық шығарма, Ж.Аймауытовтың «Елесі» шағын әңгіме. Алайда екі шығарма да өз заманы үшін өзекті болған, көркемдік деңгейлері пара-пар дүниелер.

Шығарманың жанрлық сипатынан, сыртқы формасынан гөрі зерттеу барысында шығарманың ішкі мазмұнына жете мән берген дұрыс.

Әдебиет зерттеушісі, профессор Т.Есембековтың мына тұжырымы бұл ойымызды қуаттай түседі: «Типологиялық

ұқсастықтардың түп-төркінін әдебиеттер дамуының, шығармашылық принциптердің көркем шығарманың ішкі заңдылықтарының ортақтықтарынан іздеу керек» [16, 35 б.].

Мысалымызды қорыта келе, әлем әдебиетінің інжу-маржаны болып есептелетін классикалық шығармалармен иық тірестіріп тең тұратын шығармаларды тудыруға қауқарының болуы қазақ әдебиетінің ішкі синергетикалық заңдылығы екенін айтамыз. Яғни әдеби байланыстарды зерттеу үстінде белгілі бір ұқсастықтардың болуына біржақты жауап бермей, барынша түбегейлі қарастырған жөн.

Мағасу – бұл шығармашылық тұлғалар арасындағы байланыстың ең күрделі формасы. Ол кезеңдік сипатқа емес, ұдайылық сипатқа ие. Мұнда екі шығармашылық тұлға арасындағы байланыс ажырамас бірлікте болады. Яғни байланыс толыққанды, түбегейлі, тұтас.

Неміс әдебиетінде сыншы, әдебиетші, аудармашы Леонгард Кошут қазақ әдебиетін ұдайы назарда ұстап, қандайда бір жаңа есімдермен, жаңа құбылыстармен неміс оқырмандарын таныстырып, қазақ әдебиетінің классиктерін неміс тіліне жүйелі түрде аударып отырады. Яғни Кошут пен қазақ әдебиетіндегі байланыста ұдайылық сипат бар. (Ол Қазақстанда он шақты рет болып қайтқан). 2003 жылы қазақ Пен клубының атқарушы комитеті Германия азаматы Леонгард Кошутты қазақ әдебиетін насихаттауға сіңірген еңбегі үшін және шығармашылық байланыстарды дамытқаны үшін арнайы сыйымен марапаттады. Орыс зерттеушілерінен Е.В.Лизунова, З.Кедрина шығармашылықтарын мысалға алсақ болады.

Туған әдебиетімізден М.Әуезов пен З.Қабдолов арасындағы байланысты мысалға алсақ болады. Өмірде де, өнерде де рухани ұстазы болған М.Әуезов шығармашылығын З.Қабдолов терең зерттеген адам. Қандай бір қомақты шығармасында, ғылыми еңбектерінде, монографиясында болмасын М.Әуезов шығармашылығының әр қырын, әр кезеңіне жіті назар аударып, қарастырады. «Арна», «Көзқарас», «Жебе», «Әуезовтің әсемдік әлемі», «Әдебиет теориясының негіздері», «Сөз өнері» т.б. іргелі еңбектерінде өз ұстазы, жазушы, қазақтың біртуар ғалымының образын сомдады, әдебиеттегі орнын негіздеді. Соңында «Менің Әуезовім» атты роман-эссесінде М.Әуезовтің күллі өмір жолын көркем

сөзбен безбендеді. Сөйтіп М.Әуезов қазақ әдебиетінде Абайтану ілімін қаласа, Әуезовтану ілімін З.Қабдолов өркендетті.

Академик З.Қабдолов үшін М.Әуезов кемелдіктің белгісіне айналды. Әдебиет теориясына арналған «Сөз өнері» атты монографиясында М.Әуезов шығармашылығынан отыз шақты мысал келтіруі, М.Әуезов шығармашылығын зерттеп 50-ге тарта мақала, оншақты ғылыми еңбек жазуы осының дәлелі [17].

Әдеби байланыстың дәл осы түріне жетуге ұмтылуымыз керек. Ресейде аудармаға арналған бірнеше аймақтық зерттеу институттары бар, олар белгілі бір аймақтағы шет ел әдебиетін жүйелі түрде аударумен айналысады. Осындай ғылыми зерттеу институттары, орталықтарға біздің еліміз де зәру. Олар әр аймақты бөліп алып, сол аймақтың әдебиетін зерттеумен айналысуы қажет.

Қорыта айтқанда, біріншіден, шығармашылық тұлғалар арасындағы байланыстарды бір жүйеге келтіріп, топтап, реттеу қажет. Ал ол өз кезегінде байланыстардың кездейсоқтық, инертті сипатта емес, белгілі бір заңдылықтармен жүзеге асатынын дәлелдеудің жолы. Жалпы әдеби байланыс формаларының артында көбіне шығармашылық тұлғалар тұратындығы белгілі. Олай болса, шығармашылық тұлғалар әдеби қарым-қатынастардың белсенді түрі ретінде көрінеді.

Екіншіден, қазақ әдебиетінің байланыстарында шығармашылық тұлғалар арасындағы байланыстарды зерттеудің өзіндік ұлттық сипатын танытады. Тіл реформаторы А.Байтұрсынұлының «тілді жаңартатын, дамытатын термин сөздерді тек қазақ тіліндегі пән сөздермен толықтыруы қажет» деген тұжырымын ұстана отырып, жаңа терминдерді қолданысқа енгізген жөн деп санаймыз [18, 413 б.].

Тіл заңдылығы бойынша кез-келген жаңа жасалған, немесе жаңадан енген термин қалыптасу үрдісінен өтіп, сұрыпталады. Кез-келген ғылым бұл алдымен белгіленген жүйе болғандықтан, оны реттеуді, дамуын жоспарлауды қажет ететіндігін ескеруіміз шарт.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Маданова М.Х. Введение в сравнительное литературоведение – Алматы, 2003. – 252 б.

- 2 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. – Астана: Елорда, 2001. – 310 б.
- 3 Демежанов Т.М. «Культурно-исторический контекст исповедальной лирики М.Мақатаева» / В кн. Единение культур в творчестве казахстанских писателей XX века (ко дню памяти П.Васильева). – Павлодар, 2002 г. – 170 с.
- 4 Письма Юрия Казакова к Абдижамилу Нурпеисову // нива. – 2001. – №3 С.65-113.
- 5 Нурпеисов А. Дорогой Юрий // Дружба народов. – 1986. – №11 С.75-82
- 6 Заборов П.Р. «Литература – посредник» в истории русско-западных литературных связей / В кн. Международные связи русской литературы. Москва, 1963. – 457 с.
- 7 Выготский Л.Г. Психология искусства – Москва: Педагогика, 1986. – 573 б.
- 8 Аймауытов Ж.Ақбілек / Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 559 б.
- 9 Майтанов Б. «Ақбілек» – психологиялық роман // – Жұлдыз 1992. – №10 Б. 190-197.
- 10 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 448 б.
- 11 Бунин И. Рассказы. – Москва: Художественная литература, 1988. – 250с.
- 12 Корнель П. Пьесы. – Москва: Московский рабочий, 1984. – 395 с.
- 13 Аймауытов Ж. Елес /Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 559 б.
- 14 Поспелов Г.Н. Стадиальное развитие европейских литератур. – Москва, 1988. – 207 с.
- 15 Есембеков Т.О. Әдеби шығарманы талдау және бағалау. – Алматы, 1991. – 120 б.
- 16 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 351б.
- 17 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ИННОВАЦИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ

Оқыту үдерісі оқу тапсырмаларының шешімін іздестіруге мүмкіндік беретін, арнайы қабілеттер мен дағдыларды орындауды студенттерден талап ететін, күрделі ұйымдастырушылық іс-әрекет болып табылады. Мұнда оқу материалының қаншалықты игерілуі емес, білім беру субъектісінің жаңалануы маңызды. Оқытудың эвристикалық әдістері ең алдымен, студенттердің тұлғалық қасиеттерін өзгертуге бейімделеді. Мысалы, А.В. Хуторскойдың айтуынша, «студенттің өзін шығармашылық қасиеттерінен көрсетуі эвристикалық оқытудың тапсырмасы ретінде, үш өзара байланысты мақсаттардан көрінеді: студенттің меңгеретін білім алу жүйесіндегі өнімін жасауы; осы салалардың басты мазмұнын өз нәтижелерімен сәйкестендіру арқылы игеруі; әр білім беру салаларында жеке білім беру траекториясын ретке келтіруі» [1, 55-б.].

В.И. Андреев оқытудың эвристикалық әдістерін «шығармашылық тапсырмаларды студенттердің іс-әрекетінің түйсіктік шараларын дамыту мақсатында, тұлғаның өзін басқаруы мен педагогикалық басқару заңдылықтарын, қағидаларын есепке алумен жасалынған, студент іс-әрекеті (оқу әдістері) мен педагог іс-әрекетінің (оқыту әдістері) «эвристикалық ережелерінің жүйесі» ретінде қарастырады [2, 132-б.].

Эвристикалық оқытудағы уақыттық шығындар дәстүрлі технологияларды пайдаланып оқытумен салыстырғанда артпайды.

Эвристикалық оқыту тарихы бойында көптеген әдістер мен олардың модификациялары жасалды. Тәжірибе көрсеткендей, бірқатар әдістердің тиімділігі жоғары және кеңінен қолданылады. Кең таралған әдістердің бірі, «миға шабуыл» – белгіленген тапсырманы шешу идеяларының ұжымдық шоғырландырылу әдісі болып табылады.

Студенттердің креативтілігін қалыптастыруға бағытталған эвристикалық әдістерін сурет 1-де көрсетеміз.

1-сурет – Эвристикалық оқыту әдістері

Когнитивтік әдістер – ғылымдағы зерттеу әдістері болып табылады. Оларға: жаттығу, анализ жасау, болжам жасау, салыстыру, бақылау әдістері жатады.

Креативтік әдістер – оқытуда студенттердің өзіндік оқу ресурстарын жасауына мүмкіндік туғызатын әдістер. Оларға: «миға шабуыл», «егер де», «инверсия», «әсірелеу», «жалғамалылық» әдістері жатады. Бұл әдістер физиканы оқытуда болашақ физика мұғалімдерінің алған білімдерін өздігінен тәжірибеде қолдана алуына, есептерді, мәселелерді өз бетінше шешуіне, және шешімдердің бірнеше жолын таба алуға мүмкіндік береді.

Ерекше іс-әрекеттік әдістер – білім беруді басқарушылардың, оқытушылардың және студенттердің әдістері болып бөлінеді. Оларға оқыту субъектісін жоспарлау және мақсатты белгілеу әдісі, оқушылардың білім беру бағдарламаларын жасау әдісі, қалыпты шығармашылық әдісі, оқытуды өздігінен ұйымдастыру әдісі, өзара оқыту әдісі, рецензия әдісі, эвристикалық іс-әрекетті бақылау әдісі, өзін бағалау және рефдәріс әдісі.

Эвристикалық әдістерді топтастырудың түрлі амалдары жасалынды. А.В.Морозов эвристикалық оқытудың мынадай ұйымдастырушылық түрлерін ұсынды [3, 88-б.].

А.Қ. Мыңбаева, З.М.Садвақасова «Инновационные методы обучения» еңбегінде инновацияны оқытудың жаңа технологиялары аспектісінде қарастырды. Олар инновацияны жаңалық және жаңалықты практикаға енгізетін үрдіс, мақсатқа бағытталған үрдіс ретінде қарастырған [4, 33-б.]

Н.Р.Юсуфбеков педагогикалық инноватикаға көп назар аударды. Оның ойынша педагогикалық инновация бұл педагогикалық жаңалықтарды құру, бағалау және педагогикалық қауымдастықтың игеруі, практикада жүзеге асыруы туралы ілім [4, 78-б.]

Ш.Т.Таубаева, С.Н.Лактионова білім берудегі инновациялық үрдістердің заңдылықтарын білдірді. Олар инновациялық үрдістің негізгі білім берудегі төрт заңдылығын көрсетті:

- педагогикалық инновациялық ортаны қайтарымсыз тұрақсыздандыратын заңдылық. Бұл заңдылықтың мағынасы – білім беру жүйесіндегі әр инновациялық үрдістің әлеуметтік-педагогикалық инновация ортасына тұрақсыз, қайтарымсыз әсерін тигізетінін меңзейді. Қалыптасқан бұрынғы ортаны мүлдем жандандыруға болмайды.

- инновациялық үрдістің финалды жүзеге асу заңдылығы. Жаңалық күйіндегі бастапқы инновациялық үрдіс ерте немесе кеш болса да жүзеге асырылады. Бұл стихиялы немесе саналы басқарылымда орындалады.

- педагогикалық инновациялардың стереотиптену заңдылығы. Әр педагогикалық инновацияның ой стереотипіне айналу тенденциясы бар;

- жаңа жағдайда педагогикалық инновацияның циклдік қайталану заңдылығы. Инновация әрқашан бұрын болған секілді көрінеді. Әлде ол мүлдем қайталанбаса да [6, 95-б.].

Сонымен инновация термині ғылыми зерттеуде мәселелік жалғасымын тапты.

Жоғарыда көрсетілген инновациялар туралы ойларды жүйелейтін болсақ инновацияның жан-жақты аспектіде қолданылатынын байқаймыз. Оның ситуативті болмыс күйін көреміз. «Яғни инновацияның тұрақты мәні бар ма?» – деген сұрақ туындайды. Осы жағдайда алдымен басқа сұраққа жауап беру керек: «Біз инновацияның практикалық көрінісі күйінде нені көреміз?».

Жалпы инновацияның практикалық көрінісінде жаңа аппараттарды, құжаттарды, заттарды, функцияларды, технологияларды, әдістерді, құралдарды және тағы да басқаларды көреміз. Осы тізбектелген жаңалықтардың ортақ қасиеті болып – жаңашылдықты, жаңа үрдісті байқаймыз. Демек, инновация – жалпылаушы ұғым болып табылатынына көзіміз жетеді. Осы жағдайда ой тұжырымдайтын болсақ, инновация өз бойында жаңашылдығы бар әртүрлі нақты ұғымдарды (заттық формада, үрдіс түрінде, құрал ретінде) құрайды. Сол нақты ұғымдардың мазмұнына қарайтын болсақ, олардың әр қайсысының өзіндік табиғаты бар. Яғни, осыдан білетініміз инновацияның нақты анықтамасын, жүйелі заңдылықтарын құру мүмкін емес, тек жалпылама, барлығына ортақ заңдылықтарын, қызметін анықтауға болады. Осыдан шығатыны – инновацияның синергетикалық болмысы. Басқаша түсіндіргенде, инновацияның мәнін құрайтын инновациялық элементтерден қалыптасады. Элементтердің қалыптасу ерекшеліктері инновацияның типтерін анықтайды.

В.М. Полонский инновацияны қолдану спецификасы мен орнына байланысты келесі түрлерге жіктеді:

Технологиялық инновациялар – өнімдерді дайындаудың жаңа түрі болып табылады. Олар білім беруді дамытуға негіз қалыптастырады. Технологиялық инновациялар кейпінде білім беру жүйесінде, оқуға қолданатын әр-түрлі техникалық құралдар мен жабдықтарды көруге болады. Компьютерлік технологиялар, интернет желісі, ақпаратты сақтау және оны тасымалдау технологиялары оқытудың сапасын жағары көтереді. Дидактикалық ұстаным бойынша ақпараттық орта мен бағдарламалық қамтасыз етуді қолдану оқытудың жаңа құралдарын білдірді.

Әдістемелік инновация – бұл оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыратын әдістемелік саласындағы инновациялар. Бұл білім беру саласындағы кең тараған жаңалықтардың түрлері. Практикада әдістемелік инновациялар ұйымдастырудағы жаңалықтарды енгізумен тығыз байланысты. Олар білім беру жағдайында мақсат белгілі болғанмен де, қолданатын әдістер мен құралдар қосымша ізденісті қажет еткенде кездеседі. Бұл инновацияның түрі жеке әдістерде жиі кездеседі.

Ұйымдастырушылық инновациялар – жұмысты ұйымдастырудың әдістері мен жаңа формаларын игерумен байланысты. Сонымен қатар, ұйымдастырушылық инновациялар құрылымдық бөлімдердің, әлеуметтік топтардың, жеке тұлғалардың ықпалының өзгеруін меңзейді.

Басқарушылық инновациялар – белгіленген міндеттерді тезірек, сапалырақ шешу үшін қоладаныстағы басқару жүйесінің элементтерін жаңа басқарудың құрылымдық мен әдістемелік нұсқасына ауысым болып табылады. Басқарушылық инновациялар – басқарудың көбінесе жаңа моделі болып табылады.

Ғылым мен практикаға қосатын үлесіне байланысты инновациялар теориялық және практикалық болып бөлінеді. Теориялық инновацияларға ғылыми ізденіс нәтижесінен алынған білім берудегі, оқыту әдістемесіндегі жаңа тұжырымдар, тұғырлар, гипотезалар, бағыттар, заңдылықтар, жүктемелер, қағидалар жатады. Практикалық инновацияларға – жаңа әдістемелер, ережелер, алгоритмдер, бағдарламалар, дидактика саласындағы ұсыныстар, оқытудың техникалық құралдары, құралдар мен модельдер жатады [7, 4-б.].

Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың мақсаты нақты міндеттер арқылы орындалады. Инновацияларды басқарудың негізгі міндеттеріне:

1. Оқу-әдістемелік жұмысына қолданылатын инновацияларды жобалау;
2. Оқу-әдістемелік жұмысына қолданылатын инновациялық жобаларды жоспарлау және ұйымдастыру;
3. Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды ресурстармен қамтамасыз ету;
4. Оқытушылардың тиісті құзыреттелігін қалыптастыру;
5. Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды нормативтік, әдістемелік құжаттармен қамтамасыз ету;
6. Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялардың жүзеге асуын мониторингілеу;
7. Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялардың тудырған нәтижелеріне сараптама жүргізу.
8. Кері байланыс орнату;
9. Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялардың нәтижесін талдау және дамыту.

Көрсетілген міндеттерді жүзеге асыру үшін арнайы бір нормаларға сүйену көмегімен жүзеге асырылады. Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың нормалары ең алдымен ұстанатымдардан тұрады.

Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың келеі негізгі ұтанымдары бар: *жүйелілік пен тұтастық, синергетикалық, мақсаттық – бағдарлылық, технологиялық, құзыреттілік, нәтижелілік, кері байланыстық* ұстанымдар.

Жүйелік пен тұтастық ұстанымы. Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды жүйелік табиғатын басшылыққа алу оны тиімді ұйымдастырудың алғышарттарын құрауға негіз болады. Бұл инновацияларды бақаруды тұтас жүйе ретінде қарастырып, оның негізгі қасиеттеріне сүйенуге мүмкіндік береді. Жүйенің интегративті сапасы ескеріліп, бір компоненттегі өзгерістер басқа компонент, не тұтас жүйенің өзіне өзгеріс енгізе алады. Сөйтіп, жүйенің басқарудағы біртұтастық жүйенің барлық компоненттерінің дамуына, тұрақтануына, нығаюына ықпалы болады.

Синергетикалық ұстаным. Бұл тұрғыдан алғанда, жоғары оқу-орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды ұйымдастыратын адамдар, арнайы құрылымдық институттар – ашық және өзгеретін, сыртқы ортамен қарым-қатынасы арқылы өзін-өзі дамытуға өзіндік мүмкіндігі бар жүйе. Осындай сапаларын атай отырып, оқу-әдістемелік жүйенің барлық деңгейлерінің де синергиялық қасиетін көруге болады. Жоғары оқу орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару әрекеті өзінің мүмкіндіктері, ресурстары арқылы білім алушылар мен педагогтардың өзіндік дамуы мен өзіндік білім алуын ұйымдастыратын синергиялыққа негізделеді. Сөйтіп, басқаруда синергетикалық принциптің сақталуы педагогтардың, білім алушылардың, шығармашылық топтардың, білім беру ұйымының, т.б. өзін-өзі басқару негізінде дамуын қамтамасыз етеді.

Мақсаттық-бағдарлылық ұстаным жоғары оқу-орындарының оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың белгілі бір мақсатқа қол жеткізуге бағытталуын, сонымен қатар жүйенің барлық компоненттеріндегі өзгерістер жалпы жүйе мақсатына сәйкес ұйымдастырылуын қамтамасыз етуді қажет

етеді. Бұл принцип сонымен қатар мақсат қою барысындағы ізденушілік пен зерттеушілік әрекеттер негізінде басқару алды талдау қызметін де қамтиды.

Технологиялық ұстаным инновацияларды басқару алдына қойылған міндеттерді орындаудың технологиялық реті құрастырылып, қажетті ресурстардың алдын-ала анықталуын қамтамасыз етеді. Технология талаптарына сай қатысушылардың қызметтерін бөлісу және оларды үйлестіріп отыру ұйымның мақсатына қарай жылжуын қамтамасыз етеді, бұл принцип инновацияларды басқаруға қатысушы адамдар мақсаты мен оқу-әдістемелік жүйенің даму мақсатын сәйкестендіріп отыруға мүмкіндік береді;

Құзыреттілік ұстанымы жоғары оқу орынындағы оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқаруға қатысушылардың мақсатты орындауға мүмкіндік беретін құзыреттіліктері болуын қажет етеді. Инновацияларды басқару – ақпараттық, коммуникативтік, рефлексиялық әрекеттер арқылы жүзеге асырылады, өйткені, жобалау барысында қамтылатын педагогикалық талдаулар мен шешімдер, болжау мен жоспарлау қызметтері негізінен оған қатысушылардың құзыреттіліктеріне байланысты. Бұл құзыреттіліктер адамдарға өз тәжірибесінен байыптай, зерттей отырып, проблемаларды талдау, бағалау, арқылы нәтижелі қызмет жасауға мүмкіндік береді.

Кері байланыс ұстанымы. Инновацияларды басқаруды ұйымдастыруда мақсат-міндеттермен қатар күтілетін нәтижелер белгіленеді. Оқу-әдістемелік жұмыс нәтиженің орындалу барысы, жолдары мен тәсілдері талданып, объективті баға беріледі. Кез келген оқу-әдістемелік жүйе – ашық әлеуметтік-педагогикалық жүйе ретінде әлеуметтік ортамен, ата-аналармен, түрлі қоғамдық, ұйымдарымен, сонымен қатар ұйым ішіндегі адамдармен диалогтық қатынас ұйымдастыра алады. Өзіндік түзету, коррекциялау, өз әрекетіне өзгеріс енгізу арқылы нәтижелердің тиімділігі қамтамасыз етіледі.

Нәтижелілік ұстанымы оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару нәтижесінде орындалуы тиіс күтілетін нәтижелердің алдын – ала нақты сипатталуы мен оған қол жеткізуге бағытталған технологиялар мен тиімді әдіс-тәсілдердің, ресурстардың таңдалуымен қамтамасыз етіледі, сонымен қатар, нәтижелердің мақсатқа сәйкестілігі сараптама арқылы анықталады.

Сонымен қатар, оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқару қызметтерінің нәтижелері жүйе ішіндегі өзара тығыз байланыста болып келетін көптеген факторларға – *ресурстар мүмкіндігіне, ұйымдастырушылық ерекшеліктеріне, педагогтар құндылықтарына, сыртқы ортамен байланысына* т.б. – тәуелді екені ескеріледі.

Көрсетілген ұстанымдар жоғары оқу орындарының интерактивті оқыту жүйесін басқаруды жан-жақты тұғырларда жүзеге асыруға қолаушылығын тигізеді. Оқу-әдістемелік жұмысындағы инновацияларды басқарудың бірнеше тұғырлары қалыптасқан: жүйелілік тұғыр, біртұтастық тұғыр, үрдістік тұғыр, синергетикалық тұғыр, құрылымдық тұғыр, құзыреттілік тұғыр, жобалаушылық тұғыр, жеке тұлғалыққа бағдарланған тұғыр, техникалық дамыту тұғыры және тағы да басқалары.

Қалыптасқан тұғырлар бойынша инновацияларды басқару, сонымен қатар, арнайы қағидаларды ұстануға негіздейді. Теориялық тараптан басқарушылыққа тән қағидалар қатарына келесілер кіреді: оқу-әдістемелік жұмысындағы инновациялардың жағдайларының басқарылымды ауысуы; стихиялық бақарудан саналы басқару механизмдеріне ауысу; ақпараттық, материалды-техникалық және кадрлық қамтамасыз етілуі; инновациялық үрдістің нәтижесін болжау; инновациялық үрдістердің тұрақтылығын күшейту; инновациялық үрдістердің дамуын тездету. Сонымен қатар, жалпы басқарушылық қағидалар: объективтілік, заңдылық, жоспарлық, нәтижелілік, студенттерге бағдарланған, жеке тұлғаға бағдарланған, білім сапалылығы, құзерттілігін арттырушы тиімділік және тағыда басқалары.

Жоғарыда көрсетілген теориялық модельдің барлық элементтерін жүйелі жүзеге асыру арқылы жоғары оқу орындарында интерактивті оқыту технологиялары арқылы студенттердің педагогикалық рефлексиясын қалыптастыруда, сапалы білім беруде оқу-тәрбие үрдісін мақсатқа сәйкес нәтижелі болуына мүмкіндік туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хуторской А. В. Технология эвристического обучения // Школьные технологии, 1998. - № 4. - С. 55-57.
2. Андреев, В.И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности: методическое пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 240 с.
3. Морозов А. В., Чернилевский, Д. В. Креативная педагогика и психология: учебное пособие для вузов. -М.: Академический Проект, 2004. – 560 с.

4. Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения. – Алматы, 2009. – 341 с.

5. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. – Алматы: Ғылым, 2001. – 296 с.

6. Полонский В.М. Инновации в образовании (методический анализ) //Инновации в образовании. – М., 2007. – №3. – 4-12 с.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
магистранты Т. Құмарбекұлы
Ғылыми жетекшісі: профессор З. Сейітжанов**

А. БАБИҰЛЫНЫҢ «ДОСЫМБЕК-БАЛҚИЯ» ПОЭМАСЫ ХАҚЫНДА

Әдебиетімізге жарты ғасыр ғұмырын арнаған ақынның еңбегі бүгінде ескерусіз қалмақ емес. Ақтан ақын өмірінде көріп-білген оқиғаларға қалам тербеді. Қанаушы емес, каналушы тап өкілдерінің жоғын жоқтады. Былайша айтқанда, туған халқының мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін, тұрмыс-тіршілігін сөз етті. Алғашқы өнер жолын айтыстан бастаған А.Бабиұлы, шындала келе ел ісіне араласып, сын-сықақ өлеңдерін жазумен қатар, қарапайым халыққа құқай көрсетуші; бай, төре, молдаларды жер-жебіріне жеткенше ащы сынады. А.Бабиұлының өз халқына деген шексіз сүйіспеншілігін оның шығармаларынан аңғара аламыз.

Кейін өзі айтқандай «сүйікті отаны» Моңғолияға келгеннен кейін арқасын кеңге салған ақын, шабыт қанатында бірнеше поэмалар жазды. Солардың ішінде сюжеттік желісі көлемді, «Досымбек-Балқия» поэмасы 1964-жылы «Бүркіт» атты поэмасынан кейін жарық көрді. Алғаш моңғол тілінде, жазушы Бөхийн Баастның аударуымен жарық көрді. Б.Бааст қазақ тілін жақсы меңгерген моңғолдың білімді азаматтарының бірі. Сол дәуірде қазақ ақын-жазушыларының еңбегі осы Б.Бааст арқылы аударылып, жарияланып тұрған.

Поэмада, 1920-1930 жылдар аралықтарындағы Қытай қазақтарының ақгвардияшылар мен Гоминдан тонаушыларының, татар саудагерлерінің, қазақтың пасық ойлы байсымақтарынан тартқан азабы, ауыр халі сөз болады. Қазақтың өз ішінен іріпшіруін айтқың келмеседе, тарих амалсыз айтқызады. Яғни, былай

деуімнің себебі: аталмыш поэмада, мес қарын қазақ байларының кедейге жасаған зорлық-зомбылығы да әшкереленеді. Жалпы мына «ақгвардияшылар» дегеніміз қазақ ақын-жазушыларының еңбектерінде едәуір жағымсыз сөз етіледі. Мысалға: Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романын алайық; мұнда үрімдей жас қыз Ақбілектің анасын осы ақгвардияшылар өлтіріп, Ақбілекті алып кетіп, зорлықтың түрін көрсетеді. Әрине, аянышты! Енді қарасақ; сол ақгвардияшыларды қазақ жазушылары бытырап, жолдағыларды жайпап, жан жаққа қашып жоқ болды деді ғой, сөйтсек олар, арғы бетте жатқан қазақ ақынының қаламына ілігіпті. Өйткені ақынның бұл еңбегінде де зорлықшылдар сол баяғы ақгвардияшылар.

Поэма: «Алтай сыры», «Халық мұңы», «Досымбек», «Жүйріккері», «Шие бөрі», «Жалғыз ағаш» сынды алты тараудан тұрады. 1920-1930-жылдары Шыңжаң өлкесін мекен еткен қазақтардың хал-ақуалы ауыр болды. Гоминдан билігі жазықсыз елді қынадай қырды, сүліктей сорды. Оған қосылып, Ресей жерінен ауып келген ақ әскерлері де, сенделген қазақты адам құрлы көрмеді. Жетпей жатқандай қазақтың байы мен биі де зорлық қылады. М.Әуезовтің «Абай жолы» романында, орыс начальниктеріне жағымпазданып тұратын қазақ болыстарының түр-сипаты қалай көрінуші еді?! Оқырманның ызасын тұдыратыны шындық ғой. Айтпағым: поэмадағы қазақ байларының да, өз халқын сатып, қытай билігіне жағымпазданған сүйкімсіз қылығы қысқаша сөз етіледі. Аталмыш поэмада автор, қазақтың бай мен биін былайша көрсетеді.

Жел соқса суық тартып жыртық үйі,
Осылай кетіп жүрді кедей күйі,
Еңбегін бір жағынан қанап жүрді,
Халықтың қорқау, мешкей бай мен биі – дейді.

Шындық! Шындық болмаса бұлай жаза ма?! Әрі, оқығанда көзде қанығып, үйреніпте қалдық ғой... Ал, поэмадағы қашып келген ақорыс жайын автор былай дейді:

Ақ орыс талай елді шапты талап,
Өлтіріп талай жанды атты қамап – десе
Бірде:

Ақ орыс жазықсыздың қанын төкті,

Ат, азық ықтиярмен бермегенді – деп, ақгвардияшылардың аса қатігездігін баяндайды.

Асқан жауыздықтың кесірінен ашынған халық, көтерліске шығады. Бірақ, қу кедей қазақтардың көтерлісі қайдан сәтті шықсын. Жауының бірі зымиян қытай болса, екіншісі қарулы қашқын орыс. Жазықсыз халықты аяусыз қырады, аяушылық дегенді білмейтін жүрегін тот басқан жауыздар, бейкүнә адамдарды көпірден лақтырып қинап өлтіреді.

Долы өзен жұла қашып кетті зулап,
Көрсетпей өліктердің өзін ұрлап,
Артыңнан бізде қалмай кетейік деп,

Жүгірген қатын бала бәрі шулап – деп автор суда ағып бара жатқан ер азаматтардың артынан қалған әйел, бала-шағаның зарын осылайша жеткізеді. «Су беті болып кетті қызыл көбік» – деген мына бір жол, көз алдына әлдене қорқынышты елестетеді. Суға аққан өліктердің ішінде, поэманың бас кейіпкерінің бірі, Балқияның әкесі мен ағасы бар тұғын. Қатігездікке шыдамаған Балқия, көпірден секіріп өлмекші болады. Құдай жарылқап аман қалады. Балқияны өлімнен құтқарып алған Күнәй есімді әйел еді. Әрбір сюжетке құрылған шығармада жағымды және жағымсыз кейіпкерлер болатыны анық. Күнәй сол жағымды кейіпкер. Ал, шығармадағы жағымсыз кейіпкер бейнесі, аты айтып тұрғандай Сараңбай образы. Балқия мен Күнәй, барар жер басар тауы жоқ болғандықтан бай ауылын паналайды. Сараңбай Балқияға өзінің жас иістен дәмелі екенін білдіреді. Түртіп қалсаң құлауға әзір, таяққа әрең ілініп тұратын қазақ шалдарының озбырлық бейнесі әлгі Сараңбай.

Поэманың негізгі кейіпкерлерінің бірі – Досымбек. Бұл да тесік өкпе, ши борбай кедей баласы. Досымбек Балқия қыздың жайын ел аузынан естіп, жаңағы Сараңбай сияқты тақыстың уысынан алып қашады. Сөйтіп, қыз бен жігіт арып-ашып жол жүріп, Моңғолияның Говь-Алтай деген елді мекеніне өтіп кетеді. Моңғол шал-кемпірдің жылы қарсы алуы – екі жастың бақытты сәттері еді. Сосын шал-кемпірдің батасын алған екі жас, Улаанбатар қаласына оқуға кетіп, жұмысқа тұрып, жырғаулы ғұмыр кешеді.

Автордың негізгі айтар ойы: үстем тап өкілдерінің зорлық-зомбылығынан қанау-тонауынан болып, туған жерін тастап, Моңғол жеріне қоныс тепкен, халық жәй-күйін Досымбек және Балқия сынды образдар арқылы жеткізген. 1924-жылы Моңғол жерінде Сұхбатар бастаған Халық Революцисы жеңіске жеткен болатын. Автор бұл тұста моңғол ағайындардың «кеңқолтықтығын» көрсетсе, бірде социалистік қоғамға бет бұрған Моңғол елінің ерекшеліктерін де аңғартқандай. Досымбек пен Балқия қаншама қиын-қыстау кезеңдерді бастан өткергенмен, Моңғолия жеріне келгеннен кейін оқу оқиды, кәсіп етіп, жұмысқа тұрады, бақытты өмір сүреді.

А.Бабиұлы шығармаларының барлығы дерлік өз халқының тарихын сөз етуге арналады. Ол кезде де цензура болмады емес, болды. Сол себепті де ақын Ақтан, Моңғол жеріне жер ауып келіп отыр. Бірақ, ақын қасқайып қарсы тұра білді. А.Бабиұлы өз кезінде халқы үшін еңбек еткен тарихи тұлға. Сол тарихи тұлғаның еңбегін дәріптеу болашақ бұынның міндеті болмақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1) Ақтан Бабиұлы. Шығармаларының толық жинағы. Өлгий, 1987.

**Сүлеймен Демирел университетінің доценті, ф.ғ.к.
Жолдасбек Мәмбетов**

ҚАЗІРГІ ТАРИХИ РОМАН ЖӘНЕ ДЕРЕКТІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Тарихи дәуір шындығын көркем суреттеу дәстүрінің казак әдебиеті топырағында туып, қалыптасуы, өркендеуі — өте күрделі және заңды құбылыс.

Қазіргі кезде біз жаңа заман әдебиетінен дәл осы тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғалардың образын жасауға қаламгерлердің көптеп барып жатқандығын көруімізге болады. Бұл жағдайда адамның рухани байлығы, мінез-құлқы, тұлға ретіндегі ерекшелігі, оның қоғамдағы орны негізге алынатыны белгілі.

Тарихи тақырып кез келген шығармашылық тұлғадан тек қана талантты талап етіп қана қоймайды, сол елдің тарихына қатысты талай деректер мен мәліметтерді талдап, саралап, зерделей алатын сарабалдылықты, білімдарлықты талап етеді. Белгілі қаламгер Зейнолла Сәніктің «Тұғырыл хан, Демежен батыр» тарихи эсселерін оқи отырып автордың талмай ізденіп, өзі тапқан талай материалдарды өз еңбегіне қисынды пайдаланғанының куәсі болдық. Қаламгердің аталған еңбектерін кейінгі жас талапкер жазушылардың өз шығармаларында ұтымды пайдаланғанын да теріске шығара алмаймыз.

Соңғы жылдары Қазақстанда жарық көрген Тұрсынхан Зәкеннің «Көкбөрілердің көз жасы» тарихи романын оқырман қауым жылы қабылдады. Бұрын тек Шыңғыс хан туралы, оның қол астындағы батырлары жайлы шығармаларды оқып келсек, Тұрсынханның романы бізге сол ұлы жиһангермен тайталаса өмір сүрген қазақтың үлкен тайпасы Найман мемлекетінің тағдыры туралы талай құпия сырдың бетін ашып бергені рас. Бұрын Найман мемлекеті мықты ел бола тұра шағын моңғол әскерінен қалай жеңіліс тапты деген сұрақ әрбір қазақты мазалап келсе, соның жауабын аталған романдан тапқандай болдық.

Ал енді романдағы деректерді жазушы қайдан алған, оған дейін бұл тұрғыда ізденіс жасаған қаламгерлер болды ма дегенге келер болсақ, З. Сәніктің жоғарыда аты аталған еңбегі 2002 жылы

Пекинде «Қазақ тарихындағы әйгілі адамдар» сериясымен жарық көрген екен. Яғни, «Көкбөрілердің көз жасы» романы жарық көрмей тұрып-ақ аталған тақырыпқа қалам тартқан Зейнолла Сәнік секілді жазушылар болған. Ол кісінің еңбегін көркем шығарма деуден гөрі тарихи зерттеу еңбек десек дұрыстау болатын секілді.

Алтай маңын мекендеген талай түркі халықтары Шыңғыс хан өмірге келгенге дейін де өмір сүріп, өздерінің мемлекеттілігін қалыптастырып үлгерген. Солардың ішінде атақ-даңқтары сол дәуірдің өзінде еуропаға дейін аңыз боп жеткен найман және керей мемлекеттерінің күш-қуаттары кемел, көшпелі тұрмыс кешкен айбынды елдер болған. Олардың көшіп-қонып жүрсе де өздеріне тән мемлекеттік басқару жүйелері, өздеріне тән тілі, мәдениеті, діні, елді қорғайтын әскері, жазу-сызуы болған. Бірақ күллі дүниені топалаң тигендей қырғынға ұшыратқан Шыңғыс хан жорықтарынан кейін олардың тарихы да көмескіленіп, ұмытыла бастаған. Ал сол халықтардан қалған ұрпақтар күні бүгінге шейін қазақ халқының құрамында өмір сүріп келеді. Әрине ата тарихты білу, оны қалпына келтіру оңай шаруа емес. Зейнолла Сәніктің Тұғырыл хан эссесін оқи отырып дәл сол Шыңғыстың қалай ұлы хан болғанын, оған Керей тайпасының қандай көмек көрсеткенін сол кезден қалған деректер мен халық санасында сақталып қалған аңыздар мен атадан балаға жеткен шежірелік әңгімелерден айқын аңғарамыз. Жазушы аталған еңбекті жазу барысында өзі пайдаланған деректерді қайдан алған дегенге келер болсақ, оны автордың өзі былайша баяндайды: «Шыңғыс хан заманында әлемді алақанында ойнатқан алып патшалықтың ежекесі (атасы), пірі атанған Мұңлық ата Шырқаулы мен оның баласы Көкше әулие туралы және Тұғырыл хан мен олардың қатынасына байланысты ғажайып хикая аңыз бізге «Салиқа – Сәмен» жыры арқылы жеткені мәлім», – дейді. [1, 8 бет]. Бұл жыр негізінен қытай қазақтары арасында толығырақ сақталған болуы керек. Өйткені қазақ ауыз әдебиетінде аталған жыр көп кездесе бермейді. Ал «Салиқа-Сәмен» жыры қытай қазақтарынан алынып, 2005 жылы жарық көрген «Бабалар сөзінің» 25 томына кірген. Қазір ол жыр да қолжетімді, кез келген адамның алып оқуына болады. Бірақ тіліндегі көне желі, ескі сөздер кейінгі жылдары өзгеріп, бүгінгі қолданыстағы тілге

жақындап кеткені байқалады. Сөзіміз дәлелді болу үшін мысал келтіре кетудің артықтығы болмас:

Сөйлейді мысал қылып дүниеге,
Басынан кешкен ауыр мұң мен дертті.
– Қош айтам тау менен тас, дария, көлге,
Жат бауыр өсіп-өнген туған елге.
Салиқа – жаным сүйген жарымменен,
Арман жоқ өліп, көрде жатсам бірге...

Соны айтып, болат қанжар қолына алды,
Толғанбай қақ жүректен тура салды.
Серт үшін қардай етін қанмен жуып,
Еріксіз қолмен жойды ғазиз жанды. [2, 309 бет]

3. Сәнік өз еңбегінде аталған жырды бір кездері Құнанбай қажының да айтқанын еске алады. Яки, мұнан шығатын қорытынды бір кездері жырды қазақ жеріндегі жыршы-жыраулар да білген деген сөз. Жырдың сюжеттік желісіндегі кейбір оқиғалардан Қозы Көрпеш – Баян сұлу жырының сарыны да байқалатын секілді. Жазушы Шыңғыстың ақылшысы болған Көкше әулиені керей Мұңлықтың ұлы, тегі қазақ деп дәлелдейді. Оны әрине қаламгер аспаннан алмайды, Әлкей Марғұланның «Ежелгі жыр аңыздар» еңбегіне сілтеме жасай отырып әйгілі орта ғасырлық ғалым Рашид-ад-Диннің жазбаларынан мысалдар келтіреді. Сонымен қатар Шыңғыстың әлемді жаулап алуына барлық жағдайды жасап берген және өзі сол жақсылығынан қиянат көрген ер мінезді, аңғал да батыр Тұғырыл ханның трагедиялық өмірінен де көптеген деректі мысалдар келтіреді. Көкше әулиенің өзі бір кездері сол Тұғырылдың әкесі Марғұз ханның кейін Тұғырыл ханның өзінің бақсылары болған дейді.

Найман мен Керей түбі бір түркі жұртынан болғандықтан бұлардың тағдырлары да, тарихы да ұқсас. Сондықтан да орта ғасырдағы түркі мемлекеттері туралы әңгіме болғанда найманды айтса керейді, керей тарихын сөз еткенде найманды қоса айту олардың арасындағы шекаралық қана емес, рухани байланыстардың, тілдік, діндік салт-дәстүрлерінің бір болуына да қатысты болса керек. Ең бастысы бұл тайпалар ол кезде бір-бірімен тығыз байланыста болып, құрдай араласып жатқан елдер

болған. Сондықтан да Таян хан туралы сөз болғанда міндетті түрде Тұғырыл хан да сол оқиғалардың бір желісі ретінде әңгімеге арқау болатыны рас. Мысалы, біз Т. Зәкеннің «Көкбөрілердің көз жасы» романын тек найман мемлекетінің тарихына қатысты шығарма дей алмаймыз. Ол сонымен бірге керей мемлекетінің сол кездегі саяси-әлеуметтік халінен хабар береді. Өйткені бұл екі тайпаның өмір сүрген уақыт та, кеңістігі де, саяси ахуалдары да, көздеген мақсаттары да бір-біріне өте жақын. Ал аталған романдағы көптеген деректердің жазушы Зейнолла Сәніктің «Тұғырыл хан» эссесімен өзектес екенін, кейде тіпті көптеген сюжеттік желілердің бір-бірімен сәйкес келетінін байқаймыз. Әрине мұндай сәйкестікті бір-бірінен көшіріп алған деуге келмейді, бірақ Т. Зәкен З. Сәніктің аталған шығармасымен жақсы таныс болған және оны өзінің тарихи романына ұтымды пайдаланған. Мұндай шығармашылық байланыстың әдеби шығармашылық жүйесінде баяғыдан бар дәстүр екенін де жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, елін қырғынға ұшыратып, күйеуін өлтірген татар ханы Науыр Бұйрық ханнан Тұғырылдың әжесі Құтылық бикенің өш алғаны туралы аңыз екі шығармада да ұқсас берілген. Сөзіміз тиянақты болу үшін екі жазушының аталған аңызды келтірген жерлерін толығымен үзінді келтіре кетейік. Зейнолла Сәнікте: *«...татардың Науыр Бұйрық ханы арт-артынан екі ханды бірдей жамсатқанына мәз болып, бүкіл сахараны жалт қаратарлықтай ұлы дүбірлі той жасайды. Тойға Марғұз ханның әйелі Құтлық бике де баратынын айтып хабар жібереді де, шашуға 100 еркек қой, 100 ту бие, 100 күбі қымыз дайындатады. Мұны естіген татар ханы езуі құлағына жете қарық боп қуанып, өз тойының салтанатына «жауым да жалп ете түсті» деп біледі. Той өткізіліп, хан салтанат мастығына бөленген сәтте Құтлық бике 100 қой, 100 ту бие, 100 күбі қымызды алып, ілтшпатпен қой мен биені басқарушыларға өткізіп беріп, 100 күбі қымызды ханға өзі табыс етуге мақұлдық алады. Мастанған хан 100 арбаға тиелген 100 күбі қымызды көргенде қуанғаннан орнынан атып тұрады, осы сәтте 100 күбіден толық қаруланған 100 жігіт атып тұрып, Науыр Бұйрық бастаған татар ханын жасауылдарымен қосып жайратып салады да, ебін тауып Құтлық бикені құтқарып шығады».* [1, 63 бет] Ал Т. Зәкеннің романында бұл аңыз былайша баяндалады:

«...татар ханы Науыр да айнала елге сауын айтып, бір салтанатты той-думанға дайындалып жатыпты. Мұны нағыз орай деп білген қылықты Гүл-қыз Науырға елші жіберіп оған арнайы сый-сыяпат апаратындығын айтыпты. Бұрыннан Марғұздың ел білетін сұлу қатыны бар деп естіп, көргісі келіп жүрген Науыр хан көктен іздегені жерден табылғандай қуанып «келсе, келсін!» – деп сәлем айтып жіберіпті. Сонан қылықты Гүл-қыз нөкерлеріне жүз еркек қой айдатып, жүз ту бие жетектетіп, жүз саба қымызды жүз арбаға тиетіп ырғалып-жырғалып жолға шығыпты. Олар татардың хан ордасына келіп, жүз еркек қой мен жүз ту биені күтушілерге табыстайды. Қымыз сабалары тиелген жүз арба да қиралаңдап хан ордасының алдына келіп тоқтайды. Дәл сол кезде жүз сабадан жалаң қаққан жүз жігіт секіріп шығып, қылықты Гүл-қызға ере келген өзге де нөкерлермен бірлікте дастархан басында шарап ішіп отырған татар ханы Науыр мен нояндарын бір шетінен тарпа бас салып қидалай береді. Қылықты Гүл-қыз осындай айламен өлген күйеуінің кегін алыпты», – дейді. [3.49 бет]

Көріп отырғанымыздай екі жазушының да жазып отырғаны бір аңыз, тек өз күйеуінің кегін алған әйелдің аты ғана екі шығармада екі түрлі. 3. Сәнікте Құтылық бике, ал Т. Зәкенде Гүл-қыз. Басқа сюжеттік детальдардың барлығы да бір-біріне өте ұқсас. «Жүз еркек қой», «жүз ту бие» деген сөздер дәлме-дәл қайталанады. Тек алғашқы шығармада «жүз күбі қымыз» деп жазылса, соңғысында «жүз саба қымыз» деп шамалы өзгертілген. Татар ханының Науыр деген аты да сол күйінде өзгеріссіз алынған. Яки бұл жерде Тұрсынхан Зәкеннің Зейнолла Сәніктің шығармасымен толық таныс болғанын пайымдауға болады.

3. Сәнік шығармасының жанры ғылыми эссе деп аталады. Жазушының өзі алдына негізінен өзі білген, іздеп тапқан деректерді сөйлетуді мұрат етіп қойған-ау деген ойдамыз. Мысалы, Керей деген атаудың шығу тегінің өзін жазушы былайша таратып береді. *«Заманымыздың YII ғасырының бас шеніне келгенде бұлар түркі қағанатының үстемдігіне қарсы көтеріліс жасап, 607 жыл Шеп тайпасының көсемі Керін Еркінді хан көтеріп, «Изен – баға қаған» деп атаған. Оның хан ордасы «Тан хан тауында» (қазіргі Боғда) болған. Ол Бесбалық пен Боғда өңіріндегі тайпаларды бастан соғысып, түркінің Шор*

қағанын жеңіп, Құмыл, Құшар қатарлы жерлерді бағындырған, осы Керінің баласы Хилей қаған атанған. Хилейдің әкесі «Кері» Сүй хандығы дәуірінде «мықты тегін» атағын алған. (Нығмет Мыңжанидан). Демек, «Керей» деген халқының этномы өздерінің алғашқы хандары «Кері», «Хилей» деген есімдерден келіп қалыптасқан», – деген дәлел келтіреді. [1.20 бет]

Бұл зерттеушінің өз жорамалы. Оның анық-қанығын ажырату, нақты бағасын беру алдағы зерттеушілердің ісі.

3. Сәнік жазушы ғана емес, дарынды түркітанушы, шежірені жақсы білген тарихшы іспетті. Оның зерттеу еңбектерін парақтай отырып ел мен жердің тарихына қатысты жинаған материалдарының мол екенін аңғарамыз. Ол Шыңғыс хан дәуірінде өткен адамдардың есімдерін, жер-су атауларын да өз ой таразысынан өткізіп, бұрын ешбір зерттеушілердің ойларына келмеген тың тұжырымдар жасайды. Тұғырылдың Оң хан немесе Уаң хан аталуы оны қытайлардың сондай атақ беруінен деген дәлел келтіреді. «(Уаң княз мағынасында – З.С.). Онан бұрын Алтын хан патшасы найман ханы Байбұқаға да «Да Уаң» (үлкен княз мағынасында – З.С) атағын берген болатын, ол атақ кейін келе «Дайуаң», бара-бара «Таян хан» болып қалыптасып кеткен-ді», – дейді. [4, 72 бет]. Екі шығарманы салыстыра оқығанымызда кейбір адам аттарының әр түрлі дыбысталғанын да байқауға болады. «Тұғырыл хан» шығармасында Тұғырылдың әкесі Құршақұз, ал найманның атақты қолбасы Көксауыр Сапырақ деп аталса, «Көкбөрілердің көз жасы» романында керей ханы Құржақұс, найман батыры Көксау Сауырық деп аталады. Айбатынан дұшпаны үріккен бір елдің батырының көксау аталуы шынында да қисынға келе бермейтін секілді. Сондай-ақ Қаламгер-зерттеуші өзі жинаған деректерді тек қағазға түсіріп қана қоймай, әр деректің астарына терендей үңіліп, оларды арғы-бергі дәуірлерде өткен ғалымдардың еңбектерімен салыстыра зерттейді. Өзінің болжамдары мен ойларын әрдайым талдап, дәлелдеп, тың пікірлер айтуға машықтанғаны байқалады.

Зейнолла Сәніктің эссесі негізінен Тұғырыл ханға арналғанымен, оның ішінде сол замандарда онымен қатар өмір сүрген моңғол, татар, найман, қоңырат, меркіт тайпалары мен олардың хандары мен батырлары туралы да көптеген мәліметтерді кездестіреміз. Көптеген тарихи оқиғалардың сыры

мен сипаты да аталған еңбекте әр қырынан талданып, кейде тың тұжырымдар жасалып отырған.

Мысалы, керей ханы Тұғырылдың найман батырларына қолға түсіп, басының алынуы да екі шығармада ұқсас баяндалады. Зейнолла Сәніктің эссесінде: « – Тақсыр, хан! – деді екеуі бірдей есіктен кіре жүгуініп отыра қалып, - Шұғыл жұмыспен келдік.

- Иә, немене? – деді хан нәнсіне тіл қатып.

- Керей ханы Тұғырылмын, – дейді, бір адамның басын әкелдік.

- А, не дейсің? – деп Таян ханнан бұрын оның кіші шешесі Гүлбише шошына жалт қарады,

- Қайран Тұғырыл-ай! Ескіден қалған асылдың арты еді, ақыры «анда балаң» түбіңе жеткен-ау! Басты алып келіңдер, рас па екен. Егер киелі Тұғырылдың өзі болса тауап қып, аруағына сиынайық...» [4.89 бет]

Ал Тұрсынхан Зәкеннің романында дәл осы эпизод былайша суреттеледі:

«Сол жарыққа сай Көксуат пен Теміқсал Оң ханның кесілген басын алып, күні-түні жүріп, Найман – сүмедегі жанқорғанға келді. Сол жерде Жақамбы бастаған керейдің Оң ханға қарсы бір топ атқа мінерлері отырған еді. Керей Әлен тәйжі де қашып осында келген еді. Олар басты салған жерден танып, естері шықты:

- Ойпырым-ау, мынау Оң хан ағамыздың басы ғой. Өкпеге қисақ та, өлімге қимайтын қайран бауырым! Сенің басыңа осығұрша не күн туды? Ақыры қианаттың қысық көз төбеті түбіңе жеткен екен ғой! Е, жаратқан Тәңірім, нақақтан күйген талай бауырларыңның қаны мен көз жасы ғой сені жібермеген, – деп жағаларын ұстады.

Істің мән-жайына көзі жеткесын Таян хан Тұғырыл Оң ханның кесілген басын ақ киізге оратып қасына алдырды да:

- Сендердің осындай ұлы, мәртебелі жанды ай-шай жоқ өлтіре салғандарың қалай? Кімнің хан, кімнің қара екенін айырмай көздеріңді шел басты ма?! – деп Көлсуат пен Теміқсалды аямай сыбады келіп.

- Содан шеберлерін шақырып Оң ханның басын қайнаған ақ күміспен күптетіп өзі отырған алтын тақтың қасына қойдырды». [3.215 бет]

Екі шығармада да ханның басын алған адамдарды жазғыру, олардың қателігіне өкіну сипаты аңғарылады. Ханның басын алған адамдар екі шығармада да екі адам және олар өздерінің басын кесіп алған адамның Оң хан екенін білген.

Екеуінде де аруакты сыйлау, жау да болса мәйітті құрметтеу дәстүрі барынша шынайы көрініс тапқан. Өліні қорламау, оның аруағын сыйлау салты ежелгі шамандық діннен қалған дәстүр екендігі белгілі. Ал екінші үзіндідегі басты «күміспен күптеу» деген тіркес мүмкін сондай көне салттың орындалу рәсіміне қарай шықса керек. «Күптеу» деген сөзді тұрақты тіркес ретінде пайдаланғанымызбен дәл қандай рәсімдерді орындау барысында пайда болғанын көбіміздің біле бермейтініміз рас.

Жазушы-ғалым З. Сәніктің бір ғана зерттеу эссесін бір романмен салыстыра қарастырғанда көптеген ұқсастықтарды, тарихи деректердің екі шығармада жақын пайдаланғанын байқадық. Яки зерттеушінің еңбегі елеусіз қалмаған, оның еңбектерін жазушылар болсын, тарих пен мәдениетті зерттеушілер болсын өз еңбектерінде пайдаланған және болашақта да пайдалана бермек.

Зейнолла Сәніктің Тұғырыл хан туралы зерттеу эссесі қазақ әдебиеті үшін ғана емес, қазақ тарихын зерттеушілер үшін де үлкен олжа деп білген жөн. Онда тек қана әдеби деректер ғана емес, орта ғасырлық түркі халықтарына ортақ тарихи, мәдени, этнографиялық мағлұматтар да молынан ұшырасады. Ал оның Демежан батыр, Жібек жолы, Қазақ тарихына қатысты ежелгі мұрағаттар туралы жазып қалдырған еңбектерінің маңызы зор, ол зерттеулердің болашақта ел үшін, халық үшін пайдасы ұшан-теңіз деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Сәнік З.* Тұғырыл хан. Демежан батыр. Тарихи эсселер, ғылыми зерттеулер. – Алматы: ҚАЗ ақпарат, 2005. – 269 бет.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолинат», 2005. – Т.25: Ғашықтық дастандар. – 2005. – 408 бет.
3. *Зәкен Т.* Көк бөрілердің көз жасы. Тарихи роман. – Алматы: Дәуір-кітап, 2015. 52-бет.
4. *Сәнік З.* Көптомдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: Ан-Арыс, 2017.

Мазмұны

1-секция

Әуезовтің әдеби және ғылыми мұрасы

Әбдиманұлы Ө. Сөз өнерін құдірет тұтқан ғұмыр.....	3
Жақып Б. Мұхтар Әуезовтің «Абай» журналындағы публицистикасы.....	12
Есембеков Т.У. Модернистские мотивы в ранней прозе М.Ауэзова.....	28
Бисенғали З. Қ. «Абай Жолы» және ақын қарасөздері.....	36
Ергөбек Қ. «Абай» романы жарыққа қалай шыққан?	56
Сейітжанов З., Оспанова А. Мұхтар Әуезов – ғашықтық жырды зерттеуші	72
Құдайбергенов Қ., Құдайбергенова К. Мұхтар Әуезов пен Қалтай Мұхамеджановтың өмірі мен шығармашылығындағы рухани байланыстар	78
Орозобекова Ж. К. М.О. Ауэзов жана «Манас» эпосу (эпостон эпос жаратуу)	84
Рахманова Н.М. Эпопеядағы сапалы буын үні	93

2-секция

М.О. Әуезов және әдебиеттанудың өзекті мәселелері

Бұлдыбай А.С., Елемес А. «Эпос Гёроғлы» и казахские сказители эпоса»	100
Бұлдыбай А.С., Нүсіпәліқызы А. Ғалымның хаты өлмейді (М.Әуезовтің ғылыми мұралары хақында)	103
Болатова Г.Ж., Болатова Г.Ж. Пейзаж, портрет және интерьер – ұлттық ерекшелікті көрсету құралдары ретінде	111
Қазыбек Г.Қ. Г.Бельгердің аударма теориясына байланысты жазылған мақалаларының құндылығы	120
Әбілұлы М. Молақсай жырау.....	126
Жапаркулова К. Алаш арыстарын ақтап алу ісіндегі алыптар.....	134
Аман Қ. О. Бөкейдің «Жылымық» әңгімесі орыс тілінде	137

3-секция

Әлем әдебиетінің даму тенденциялары

Дзюба С. Актуальность творчества писателя Мухтара Ауэзова для современной украинской и мировой литературы.....	141
Тілепов Ж.Ж. Туысқан қазақ,қырғыз халықтары әдебиетінің өзекті мәселелерін оқытудағы М. Әуезовтің ғылыми-методикалық таным үлгісі	148
Ашимханова С.А. Многомерность художественного времени в пьесе А. Миллера «Часы америки»	158
Солтанаева Е.М. Тұлға аралық байланыстар – әдеби байланыстардың формасы ретінде	164

Оспанова Г.Т. Оқу үдерісінде инновацияны пайдалану	182
Құмарбекұлы Т. А. Бабиұлының «Досымбек-Балқия» поэмасы хақында.....	190
Мәмбетов Ж. Қазіргі тарихи роман және дереклітілік мәселесі	194

Ғылыми басылым

**«Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті» атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
(27-28 қыркүйек, 2017 жыл)**

ИБ № 11935

Басуға 26.04.2018 жылы қол қойылды. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Көлемі 12,8 б. т. Тапсырыс №2123. Таралымы 50 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.